

X 196.591

Papp István

**A magyar
népi mozgalom története**

1920–1990

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001068435

Copyright © Papp István, 2012

Hungarian edition © Jaffa Kiadó, 2012

Minden jog fenntartva!

ISBN 978 615 5235 11 5

Borítóterv: Hegyi Péter

A borítófotók az MTI és a Petőfi Irodalmi Múzeum
fotóarchívumából származnak.

Sorozatszerkesztő: Ablonczy Balázs

Felelős szerkesztő: Nemes Krisztián

Felelős kiadó: Rados Richárd

Készült a debreceni Kinizsi Nyomdában

Felelős vezető: Bördös János

Jaffa Kiadó
www.jaffa.hu

X 196591

Tartalom

Prológus	9
1. A magyar populisták	13
2. Boór Bálint báránykái	36
3. Az alvó népek zörgetése	62
4. Néma forradalmárok	91
5. Az útkeresés stációi	125
6. A hatalom sáncai és a népbíróság asztalai	173
7. A História veres csikója	211
8. Epilógus – A népi hagyomány őrzői a Kádár-korszakban	245
Bibliográfia	275

Prológus

Ha Magyarország modern kori történetéről esik szó, akár szakmai közegekben, akár baráti társaságban, igen sok esetben valamilyen hanyatlástörténet kerekedik ki a beszélgetésekből. Mintha számolatlanul buta, rosszindulatú, erkölcstelen, kalandor politikusok határozták volna meg az ország életét. Ritkábban esik szó azokról a személyiségekről, csoportosulásokról, amelyek értelmes, koherens reformprogrammal álltak elő, netán képesek voltak e program bizonyos elemeit megvalósítani. Meggyőződésem szerint a magyar népi mozgalom a XX. századi magyar történelem azon jelenségei közé tartozik, amelynek a teljesítménye sokkal jobb, mint a jelenkori emlékezete. A népi mozgalom elitjéhez tartozók – Németh Lászlótól kezdve Kovács Imrén át Bibó Istvánig – megpróbálták a Trianon utáni Magyarország legégetőbb gazdasági, szociális, művelődési és külpolitikai problémáira választ találni. Ezt kétségkívül nem a hagyományos jobb-bal felosztáshoz kötődő ideológiák mentén tették, hanem egy általuk „harmadik útnak” nevezett eszmeiség jegyében.

Jelen kötetben arra vállalkoztam, hogy a magyar népi mozgalom teljes történetét áttekintsem, a szellemi elődök munkásságától kezdve a népi hagyomány őrzőiig bezárólag. A történet kezdőpontjául 1920 kínálkozott, amely esztendő csaknem egybeesik Szabó Dezső közéletbe való berobbanásával. Vizsgálódásomat az 1990-es választásokkal zártam le. Az utóbbi döntésemet nem csupán a történeti elemzéshez szükséges időbeli távolság indokolta, hanem az is, hogy a rendszerváltás után a magukat a népi mozgalom örököseinek feltüntető politikusok, pártok, személyek, folyóiratok történetének feldolgozása még szinte el sem kezdődött. E nélkül pedig nagy felelőtlenség lett volna bármilyen releváns áttekintést adni.

Ez a könyv elsősorban azt kívánja bemutatni, hogyan és miért született meg a népi mozgalom, illetve hogy legfontosabb tagjai milyen elgondolásokat fogalmaztak meg, és milyen reformokat láttak szüksé-

gesnek 1945 előtt és után. Igyekszem áttekintést adni a legfontosabb vezető értelmiségiek életútjáról, Bibó Istvántól kezdve Veres Péterig. Mivel elsősorban magára a népiségre koncentrálok, ezért más politikai pártok, értelmiségi csoportok, irányzatok róluk alkotott véleménye csupán korlátozott mértékben jelenik meg. Ebből adódóan könyvem nem a népi-urbánus vita története. Ennek a – véleményem szerint messze jelentőségén felül értékelt – viszonyrendszernek a históriája egy másik könyv témája lehet. Nagyon fontosnak tartom, hogy a népi mozgalom történetét egészében lássuk, mivel egy-egy szakasz önmagában csak nehezen érthető meg. Szabó Dezső, Németh László, Veres Péter elgondolásai, meglátásai, véleményei olyan népi íróknál, politikusoknál is megjelentek, mint a fiatalabb nemzedékhez tartozó Kovács Imre, Szabó Zoltán vagy Bibó István. A népi mozgalmon belül egyszerre létezett a táboron belüli emberi és alkotói szolidaritás, dacára a nem egy esetben jelentős politikai véleménykülönbségeknek. Ezeket a szempontokat mindvégig igyekeztem érzékeltetni.

A magyar népi mozgalom helyét a populizmuson belül jelöltem ki, ennek okairól és indokairól az első fejezetben írtam. Ezt követően nagyjából kronologikus rendben haladva, de a szigorú időhatárokhoz nem mindig ragaszkodva mutattam be a mozgalom történetének egyes korszakait. Igyekeztem az arányosságra törekedni, ezt az egyes fejezetek eltérő hossza is kifejezi. A mozgalom csúcspontját az 1939 és 1949 közötti időszakban érte el, ezt megelőzően az erőgyűjtés, ezt követően pedig a lassú szétoldódás jelenségével találkozunk. Népi mozgalom alatt döntően az 1930 táján indult, többek között Illyés Gyula, Féja Géza, Kodolányi János vagy Veres Péter nevével leírható csoportosulást értem. Az 1970-es években kibontakozó második hullámot más jellegű politikai irányzatnak tartom, ezért esetükben a népiek második nemzedéke vagy még inkább a nép-nemzeti ellenzék megnevezést vélem indokoltnak. Bár a köznyelvben, sőt a politológiai-történeti szakirodalomban általánosan elfogadott az utóbbi csoportosulást is népieknek hívni, mégis lényegesnek éreztem a különbségtételt. Ennek okairól az utolsó fejezetben olvashat a kedves érdeklődő.

Munkámban az egyes idézeteknél használtam csak lábjegyzeteket, a konkrét fejezetekhez tartozó szakirodalmat és esetleges levéltári forrásokat a szöveg végén adtam meg. Ezzel együtt jelen írás nem csupán a művelt nagyközönséget, ezen belül a fiatalabb, az 1990-es rendszerváltás után felnövő generációkat célozza meg, hanem megpróbáltam Borbándi Gyula klasszikus és már első magyar nyelvű kiadását tekintve is csaknem harmincesztendős monográfiáját követően újragondolni, újraértelmezni a népi mozgalom históriáját a szakma számára is. Bár a könyv hangvétele és stílusa sokkal oldottabb és kötetlenebb, mint amit az akadémiai standardok megkívánnak, a könnyebb befogadhatóság és olvashatóság érdekében nem mondtam le a pontosságról és az adatgazdagságról. Ezért remélem, hogy munkám kézikönyvként is olvasható, akár érdeklődő középiskolások vagy egyetemi hallgatók számára is.

Minden könyv, de egy népi mozgalomról szóló munka bevezetése különösen hiányos lenne, ha nem esne szó a szerző személyes kötődéseiről. Erről legyen szabad elmondanom egy gyermekkori történetet. Hét-nyolc esztendős koromban egy reggeli alkalmával azt kérdeztem édesanyámtól, hogy nagymamám paraszt-e. Még ma is előttem van a döbrent csend, és az azt követő feddés: kisfiam, ne mondj ilyet, különösen mások előtt. Pedig számomra nagymamám, akivel együtt éltünk, s akinek élete a kert művelésével, az állatok etetésével és a házimunka elvégzésével telt, számomra azt a paraszt nénit jelentette, akit gyerekként a televízióban a *Magyar Népmesék* című sorozatban láttam. Számomra a paraszt szó akkor állapot, foglalkozás volt, nem pedig dehonesztáló minősítés. Pár évvel később persze világos lett számomra, hogy Mezőtúron is parasztnak csúfolták egymást a mezőgazdasággal, állattartással foglalkozók. Éppen úgy, ahogyan Illyésnél, a *Puszták népében* a pusztaiak bregócsnak gúnyolták a velük egyívású pusztaiakat. Már egyetemistaként olvastam Márkus István találó megállapítását arról, hogy a paraszti igyekezet, szorgalom, küszködés legfőbb célja az volt, hogy a gyermek már ne legyen paraszt. Vagyis ez az életforma végső soron saját maga megszüntetésére törekedett. Ez az életút az,

ami a népi mozgalomhoz való hozzáállásomat, irántuk való tiszteletemet és velük kapcsolatos kritikámat jelentősen, de nem kizárólagosan meghatározza.

Könyvem olvasóitól nem kérek mást, mint türelmet, megértést, érveim és kritikáim átgondolását. Semmiféle olyan szándék nem vezetett, hogy a népi mozgalom bírója vagy védőüggyvédje legyek. Hogy próbálkozásom mennyire sikerült, azt értő kritikusaimra bízom. Viszont ez a munka nem születhetett volna meg sok-sok ember segítsége, tanácsa, ötlete és mindenekelőtt családom biztatása és erőt adó nyugalma nélkül. Nagyon köszönöm barátaimnak, Hermann Istvánnak, N. Pál Józsefnek, Sz. Kovács Évának és Veres Sándornak, hogy a kéziratot alaposan végigolvasták, és számos tárgyi, stilisztikai, nyelvi javítást tettek. Emellett köszönöm a Jaffa Kiadónak, hogy munkám megjelentetésére vállalkozott. Hálával tartozom mindazoknak, akik nélkül a kötet nem jöhetett volna létre, így Ablonczy Balázsnak, Bárdi Nándornak, Barta Tamásnak, Haas Györgynek, Kósa Lászlónak és Novák Attilának. Nagyon köszönöm a támogatást munkahelyemnek, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának és a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete Eötvös Könyvtárának.

Minden előszót nehéz lezárni, főként, ha nagyon frappáns fordulatot vár az érdeklődő. Ezért csupán arra tudok biztatni mindenkit, hogy lapozzon bátran tovább, és merüljön el az olvasás szelíd nyugalmában.

1. A magyar populisták

„Hús- és harmincéveseket egyformán jellemzi – s első pillanatra ez az, ami élesen elválasztja őket az idősebbektől – a nemzetiségnek népi koncepciója. Nemcsak a gentry-ideológiától szakadtak el végképp, társadalmi szemléletük nemcsak a neobarokkot s annak »úriember« ideálját taszítja el, gyakran felháborodva önmagától, hanem gyakran még a polgári életformának is ellenségei, ami azoknál, akik évek óta kívülről nézik a polgári életet, nem is csodálható. Leszámoltak magukban azzal, hogy a polgári osztály kialakításától nemzetünk végképp elkésett s ma már máshunnan nem remélhetünk életenergiákat, mint a volt jobbágy, a paraszt, kispazda, falusi rétegekből.”¹

1933 utolsó hónapjaiban vetette papírra ezeket a gondolatokat Szekfű Gyula, amikor a *Három nemzedék*hez csatolt fejezetekben mérlegre tette az 1918/19-es forradalmak bukása óta eltelt csaknem másfél évtizedet. Kedvenc metaforájánál maradván, a pályája delelőjén álló tudós azt a negyedik nemzedéket kereste, amely Széchenyi István korától számítva lassan felválthatná a történelmi Magyarország megszűntének minden kínját és keservét vállaló hordozó harmadikat. Bár az egyre jobban látható újabb generációtól megtagadta a nemzedéki kategóriát, azt kétség kívül megérezte, hogy a magyar politika- és eszmetörténet új jelenségével van dolga. Szekfű a magyar népi mozgalom születéséről adott hírt, elsősorban azoknak a keresztény-középosztálybeli olvasóknak, akik tőle remélték a jövőre vonatkozó iránymutatást. A jelzés nem volt elkésettnek mondható, hiszen a népiek csoporttá, táborrá szerveződése csupán egy-két évvel korábban indult meg, és előzményei sem nyúltak vissza egy évtizednél régebbre. De kik is voltak ezek a fiatal értelmiségiek, akik mind a hagyományos jobboldaltól, mind annak polgári-liberális ellenzékétől, és tegyük hozzá: a Szekfű által nem említett

¹ Szekfű Gyula: *A három nemzedék és ami utána következik*. Reprint, Maecenas, Budapest, 1989, 446–447.

szociáldemokratáktól is eltérő politikai eszmevilágot, illetve abból következő politikai cselekvést képviseltek, és bontakoztattak ki a következő évtizedekben?

A népi mozgalom emberi viszonyait, szervezeti kereteit, egyáltalán: a politikai térben betöltött helyét tekintve a huszadik század magyar történetének egyik legszínesebb és legbonyolultabb jelensége. Éppen mozgalom mivoltából adódóan nem kapcsolódott egyértelműen és kizárólagosan egyetlen politikai párthoz sem, elitjének tagjai és lelkes hívei szélsőjobbtól szélsőbalig a paletta minden árnyalatát megjelenítették. Ha a mozgalmat vizuálisan szeretnénk ábrázolni, akkor olyan egyenetlenül szőtt hálót képzeljünk el, amelyben kisebb-nagyobb lyukak és sűrű szövetszálak váltakoznak. Ráadásul időről időre újraszőtték ezt a hálót, amelyből csak nagyon szélsőséges esetben lehetett kihullani. Éppen ezért azt tartjuk a leghasznosabbnak, ha először a politikatudomány által leírt ideológiák között, vagy még inkább azokhoz viszonyítva határozzuk meg a magyar népi mozgalom helyét. Így sokkal inkább érthetővé válik, hogy vezető személyiségei és az őket követők mikor és milyen programot képviseltek, hogyan viszonyultak az aktuális politikai hatalomhoz, milyen Magyarországot képzeltek el, és ehhez hol kerestek szövetségeseket. Ezekre a kérdésekre nem adható végleges, kristálytisztá válasz, de a válasz keresése önmagában segít abban, hogy ne tévedjünk el az érzelmekkel terhelt véleményalkotás sűrűjében.

A magyar népi mozgalom a populizmus fogalmkörébe sorolható, még pontosabban történetének különböző fázisai leginkább a populizmus különböző változataival ragadhatók meg. Hogy egyértelműen társíthassuk a fogalmakat, először nézzük meg mit is ért a politika tudománya, ezen belül az esztörténet a populizmus címszó alatt. A *populus* szó a klasszikus latinban népet jelentett, amelybe a római polgárjoggal bíró, nem arisztokrata férfiakat sorolták. A Római Birodalom történetében a köztársaság hanyatlásának századaiban született meg a néppárt kifejezés, amely természetesen nem hasonlítható a modern pártokhoz. A Krisztus születése előtti második században egy testvérpár, Gaius és Tiberius Gracchus földosztással akarta megszerezni

a római polgárok jelentős részének támogatását a hatalomért vívott küzdelemben. Kétezer évet kellett azonban várni arra, hogy a populizmus, mint a modernség gyermeke, megszülethessen. Ehhez teljesülnie kellett annak a feltételnek, hogy az általános választójog kiterjesztése miatt nagy tömegű választó meggyőzése révén lehessen csak a politikai hatalom birtokába jutni. Míg korábban a politika alapvetően a hatalmi elitek szűk körében űzött mesterség volt, és a jórészt falvakban és kisvárosokban élő népesség ettől függetlenül élte mindennapjait, addig a modern tömegtársadalmak korában mindez alapvetően megváltozott. A politikusok egyre inkább a szavazók, a nép támogatásával gyakorolhatták csak a hatalmat. Nagyon leegyszerűsítve: a nép érzékelhető támogatásával lehetett csak szilárdan kormányozni, még a diktatúrákban is. A huszadik század legkegyetlenebb diktátorai is a nép ügyére, üdvére hivatkoztak, az Isten általi kiválasztás vagy a születési előjog többé nem számított a hatalmat legitimáló elvnek.

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a nyomásgyakorló csoportok, a családi-baráti kapcsolatok, a gazdasági és politikai elit összefonódása ne lenne – még a legfejlettebb demokráciákban is – tetten érhető, de a legitimációs kényszer, a nép támogatásának igazolása és bizonyítása állandó kihívást jelent a modern politikusok számára. Ugyanakkor nehéz helyzetbe került a szavazati joggal bíró polgár is, mivel egyre absztraktabb, a mindennapi élettől egyre távolabb eső, nyelvileg is egyre nehezebben lefordítható ügyekben kell állást foglalnia, és elvileg racionális döntést hoznia. Ez óhatatlanul megteremtheti, kialakíthatja az azt érzést, hogy a politikusok nem törődnek a nép ügyeivel, jobb esetben nem érzékelik, nem vesznek tudomást a hétköznapi gondjairól, rosszabb esetben csak saját pecsenyijüket sütögetik. Ez az érzés, amely számos igaz részlelemet foglalhat magában, annál erősebb lehet, minél inkább vesztesnek látja magát az egyén a modernizáció folyamatában. Különösen felerősödhet a kiszolgáltatottság, a magárahagyatottság érzete azokban az országokban, amelyek a fejlett világ perifériáján találhatók, így állandó felzárkózási kényszer nehezedik rájuk. Az ún. fejlett országokban pedig a társadalmi azon tagjai, csoportjai érzik ma-

gukat elsőrendűen magukra hagyatva, akik és amelyek hagyományos, számos esetben vidéki, kisvárosi életformát folytatnak, a mezőgazdaságból, kiskereskedelemből, kisiparból élnek, szorosabban kötődnek a természethez, a világot nem vagy nem kizárólag racionálisan, hanem spirituális, vallásos magyarázatok alapján próbálják megérteni.

Ezek a tényezők érthetővé teszik, hogy a világ mely részein születtek jelentős, nem egy esetben a politikai életet mindmáig befolyásoló és meghatározó populista mozgalmak. A továbbiakban ezeket vesszük nagytitkos alá. Az amerikai, az argentin, a finn és az orosz populista mozgalmak számos olyan közös jegyet mutatnak, amelyek a magyar népi mozgalom esetében is fellelhetők, így a mozgalom karakterét, vezetőinek és híveinek gondolkodását is megmagyarázzák. Előljáróban szeretnénk leszögezni, hogy a populizmus fogalmát problematikus mivolta ellenére elválaszthatónak és elválasztandónak érezzük attól a jelenségtől, amely az 1980-as években lépett fel Európa számos országában. Erről és a populista kifejezés inflálódásáról még ejtünk szót.

A populista szót először egy amerikai demokrata politikus, David Overmyer használta egyik 1892-es, Kansas államban tartott választási gyűlésen. Ekkor a Demokrata Párt egy olyan elnökjelöltet indított, amelyet egy magyarra Néppártként fordítható politikai alakulat is támogattott. Ennek az angol nyelvben csupán körülírással kifejezhető tartalmát egyszerűsítette le a „populista” kifejezés. Kinek az érdekeit kívánta képviselni ez a párt? Elsősorban az ún. Közép-Nyugat államainak független farmerei támogatták, akik kukorica-, zöldség- és gyümölcsstermesztéssel vagy tejipari termékek előállításával teremtették elő megélhetésük alapjait. Kansas, Michigan, Iowa, Ohio, a két Dakota és Wisconsin végtelen síkságain élő, a 19. század második felében nem csekély számban Németországból és a skandináv államokból származó telepesekekről van szó. Az *Óz, a nagy varázsló* című meséből ismert Dorothy családjának vagy John Steinbeck aszálytól szenvedő farmereinek földjén járunk.

Az itt élők körében – főként a polgárháború lezárultát követő évtizedekben – egyre jobban kezdett elhatalmasodni az a meggyőződés, hogy a korábban korlátlanul tűnő földbőség, a nagyvárosok, különösen

Chicago és Saint Louis piacain könnyen és jó áron eladható sajt, barack és kenyér immár nem képes biztosítani a családok megélhetését. Egy idő után egyre nehezebb volt földet szerezni, a vásárlók egyre szebb és ízesebb árut akartak. Emelkedtek az áruszállítás költségei, akár vasutakról, akár a Mississippin hasító gőzhajókról volt szó. Megjelentek a mezőgazdasági gépek, a traktorok, a teherautók, a műtrágya és a jobb minőségű vetőmagvak. Azok a farmerek, akik nem tudtak lépést tartani az idővel, és elegendő tőke hiányában nem tudták megvásárolni a technikai vívmányokat, csak kisebb mennyiségben, silányabb minőségben és drágábban vihették el áruikat a nagyvárosok piacaira.

A mezőgazdaság válságához ugyanakkor soha nem látott ipari fejlődés társult: a Nagy-tavak környéki városok gyárai és építkezései möhön szippantották magukba a farmok és kisvárosok fiataljait. Ők nem csupán a mezőgazdasági munka kényelmetlenségeitől szabadulhattak így meg, hanem tisztább házakban, szórakozási lehetőségekkel körülvéve, jobb egészségügyi ellátásban részesülve élhették életüket. A beilleszkedés az ismeretlen nagyvárosok forgatagába nem mindig ment könnyen. A vidékről érkezettek csetlettek-botlottak, bedőlhettek szélhámosságok trükkjeinek, megeshetett, hogy a nehéz munkát nem fizették ki, és ha baleset vagy betegség érte őket, az ismeretlen szomszédok nem törődtek velük. A farmokra való visszatérés viszont nem ígérkezett könnyűnek, az önálló élet reményét nem szívesen adták fel.

Az egymástól gyakran több mérföldnyire élő farmerek azt tapasztalták, hogy az egyes ipari termékek árát aránytalanul magasán tartó monopóliumok, illetve a szállítás díjait egyre emelő hajózási és vasúttársaságok lehetetlen helyzetbe hozzák őket. És hiába választottak kongresszusi képviselőket, szenátorokat és kormányzókat, ők nem értették, nem képviselték a farmerek érdekeit. Ezért született meg az amerikai populista mozgalom, amely több hullámban, különböző szervezeti formában maradandó hatást gyakorolt az amerikai belpolitikára az 1930-as évek közepéig.

Az amerikai populista mozgalom első fontos szervezete a Farmerek Szövetsége volt, amelyet angol rövidítéssel egyszerűen csak Alliance-nek neveztek. Ez a szervezet az 1892-es elnökválasztáson saját jelöl-

tet állított James B. Weaver személyében, aki a leadott voksok 9%-át gyűjtötte be. Négy esztendővel később a farmerek megegyeztek a Demokrata Párttal, és közös jelöltet indítottak, William J. Bryant. Ő a szavazatok 47%-át nyerte el. Ugyan veszített a republikánus William McKinley-vel szemben, de így is az amerikai populizmus legjobb választási eredményét produkálta. Négy évvel később Bryan ismét rajthoz állt, s csaknem megismételte korábbi eredményét: 46%-ot kapott. Bár a populista mozgalom nem tudta elérni az általa támogatott jelöltek elnökké választását, fellépése komoly figyelmeztetést jelentett az amerikai politikát uraló két nagy párt számára: a követelések elég szavazót mozgattak meg ahhoz, hogy akaratukat ne lehessen figyelmen kívül hagyni. Ráadásul egyes szövetségi tagállamokban – főként a Közép-Nyugat államaiban – alapvetően átszabták a helyi politikai erővonalakat. Ennek következtében a demokraták és a republikánusok egy idő után nem csupán a populista szervezetek megnyerésére, hanem követeléseik teljesítése révén szavazóik integrálására törekedtek.

Bár a különböző populista szervezetek helyi szinten mindkét párttal együttműködtek, a demokraták és a republikánusok közül hosszabb távon mégis az előbbi tudta magához vonzani a farmerek szavazatait. Az amerikai politikai hagyományban a konzervatív, iparosodottabb, a modernizációban élen járó északi tagállamokban erős republikánus párttal szemben a demokraták a tradicionálisabb, a mezőgazdasághoz, a kisvárosi életformához jobban kötődő, ráadásul a polgárháborús vereség miatt még sokáig frusztrált Délt képviselték. Érdekes módon ugyanakkor a liberális, progresszív eszmék hívei is – lassú fejlődési folyamatot követően – inkább a demokraták körében leltek politikai otthonra, a különböző szocialisztikus eszmék követőivel együtt. Így az 1920-as évtized elejére egészen sajátos összetételű választói bázis sorakozott fel a demokraták mögött. A Közép-Nyugat populista farmerei számos kérdésben vitába szálltak a progresszív és szociáldemokrata irányultságú gondolkodókkal. A populisták elsősorban nem antikapitalisták, hanem antimonopolisták voltak. Nem kiiktatni, csupán szabályozni akarták a szabadpiacot, igaz, ehhez szükségesnek tartották az állam beavatko-

zását. A populisták között is szép számmal akadtak konzervatív érzelmű vallásos szavazók, és antiszemita nézetek is felbukkantak soraikban. Ugyanakkor – az Egyesült Államokról lévén szó – a nemzeti eszme jelentősége egészen más volt, mint a világ más részein. A kapitalizmus túlzásaival szemben álló populisták között például igen nagy számban akadtak német bevándorlók, akiket megosztott az első világháborús hadba lépés ügye. A háború ugyan magasra vitte a mezőgazdasági termények felvásárlási árait, viszont sokan nem szívesen vállaltak szerepet német őseik, rokonaik elleni hadviselésben. Az amerikai populizmus ebben a jellemvonásban tehát eltért a világ más, hasonló jellegű mozgalmaitól: az Egyesült Államokban élő népek végtelen tarkasága miatt nem volt etnikai színezete.

Az amerikai populizmus igazi sikereit elsősorban nem szövetségi szinten, hanem azokban a tagállamokban érte el, ahol természetes választói bázisa élt. Ezen államok sorából kiemelkedik Wisconsin, ahol a 20. század első évtizedében Robert La Follette kormányzó reformok egész sorozatát vitte keresztül. Növelte a vasúttársaságokra eső adót, ugyanakkor csökkentette a szállítási tarifákat, ezzel segítve a mezőgazdaságokból élő termelőket. Állami ellenőrzés alá vonta a víz-, gáz-, elektromosáram- és telefontársaságokat, ami szintén árcsökkentéssel járt együtt. Antilobbista törvényt fogadtatott el, hogy korlátozza a monopóliumok további térnyerését. A szomszédos Iowa államban Albert B. Cummins is hasonló intézkedéseket léptetett életbe, megtoldva a távíró-társaságokra kivetett adóval és az előválasztás intézményének bevezetésével. Ez utóbbi az amerikai politikai rendszer mindmáig meghatározó és fontos intézménye maradt, a populista mozgalom legnagyobb sikerét elérve. A különböző farmerszervezetek ugyanis azzal érveltek, hogy a pártok által állított jelöltek az apparátus hatalmát és befolyását tükrözik, ezért a tudatos szavazóknak már a jelöltek előzetes kiválasztásában is részt kell venniük. Ezt biztosítja az úgynevezett *primary*, amelyet kezdetben csak a tagállamok szenátor- és kormányzójelöltjeinek kiválasztásáról írtak ki, de ma már mindkét nagy párt tart ilyen előzetes szűrőt az országos elnökválasztást megelőzően.

Ugyancsak a populista mozgalom hatására lendült fel az amerikai szövetkezeti mozgalom, amelynek eszméjét az észak-európai országokból érkezett dán és svéd bevándorlók hozták magukkal. 1911-ben Wisconsinban és Nebraskában fogadták el az első, szövetkezeteket védő törvényt, amely kialakította az elsősorban érdekvédelemre és közös értékesítésre specializálódó szervezetek jogi kereteit. Az amerikai szövetkezeteket a demokratikus kontroll, a korlátozott tőke és a patronázs jellegű működés jellemezte. Vagyis elsősorban nem a profit maximalizálására és újbóli befektetésére, hanem a tagok számára biztosított évenkénti jövedelemelosztásra törekedtek.

Szölkünk már arról, hogy az amerikai populizmus változatos szervezeti keretekben és eltérő politikai stratégiákat követve működött. A szervezés technikai nehézségei elsősorban abból adódtak, hogy míg a városokban egymáshoz közel élő embereket – például a gyári munkásokat – könnyű volt választási gyűlésekre mozgósítani, addig a gyéren lakott síkságon nehezen lehetett a választókat nagyobb számban elérni. A populista párt megszervezése körüli kudarcok részben abból adódtak, hogy az elzárkózó, individualista, egymásban is vetélytársat látó farmerek nehezen voltak rábírhatók közös szervezetben való tömörülésre. A közlekedési hálózat fejlődése és a gépkocsik elterjedése ugyan megkönnyítette a választási agitációt, ám a jelöltektől gyakran rendkívüli erőfeszítéseket kívánt, hogy kellő számú választót érjenek el. A hatás ugyanakkor tartósabbnak bizonyult: a farmerek a nagyvárosok szavazóihoz képest nehezebben változtatták véleményüket, kevésbé voltak befolyásolhatók.

A már korábban említett Farmerek Szövetsége 1900-ra lényegében felbomlott, és helyét az 1902-ben alapított American Society of Equity, vagyis az Amerikai Egyenlőség Társasága vette át. Ez a monopóliumok elleni küzdelmet állította középpontba, és elsősorban a mezőgazdasági és ipari árak különbségéből adódó ún. agrárrollót kívánta szűkíteni. A Társaság legnagyobb újdonsága az volt, hogy vezetői adták ki az amerikai populizmus első hetilapját. Az újság címe felettébb beszédes: *The Third Power*, vagyis A harmadik erő. Ez jelezte, hogy a hagyományos – leegyszerűsítve jobb- és baloldalra osztható – pártrendszeren belül

megjelent egy mindkettőtől független politikai irányzat. Ez a gondolat azonban nem az amerikai populizmus, mint inkább európai és latin-amerikai rokonai körében vált lényegessé.

A következő fontos politikai alakulatnak egy sikertelen gazdálkodó, a kudarcaiért elsősorban a telhetetlen kereskedőket és gátlástalan spekulánsokat hibáztató Arthur Townley által létrehozott Pártonkívüli Liga (Nonpartisan League) számított. Az 1915-ben Észak-Dakotában életre hívott Liga nem csupán a mezőgazdaságból élők, hanem az egész Közép-Nyugat érdekeinek képviselőjére vállalkozott. A korábbi populista hullámoktól abban is különbözött, hogy rokonszenvenvel tekintett a szervezett munkásságra és tanulni is kívánt tőlük. Ez ugyanakkor gyengítette is a szervezetet, mivel a farmerek mindvégig gyanakodva tekintettek a „vörös tagkártyával” rendelkezőkre.

A Pártonkívüli Liga első nagy sikerét az 1915-ös észak-dakotai kormányzóválasztás hozta. Az általuk támogatott Lynn Frazier győzelme után elérte az általános kamatrátá csökkentését, bevezette a kötelező minimálbért, és növelte a vidéki iskolák állami támogatását. A Liga a következő években ellenezte a háborúba való belépést, mivel vezetői úgy vélték, hogy azon elsősorban a gazdag hadiszállítók keresnek. Ezáltal viszont kitették magukat a nemzethűségüket megkérdőjelező támadásoknak, és a szervezet néhány év alatt válságba jutott. A helyes szövetségi politika tekintetében is megosztottá vált a Liga: a tagság egyik része azt javasolta, hogy csak olyan konkrét jelölteket támogassanak, akik – tekintet nélkül arra, hogy demokrata vagy republikánus színekben indulnak – a nép érdekeit szolgálják. A másik szárny viszont a szocialista-szociáldemokrata munkásmozgalom felé akart nyitni, és valamiféle farmer-munkás párt létrehozásában bízott. Mindkét elgondolás fényes utat járt be a populizmus történetében, és a magyar népi mozgalom tagjainál is bőségesen látunk majd példát mindkettőre.

Hosszas huzakodás után az amerikai populizmus még egyszer eljutott addig a pontig, hogy saját elnökjelöltet támogasson. Az 1924-es elnökválasztásokra összeállt egy alkalmi koalíció, amely egy régi liberális – amerikai szóhasználatnál élve: progresszív – jelölt, Robert La

Follette mögé sorakozott fel. A már wisconsini kormányzóként is populista programot megvalósító politikus hívei valamiféle harmadik pártot kívántak létrehozni, amely farmerek, munkások és liberális értelmiségiek voksaira egyaránt számíthatott. A törekvések azonban zátonyra futottak, nem csupán az elvi ellentétek, hanem a pénzhiány, a szervezeti gyengeség és bizonyos fokú amatőrizmus miatt is. La Follette sokáig lebegtetette, hogy önálló lista élére áll, vagy a demokrata és a republikánus pártok közül a liberálisabbnak tűnő formáció jelöltje lesz-e. Végül 1924 nyarán úgy döntött, hogy független jelöltként indul, és a csak választások után, a programokat elemezve szervez maga mögé pártot. A választás az amerikai populizmus hatyúdalát jelentette: La Follette 17%-kal a harmadik helyen végzett.

Ez az elnökválasztás sorsdöntőnek bizonyult az amerikai populizmus történetében, mivel végérvényesen kiderült: a laza mozgalomként működő irányzat egyre kevésbé alkalmas arra, hogy sikereket érjen el a modern tömegdemokrácia viszonyai között. Kudarca tanulságként és párhuzamként is szolgál a világ más részein működő populista mozgalmak elemzéséhez. A gyenge szervezet, a nem túl hatékony irányítás, a pénzhiány, a tisztázatlan program, a heterogén és ellentmondásos népfogalom nemcsak az amerikai, hanem – mint majd látni fogjuk – más populista mozgalmak sikeres politizálását is gátolta. Továbbra is fennmaradt viszont az a kritikus tömeg, amelyhez a nagy pártoknak – vagyis a demokratáknak és a republikánusoknak – valahogy viszonyulniuk kellett. Az Egyesült Államokban az egykori populista szavazatok összegyűjtése a demokratáknak sikerült – elég Rooseveltnél négy egymást követő választási győzelmére gondolnunk. A New Deal programja, amely gazdaságban való állami szerepvállalást és komolyabb szociálpolitikát valósított meg, egyértelműen alkalmasabbnak bizonyult a Közép-Nyugat és más szövetségi államok farmereinek a megnyerésére.

Ha olyan országot keresünk a térképen, ahol a legtovább érvényesültek a populista jelzővel leírható pártok és mozgalmak, Argentínához érve bizvást abbahagyhatjuk a kutatást. Itt egészen más társadalmi problé-

mákkal kellett megküzdeni, és másfajta politikai rendszer épült ki, mint az Egyesült Államokban. A demokratikus, többpárti választások legitimáló ereje lényegesen kisebb volt, a társadalmi egyenlőtlenség pedig jóval nagyobb fokú. Míg az amerikai populizmus a farmerek önszerveződő mozgalmaira alapozódott, kiegészülve liberális értelmiségiekkel és szocialista munkásokkal, addig Argentínában az éliték egymással folytatott küzdelmében kapott nagy szerepet a népre való hivatkozás. Az országban a hagyományos konzervatív elithez tartozó katolikus egyház, a földbirtokos oligarchia és a tábornoki kar hosszú időn át megőrizte befolyását. Ez utóbbi hatalmáról tanúskodnak az 1955 és 1982 között – átlagban hároméves gyakorisággal – elkövetett puccsok.

Az argentin populizmus története két, egymástól világosan elkülöníthető szakaszra osztható: a középosztályra támaszkodó radikalizmusra és a munkásosztályra alapozó peronizmusra. Az első szakasz a XIX. század utolsó évtizedétől a nagy gazdasági világválságig tartott. Ebben a periódusban a Polgári Radikális Unió (Unión Cívica Radical) lépett fel populista jellegű politikai programmal. Az országban a felgyorsuló modernizáció, a hatalmas bevándorlási hullám és az ezzel együtt járó erőteljes városiasodás komoly társadalmi feszültségeket teremtett. A gazdasági gyarapodás nyomán megerősödött a középosztály, amely a politikai életben is meghatározó szerepet kívánt betölteni. A radikálisok elnökjelöltje, Hipólito Yrigoyen két alkalommal is megnyerte a választásokat. Elsősorban az állami bürokrácia növelésével, a felsőoktatási hallgatói létszám és a költségvetési újraelosztás bővítésével igyekezett erősíteni a középosztály hadállásait. A radikális populizmust a nagy világgazdasági válság söpörte el, elsősorban azért, mert a tekintélyes létszámú szervezett munkásság támogatását nem tudta megszerezni.

A peronizmus névadója, Juan Perón ezredes sokkal ismertebb személyiség, mint Yrigoyen, nem csekély mértékben a feleségéről, Eva (Evita) Perónról szóló musicalnek és filmnek köszönhetően. Ennél azonban sokkal fontosabb, hogy a Perón által teremtett ideológia és politikai párt (Igazság vagy Juszticionalista Párt – Partido Justicialista) mélyen beivódott az argentin politikai életbe, olyannyira, hogy napja-

inkban is ez a politikai alakulat kormányozza az országot. Perón gondolkodásának legfőbb jellemzője a határozott antiliberális volt, amely tulajdonképpen azzal a torz, oligarchiák által uralt liberalizmussal állt szemben, amely képtelennek bizonyult az 1930-as évek súlyos gazdasági válságának kezelésére. Perón felismerte a munkásság súlyát és jelentőségét, és számos szociális reformmal, valamint importhelyettesítő gazdaságpolitikával igyekezett támogatásukat megszerezni. Bár Perón 1943-ban egy katonai puccs révén mint munkaügyi miniszter lett a kormány tagja, népszerűségének köszönhetően később két, egymást követő elnökválasztást is megnyert (1946, 1951). A háború után – kihasználva, hogy országa komoly ásványkincsekkel rendelkezett és nem kellett az újjáépítéssel bajlódnia – látványos gazdasági fejlődést indított el. 1949-ben új alkotmányt fogadott el, a nők számára is megadta a választójogot, és ügyesen kamatoztatta felesége, Evita népszerűségét.

A túlzott állami szerepvállalás azonban egy idő után fékezte a gazdasági fejlődést, a bürokrácia korlátozta a pártok működését, és a világ-gazdaság regenerálódása is hátrányosan érintette a gazdaságot. A munkanélküliség nőni kezdett, elszabadult az infláció, így Perónt 1955-ben egy katonai puccs során lemondatták, és emigrációba kényszerítették. Népszerűsége egyszerre bizonyult illékonynak és maradandónak: a hatalomból ugyan könnyen eltávolították, de az őt követő rezsimek harmatos teljesítménye miatt 1973-ban ismét visszatérhetett az ország élére. Bár második elnöksége halála miatt hamar véget ért, pártja a későbbi katonai diktatúrát követően újjászerveződött, és nem egy esetben megdöntötte a világot nem szokványos politikai és gazdasági megoldásaival. Természetesen az argentin társadalom is alapvető változásokon ment keresztül, de a magát a peronizmus örökösének valló Igazság Párt a XXI. század első évtizedében is határozottan antiliberális politikát folytatott, ami leginkább a gazdaságpolitikában mutatkozott meg – elég csak a 2001-es államcsőd kezelésére, a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel való konfliktusokra és az autarkia felé hajló gazdaságra utalni. Ezt a bal- és jobboldali elemeket vegyítő, a nemzeti büszkeséget hangsúlyozó politikát az Igazság Párt demokratikus választásokon szerzett

szavazatokkal tudta legitimálni. Ez a politikai modell nem csupán Latin-Amerikában, hanem szerte a világon szerzett magának kritikuskokat és csodálókat egyaránt.

Míg az amerikai és az argentin populizmus lényegében ismeretlen volt a magyar népi mozgalom tagjai előtt, addig az észak-európai országok, elsősorban Finnország példája számos tekintetben vonzónak tűnt számukra. Ez a térség sokáig a kontinens periferiájának számított, hatalmas paraszti népességgel rendelkezett, a XIX. század utolsó évtizedében indult csak el a társadalmi modernizáció útján, és sokat szenvedett a svéd, a német és az orosz nagyhatalmi törekvésektől. Ezeknek az országoknak a szociális reformok mellett a nemzeti identitás és az önálló államiság problémáival is szembe kellett nézniük. Dánia az 1864-es poroszok elleni háborúban elszenvedett vereségét követően, Norvégia Svédországtól való 1905-ös függetlenedésekor, míg Finnország csupán a cári Oroszország katonai veresége után, 1917-ben kezdett hozzá a gazdasági és társadalmi reformok sorozatához. A magyar népi mozgalom tagjai nagy rokonszenvvel tekintettek a feudális kötöttségektől jórészt mentes, szabad paraszti fejlődésre (Erdei Ferenc *Parasztok* című munkájában írt erről), illetve az ennek nyomán viszonylag hamar kibontakozó korszerű mezőgazdaságra és feldolgozóiparra (Boldizsár Iván: *A gazdag parasztok országa*). A Dániában és Finnországban kitalált népfőiskoláknak, amelyek a paraszti ismeretterjesztés és közösségépítés kiváló eszközeinek bizonyultak, Magyarországon is szép számmal akadtak követői. Finnország példája a finnugor nyelvrokonság okán is nagy népszerűsége tett szert. A kis északi ország megkedveltetésében hervadhatatlan érdemei voltak Kodolányi Jánosnak, aki többször is el látogatott oda, és *Suomi* címmel könyvben is összefoglalta élményeit.

Vajon milyen hasonlóságok fedezhetők fel a finn és a magyar társadalom között? Indokolt volt-e a népiek figyelme? Két szempontból mindenképpen hasonlított a finn társadalom a magyarra. Egyrészt egészen az 1970-es évekig jelentékeny létszámú mező- és erdőgazdaságban dolgozó, egymástól messze eső falvakban és kisvárosokban lakó

rurális népesség élt északi nyelvokonainknál. Az ő gazdasági, terület- fejlesztési, művelődési kérdéseik tartósan a finn politika napirendjén maradtak. Másrészt – noha Finnország a nyugat-európai parlamentáris demokráciák sorát gyarapította – a politikai vezetésnek az ország geopolitikai helyzetéből, elsősorban a Szovjetunió közelségéből adódóan kül- és biztonságpolitikájában messzemenően tekintetbe kellett vennie a szovjet érdekeket. Ezek a körülmények valamiféle harmadikutas, szocialisztikus, de legalábbis a hátrányos helyzetű térségek és népcsoportok helyzetével kiemelten foglalkozó kormányzat irányába tolták el a politikai életet. Ha nem is beszélhetünk olyan nagy hatású, kiemelkedő finn populista mozgalomról, mint az Egyesült Államok, Argentína vagy éppen Magyarország esetében, maga a populista gondolat áthatotta a vezető finn politikai erők mindegyikét. Finnország abban is hasonlított hazánkra, hogy ugyanúgy meg kellett küzdenie a nemzetépítés, az önálló identitás kialakításának cseppet sem könnyű, fáradságos munkájával.

Míg Magyarországon több, egyenrangú gondolkodója is volt a népi mozgalomnak, addig Finnországban egyetlen kiemelkedő teoretikust találunk, aki a politikai elit egészének felfogását meghatározta. Yrjö Ruuturól (1887–1956), a helsinki, majd tamperei egyetem politikatudományi professzoráról van szó. A szociális kérdést előtérbe állító és a finn nemzeti identitás kiépítésén fáradozó tudós élete folyamán egy sereg politikai pártban megfordult, a politikai porond jobb- és baloldalán egyaránt. Ennek ellenére mégsem tekinthetjük őt igazi pártpolitikusként, mivel Ruutu sokkal inkább a nézetei hirdetéséhez keresett fórumot. 1932-ben megalapította a Finn Nemzetiszocialista Szövetséget, de hogy a náci fajelmélettől és diktatúrától megkülönböztesse magát, később Finn Szocialistákra változtatta a párt nevét. Később átlépett a Szociáldemokrata Pártba, de ott is ellenzékbe szorult, így végül a Finn Népi Demokratikus Szövetségnél kötött ki. Jó viszonyt ápolt a jobboldali, az agrárius, a szociáldemokrata és a kommunista körökkel, és nagy hatást gyakorolt a legismertebb finn szociáldemokrata politikus, Urho Kekkonnén felfogására is.

Ruutu gondolkodásának középpontjában egy erős, stabil finn állam megteremtése állt. Mély meggyőződéssel vallotta, hogy csupán a fejlett gazdaság, a jólét növekedése teheti lehetővé hazája megerősödését. A gazdasági fejlődés útját viszont nem a szabadpiaci kapitalizmus révén kívánta elérni, hanem a nép minden rétegének, köztük a szociálisan alacsony státuszúak, magyarán a szegények munkába állítása és a megtermelt javakból való részeltetése révén. Úgy vélte, hogy csak széleskörű társadalmi elégedettség segítheti elő a gyors gazdasági fejlődést és egy sikeres nemzet megszületését. Ezek a nézetei maradandó hatást gyakoroltak a második világháborút követő évtizedekben a jóléti államot, vagy más néven szociális piacgazdaságot létrehozó finn politikai osztályra. „A finn államszocializmus végső célja, hogy biztosítsa a szabadságot, a jövőt és a finn nép fejlődését”² – írta egyik munkájában.

A jóléti társadalmat építő finn kormányzat, amelyet hosszú évtizedeken át négy vagy öt pártból álló koalíció testesített meg, nem sajnálta a költségvetési forrásokat a gyéren lakott tóvidékek és az erdőkben megbújó apró falvak támogatására. Az utak, vasutak építése, az iskolarendszer támogatása, a szociális kiadások növelése, a vidéki egyetemek fejlesztése mind-mind ennek a stratégiának a részét képezte. A parlamentben elsősorban az Agrár Unió nevű párt volt az, amely ezt a területalapú fejlesztési politikát leginkább felkarolta, de a finn szociáldemokraták is komoly érzékenységet és érdeklődést tanúsítottak ezen problémák iránt. Finnországban sokan féltek attól, hogy az ország Európai Unióhoz való csatlakozásával nem lesz tovább fenntartható a területi egyenlőtlenségek kiegyenlítését szolgáló gazdaságpolitika. Mégsem így történt, sőt Finnország volt az egyik motorja és kialakítója az Unió regionális fejlesztési politikájának, amely ugyanazokat az elveket vallja, mint a korábbi finn belpolitika. Vagyis a finn politikai elit igen ügyesen tudta összeegyeztetni nemzeti céljait az Európai Unió biztosította nagyobb érdekérvényesítési lehetőségekkel.

² Idézi Olli Poropudas: „Yrjö Ruutu, Agriculture, and Economic Growth” című tanulmányában. In: *The Peasant State. The State and rural questions in 20th century Finland*. Ed.: Leo Granberg and Jouko Nikula, University of Lapland, Rovaniemi, 1995, 57.

Anélkül, hogy túlságosan részleteznénk, érdemes elgondolkozni rajta, hogy a legfőképpen a Német Szövetségi Köztársaságban komoly eredményeket felmutató szociális piacgazdaság is a klasszikus szabadpiaci liberalizmus fenntarthatatlanságára adott válasz, amely egy igen fejlett parlamentáris demokráciával együtt alakult ki. Ahogyan a szociális piacgazdaság elméleti háttérét megvilágító Otto Schlecht rámutatott, ez a modell elkerüli „mind a zabolátlan kapitalizmust, mind az állami tervgazdálkodás hibáit és fogyatékosait, és egy működőképes, jólétet növelő és egyben emberhez méltó gazdasági és társadalmi rendszerrel ajándékozza meg a modern ipari társadalmat.”³

A populizmus fogalma azzal a veszéllyel jár, hogy gyakran nyakló nélkül alkalmazzák, és alapos vizsgálat nélkül erőltetik rá egészen különböző politikai berendezkedésű országokra. Csakhogy az eddigiekben bemutatott példák is arról tanúskodnak: nehéz egzakt módon meghatározni, mit is tekintünk a populizmus ismérveinek. Annyi bizonyosan kijelenthető, hogy a populizmus antiliberális köntösben jelentkezik, a korlátlan szabadpiac szabályozásával és kisebb-nagyobb mértékű állami beavatkozással jár együtt. A nép ügye, a nép érdekei, a demokrácia erősítése mindig ott van a jelszavak között – kérdés, persze, mennyire komoly vagy manipulatív szándékok húzódnak meg a háttérben. Ráadásul napjaink mediatizált társadalmában egészen könnyen osztogatják a „populista” címkét, amellyel rendszerint a „szélsőséges”, „démagóg”, „erőszakos”, „diktatúrára törő”, „idegenellenes”, „rasszista” bélyegek járnak együtt, vagy legalábbis könnyedén kapcsolódnak hozzá. Így érthető azon politológusok és történészek álláspontja, akik szerint a populizmus annyira terhelt és szétfolyó fogalommal vált, hogy nem is érdemes használni. Ezzel nem teljesen értünk egyet, mivel szétválaszthatónak és elkülöníthetőnek érezzük a modernizáció és nemzetépítés korai szakaszában fellépő populista mozgalmakat, az Európa nem egy,

³ Idézi Salamon Konrád: „A népiek elgondolásai a modernizációról” című írásában. In: *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. Szerk.: Sipos Levente–Tóth Pál Péter, Napvilág, Budapest, 1997, 35.

ráadásul jómódú országában az 1980-as és 1990-es években kibontakozó neopopulista irányzatoktól.

A korai populista mozgalmak, az amerikai, a finn, a magyar vagy a gyakori népszavazásokra épülő svájci a demokrácia kiterjesztésével, a szabadpiaci kapitalizmus vadhajításainak egészséges szabályozásával léptek a politikai színtérre. Szerencsés esetben – így az Egyesült Államokban, Finnországban vagy Svájcban – jelentős mértékben hozzájárultak a parlamentáris demokrácia stabilitásához és a tartós gazdasági fellendüléshez. Ezzel szemben a neopopulista irányzatok és politikusok, így a francia Le Pen, az osztrák Haider, a svájci Blocher, a lengyel Lepper, a holland, dán és svéd populista mozgalmak elsősorban gazdag, fejlett demokráciával rendelkező társadalmakban lépnek fel. Ezek a többségében tisztázatlan politikai irányzatú, de néhány esetben egészen egyértelműen a szélsőjobboldalhoz sorolható pártok és politikusok defenzív politikát, a demokrácia szűkítését képviselik – a globalizáció veszteségeinek érzelmeit meglovagolva.

Lehet persze, hogy ez utóbbi különbségtétel túlságosan steril és vitatható – már csak azért is, mert a neopopulista mozgalmak számos valós társadalmi problémát vetnek fel. Zászlajukra tűzik a bevándorlók beilleszkedésének problémáit, az állam túlbürokratizálását, a hagyományos kisközösségek gyengülését, a szakpolitikai kérdések és a hétköznapiak között tátongó, egyre nagyobb szakadékot, az Európai Unió intézményeinek legitimációs deficitjét stb. A korábbi populista mozgalmakkal ellentétben viszont nem nagyon kínálnak szakszerű és értelmes programot, és jobbára a konzervatív állagmegőrzés, a szociális, gazdasági, művelődési viszonyok megmerevítésének fenntarthatatlan ígéretével kampányolnak, nem kevés idegenellenességgel fűszerezve.

A populizmus legfontosabb irányzatainak áttekintése után érdemes még pillantást vetni két olyan politikai mozgalomra, amelyek a nyelvhasználati hasonlóság okán szintén ebbe az eszmeáramlatba sorolódnak: a völkisch eszmeiségre és a narodnyikokra. Már csak azért is fontos röviden mérlegre tenni ezt a két csoportot, mert a magyar népi mozgalmat kortárs kritikusai és későbbi bírálói – tisztelet a csekély kivételnek

– velük hasonlították össze. A náciizmushoz vezető utat részben kikövező völksisch ideológiával, illetve az erőszakos merényleteikről hírhedtté vált narodnyik mozgalommal vont párhuzam persze nemegyszer direkt politikai célokat szolgált, a magyar népi mozgalom hiteltelenítését, vagy legjobb feltételezéssel élve is, sommás bemutatását szolgálta.

A völksisch gondolat a weimari Németországban született meg. Kiváltó oka az első világháborúban elszenvedett vereség és az azt követő évek zűrzavara volt, amely súlyos csapást mért az állam mint a németiség védelmezőjének és hordozójának régi eszméjére. Minthogy a Német Császárság 1871-es megalapításában kicsúcsosodó német nemzeti törekvések hosszú időn át arra épültek, hogy csak egy erős, egységes államszervezet lehet a siker záloga, az első világháborús vereség kijózanítóan hatott. A német jobboldalon gyülekező fiatal értelmiségiek egyre határozottabban hirdették, hogy az állami keretek mulékonyak és bizonytalanok, és helyette a nép (Volk) a sajátos, örök és múlhatatlan német jelleg hordozója. A Volk számukra olyan tértől és időtől független kategória volt, amely a történelem legnagyobb viharaival is dacolhat. Az állam csupán keretet adhat a népnek, igaz, ennek az államnak lehetőleg minél több németet magában kell foglalnia. Ebből következően a völksisch gondolat képviselői komoly érdeklődést mutattak a Közép-Európában élő német kisebbségek sorsa iránt is, és az állam irántuk való felelősségét hangoztatták. Mivel az 1918 előtti német parlament konzervatív, liberális és szociáldemokrata pártjait nem tartották alkalmasnak a német népiség védelmezésére, ezért könnyen egymásra találtak a nemzetiszocializmus képviselőivel.

A narodnyikok az 1870-es években kibontakozó értelmiségi irányzat hívei voltak, akik nevüket Alekszandr Herzen orosz gondolkodótól kapták. Ő adta ki a jelszót: *v narod*, vagyis a nép közé. 1873–74-ben fiatal értelmiségiek százai kezdték látogatni a falvakat, a parasztság felvilágosításának és egy nem egészen tisztázott forradalom előkészítésének a szándékával. Elitista szófordulattal élve „nép közé járásnak” nevezték mozgalmukat. Az akció igen hamar balul ütött ki, mivel a vallásos, cárhoz hű parasztemberek gyakran maguk adták a hatóságok kezére

a lánglelkű ifjakat. Így hamarosan tömeges perek kezdődtek, amelyek nem egy esetben börtönbüntetéssel vagy szibériai száműzetéssel végződtek. Az 1870-es évek második felében már narodnyikoknak nevezték magukat azok a nemes- és papfiak is, akik a parasztok tanításával próbálkoztak, és általában az írás-olvasás, vagy valamilyen egyszerűbb szakma elsajátítását tűzték ki célul. 1879-ben alakult meg a Narodnaja Volja (Népi Akarat/Szabadság) nevű titkos szervezet, amely radikális váltást jelentett az addig békésen működő mozgalom történetében. Tagjai az orosz történelemben komoly hagyományokkal bíró forradalmi terrorizmus hagyományához nyúltak vissza, és a cár ellen kívántak merényletet elkövetni. Többszöri próbálkozást követően végül 1881-ben kioltották II. Sándor cár életét. Ezzel azonban nem az általuk remélt alkotmányos kormányzásnak, hanem a kemény bosszúállásnak a magvát hintették el, amelyet az új uralkodó, III. Sándor kíméletlenül véghezvitt. Az erőszak alkalmazása lejáratta a narodnyikokat, ugyanakkor követendő például szolgált a következő évtizedek anarchista támadásaihoz, elég csak Sadi Carnot francia köztársasági elnök vagy Erzsébet királyné halálára gondolnunk.

A magyar népi mozgalom legfeljebb felületes vagy külső vonásokban hasonlított a völksisch, illetve a narodnyik gondolathoz. Bár a népi gondolkodóknak kétségkívül igen komoly fenntartásai voltak a magyar állam teljesítményével szemben, és joggal tették szóvá a kormányzat által elmulasztott szociális, gazdasági és művelődési reformok sorát, végső soron mégis abban reménykedtek, hogy a hatalom nyitott lesz a jó szóra, esetleg ők maguk ültethetik át a gyakorlatba a reformeszméket. Bár a népről mint a magyarság értekeinek, jellegének hordozójáról bőségesen lehet idézeteket hozni a népiektől, mindenképpen túlzás lenne a népi írók „völksisch” csoportjáról beszélni, ahogyan az még színvonalas szakmunkákban is felbukkan. Mindenképpen érdemes hangsúlyozni, hogy maga a „nép” szó mennyire más jelentésbeli tartalmakat hordoz a nyugat- és a kelet-európai nyelvekben. Ezt legpontosabban Bibó István világította meg: „Ez utóbbi területen ez a kifejezés az alsóbb, többé-kevésbé elnyomott vagy kizsákmányolt, de politikai hatalomra

hivatott osztályokon és embertömegeken felül jelent valami nemzetileg jellegzeteset, etnikait, nyelvit, valamiféle sajátosságokat hordozót, és jelenti mindig azt a felfogást, hogy a többé-kevésbé megbomlott politikai keretek helyreállításában az etnikai jellegzetességeket hordozó néptömegeknek – tehát elsősorban a parasztságnak – különleges jelentősége van. Ezt a mellékértelmet a nyugat-európai nyelvekben a *peuple* szó nem hordozza. Viszont hordozza ezt a nép szó mind az erősen baloldali jellegű kelet-európai mozgalmakban, mind pedig a szélsőjobboldali jellegű német mozgalomban. A terminológiának ezzel a közös vonásával azonban egyben a hasonlóság be is fejeződik.”⁴ A völksisch gondolat és a magyar népiek különbségeihez tartozik, hogy a népiek nem tartották elfogadhatónak az erőszakot, nem törekedtek birodalomépítésre, sőt az integrális revízió helyett a kelet-európai népek összefogását hirdették a német terjeszkedéssel, térfoglalással szemben.

A narodnyikokkal való párhuzamot előszeretettel hangsúlyozták a népi mozgalom Szovjetunióban sok időt töltött kommunista kritikussai, Révai József vagy Rákosi Mátyás, alig leplezve kompromittáló szándékukat. Az igaz, hogy a népiek szívesen jártak a parasztság, a nép közé, de nem valamiféle felülről jövő értelmiségi felvilágosítás céljával, hanem éppen az életviszonyok feltérképezésének és nyilvánosság elé tárásának szándékával. Az 1930-as évek szociográfiai hulláma ékes bizonyítéka ennek az érdeklődésnek. Mindezen túl a népiek igen gyengén állottak a titkos konspirációban: még az 1939-ben megalapított Nemzeti Parasztpárt is tetszhalott állapotban leledzett egészen az 1944-es esztendő utolsó hónapjaiig. Nagy különbség a narodnyikokhoz képest az is, hogy a népiek nem forradalomról, hanem új reformkorszakról álmodoztak. Elég csupán a hatalommal való összeütközésben nagy bátorságot mutató Kovács Imrére gondolnunk, aki 1937-es szociográfiájában, a *Néma forradalomban* kizárja ennek a lehetőségét. Még ha a radikális változások szándéka miatt lehetne is forradalmi átalakulás-

⁴ Bibó István levele Borbándi Gyulának. In: *Bibó István összegyűjtött munkái*. 3. Sajtó alá rendezte Kemény István és Sárközi Mátyás, Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem, Bem, 1983, 822–823.

ról beszélni a népiek programját vizsgálva, az határozottan leszögezhető, hogy mindenfajta terrorizmustól, erőszaktól mentesek maradtak. Egyetlen közös vonást fedezhetünk fel a narodnyikok és a magyar népiek között: vezetőik értelmiségiek voltak, és a parasztság sorsa iránt érdeklődtek. Viszont a narodnyikok zárt szervezetéhez képest a népiek jóval sikerebben terjesztették eszméiket a parasztság körében, és szavazóbázisuk is innét került ki.

Elvileg logikusnak tűnhet, hogy a magyar népiekkel rokon mozgalmakat más közép-európai országokban, esetleg a balkáni népeknél is keressünk. Hiszen Lengyelországban és Romániában is létezett parasztpárt, és hasonló politikai alakulat felbukkant az első világháború utáni Jugoszlávia és Bulgária történetében is. Ezek a politikai alakulatok azonban a földrajzi közelség dacára sem azonosíthatók valamilyen közép-európai népi gondolat nemzeti hordozójaként, méghozzá több okból sem. A hasonló elnevezés nem takar feltétlenül hasonló politikai karaktert: a lengyel vagy a román parasztpárt sokkal inkább a magyar Független Kisgazdapárthoz hasonlított. A kelet-európai parasztvezérek, a lengyel Witos, a horvát Radić vagy a bolgár Sztambolijcskij magyar megfelelőit inkább a radikális agrárszocialista Áchim L. Andrásban, vagy a mérsékeltebb kisgazda Nagyatádi Szabó Istvánban találhatjuk meg. A magyar népi mozgalom nem köthető kizárólagosan a Nemzeti Parasztpárthoz, de még egyértelműen a bal- vagy jobboldalhoz sem, ráadásul nem pusztán a paraszti részérdekek képviselőit vállalkoztak, hanem minden országos jelentőségű ügyben elmondták a véleményüket. Ezért tartjuk helyesnek, ha a világ különböző országaiban felbukkanó populizmus fogalmával jellemezzük a magyar népi mozgalmat.

Ezek után csupán egyetlen fontos kérdés tisztázása maradt hátra, amelyre joggal várhatunk választ: miféle populista mozgalomnak tekinthetjük a népiekét, és miben tért el egymástól a népiek első és második generációja? Előljáróban újból le kell szögeznünk, hogy a népi mozgalmat nem értékelhetjük pártként, így nem érvényesíthetők vele kapcsolatban olyan szigorú és egyértelmű osztályozási, minősítési szempontok sem, mint egy párt esetében. Bár 1939, vagy még inkább

1944 és 1948 között, illetve 1956-ban néhány hétig létezett a Nemzeti Parasztpárt, ez nem fedte le a népi mozgalom egészét, illetve magában foglalt olyan csoportokat és politikusokat is, akiknek az agráradikalizmushoz, agrárszocializmushoz volt inkább közük. A népiség első hulláma Magyarországon az 1920-as évek második felében indult és politikai/közéleti aktivitását tekintve 1956-tal zárult le. A második hullám, amely rejtettebb és jóval visszafogottabb volt, illetve szűkebb területen érvényesült, mint az első, az 1970-es évek második felében kezdett kibontakozni, és 1987/88-as felfutását követően az 1990-es választások idejére már leszálló ágba került. Annak a bonyolult kérdésnek a megválaszolása, hogy 1990 után – akár napjainkban is – létezik-e és milyen formában magyar népi mozgalom, nem tartozik e könyv céljai közé. Mint említettük, ehhez olyan alapos és tárgyilagos elemző munka szükségeltetne, amelyre nem vállalkozhatunk.

A magyar népi mozgalom első hulláma az agrárpopulizmushoz állt közel, de már ekkor is nagyon erős értelmiségi-szellemi töltettel párosult. A magyar népiség programjának középpontjában a modernizáció állt, amely nem feltétlenül jelentette a kapitalizmus, még pontosabban a magántulajdon elvetését – a tiszta szabadpiaci liberalizmusét annál inkább. A népiek reformokat, még hozzá radikális reformokat szerettek volna, ehhez partnerként elfogadták a mindenkori hatalom képviselőit, és bíztak az ő megnyerhetőségükben. Ez a magyarázata annak, hogy mind a Horthy-kor elitjével, mind az államszocializmus elitjével kapcsolatban bíztak benne: meggyőzhetők a parasztság ügyével és a nemzeteszme kérdéseivel kapcsolatos elképzeléseikről. Ne felejtjük el, hogy az olyan mély demokratikus hagyományokkal bíró országokban, mint az Egyesült Államok és Finnország is, több pártban helyezkedtek el a populista politikusok. Ebből semmiféle morális alávalóság nem következett, hiszen a populisták nem az önálló pártalakítást, hanem bizonyos követelések megvalósítását kívánták elérni. Ebben ugyanakkor nagy veszély rejtett, hiszen rövid távon egy antidemokratikus erő is valóra válthat populista törekvéseket, úgymond szolgálhatja a nép ügyét. Ez a csaknem feloldhatatlan dilemma végigvonult a magyar népi

mozgalom történetén is: ők is demokráciát szerettek volna, de mit kell akkor tenni, ha ennek létrejöttére nincs esély? A kelet-európai értelmiség legnehezebben megválaszolható kérdése ez.

A magyar népi mozgalom második hulláma az elsőhöz képest sokkal inkább kulturális-politikai töltetű és szinte kizárólagosan értelmiségiek által uralt mozgalom volt. Bár hivatkozási pontként mindvégig szerepeltek a korábbi nagyságok Illyéstől Németh Lászlóig, az 1970-es, 1980-as évek nép-nemzeti mozgalmá már egészen más társadalmi-gazdasági környezetben létezett. A hagyományos parasztság és az általa hordozott kultúra ekkorra eltűnt, felszívódott, így az egyre inkább nemzetivé átalakuló népi értelmiség is új témákat keresett, legfőképpen a határon túli magyarság ügyét. Bizonyos elveket azonban így is megőrzött, amelyek leginkább 1988–89-ben váltak láthatóvá: a klasszikus szabadpiaccal kapcsolatos fenntartásait, a katonai tömbök iránti bizalmatlanságát, a részvételi demokrácia, vagyis a népszavazások fontosságának hangsúlyozását, és valamiféle harmadikutas átalakulásban való hitet.

A magyar népi mozgalom éppen olyan átmeneti képződmény a populista mozgalmakon belül, mint amennyire átmeneti helyzetben van Magyarország Nyugat- és Kelet-Európa között. A demokrácia iránti elkötelezettsége, a széles körű társadalmi szolidaritás hangsúlyozása, a gazdaságba való erőteljes állami beavatkozás igénye a nyugat-európai populistákkal rokonítja, a nép és nemzet közötti szakadék eltüntetésével, a nemzeti identitással való birkózás és küzdelem viszont Kelet-Európa kis nemzeteihez közelíti.

2. Boór Bálint báránycái

1956. október 31-én kavargó indulatok és biztató remények töltötték meg a Vajdahunyad vár udvarát, ahol a Magyar Mezőgazdasági Múzeum épülete előtti kis téren újjáalakult a Nemzeti Parasztpárt. Logikus folyománya volt ez a napok óta egyre terebélyesedő forradalmi hullámnak, amelynek során átalakult/újjászerveződött a kommunisták pártja, és a kisgazdák, szociáldemokraták is újra zászlót bontottak. Ám a Nemzeti Parasztpárt csupán néhány óráig viselte régi nevét, hamarosan Petőfi Párt néven folytatta működését. Arra már volt példa a magyar történelemben, hogy egy politikai alakulatot meghatározó vezetőjével azonosítsanak – gondoljunk csak a köznyelvben Deák- vagy Károlyi-pártként emlegetett szervezetekre. Még az is előfordult, hogy egy párt hivatalosan felvegye annak a politikusnak a nevét, akinek eszméihez ragaszkodott – mint az 1920-as évek Kossuth Pártja –, de költő még soha nem szcrepelt keresztapaként. A szimbolikus névválasztás, amelynek körülményeiről az események időrendjében még esik szó, mindennél jobban érzékelteti, hogy különleges, egyedi politikai alakulattal van dolgunk.

És ha bárkiben csupán szemernyi kétség maradt volna, hogy milyen eszmei forrásból táplálkozik a Nemzeti Parasztpárt/Petőfi Párt, az is eloszlott Püski Sándor nyilatkozatát követően. Az ügyes szervezőként ismert könyvkiadó – akit a Petőfi Párt tizenkét íróból álló szellemi irányító testületének titkárává választottak – rövid nyilatkozatában igen frappánsan határozta meg a párt eszmeiségét: „A Parasztpárt ideológiája Petőfi Sándor, Vörösmarty Mihály, Ady Endre és Móricz Zsigmond könyveiben található meg.”⁵ Ha ezt a névsort kiegészítjük a Püski által feltehetően inkább óvatosságból, mintsem feledékenységéből kihagyott Szabó Dezsővel, akkor máris megérkezünk a magyar népi mozgalom szellemi forrásvidékéhez.

Mielőtt mérlegre tennénk, hogy az előbb említett nevekből kitől és mit vettek át a népi mozgalom tagjai, érdemes röviden felvetni a kér-

dést, hogy miért éppen irodalmárok szolgáltak viszonyítási pontként, és miért nem politikusokat, politikai gondolkodókat említettek. A népi mozgalom tagjai végső soron arra a kérdésre keresték a választ, hogy abban a hosszú időszakban, ami a középkori magyar állam bukásától a trianoni békével visszanyert önálló államiságig eltelt, kik voltak azok a kiemelkedő szellemi nagyságok, akik egyszerre próbálták a társadalmi reformok és a nemzeti függetlenség égető problémáit megoldani. Mivel a korszakban népszerű történeti felfogás szerint Mohácsról Trianonig csupán rövid ideig és korlátozottan mondhatta magát Magyarország szuverénnek, ha voltak is példamutató politikus egyéniségek, sokkal inkább a költők, írók lehettek azok, akik egész életművükkel érdemesnek mutatkoztak az utókor megbecsülésére. Mivel még ejtünk szót arról, hogy a magyar múltból kik voltak azok, akik kiérdemelték a népiek figyelmét, most elsősorban arra keressük a választ, hogy a Püski Sándor által említett nevektől – kiegészítve Szabó Dezsővel – mit vettek át, életművükből hogyan merítettek a népi mozgalom képviselői.

Talán Vörösmarty Mihály az, akihez a legkevesebb konkrét kapcsolódási pontot találhatunk, vagy úgy is fogalmazhatnánk, hogy a *Szózat* költőjének életművét lehetett a legkevésbé lefordítani, értelmezni a konkrét gyakorlati politizálás során. Vörösmarty mint a nemzeti költészet képviselője, a tiszta, érdekektől mentes, bizonyos mértékig idealizált hazafiság képviselője foglalt helyet a népiek szellemi panteonjában. Ezt a panteont sokan építették, közülük is Szabó Dezső, Németh László, Féja Géza és kisebb mértékben Illyés Gyula nevét emelhetjük ki, akik a magyar történelem és irodalom egészére vonatkozó modellekkel álltak elő. Elsősorban nem filológiai apparátussal felvértezett történeti vizsgálódásra vállalkoztak, hanem „egy virtuális irodalomtörténeti folyamatot próbáltak rekonstruálni, mintegy azon meditálva, hogy irodalmunk történetének milyennek kellett volna lennie, ha nem lépnek fel kedvezőtlen, az eredeti jelleget megváltoztató tényezők.”⁶ Vörösmarty kitűnően rep-

⁵ *Új Magyarország* 1956. november 2., 2.

⁶ Pomogáts Béla: A múlt birtokbavétele. A népi mozgalom és a magyar irodalmi hagyomány. In: *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. Szerk.: Sipos Levente–Tóth Pál Péter, Napvilág, Budapest, 1997, 52.

rezentálta azt a típust, akit ennek az eléggé megfoghatatlan, sokkal inkább megérzésen alapuló eredeti jelleg hordozójának láttak. Személyét egyértelműen párhuzamba állították Berzsenyi Dániel, Katona József, Széchenyi István vagy Vajda János életművével és örökségével, és úgy vélték: mindnyájan mély rezignációval, elkeseredéssel vették tudomásul, hogy a mindenkori szabadságharcok és a társadalmi reformok egyaránt elbuktak. Életművében különösen a világosi fegyverletétel után írott versei váltották ki a népi írók mély rokonszenvét és azonosulását. Bár szimbolikus jelentősége kevésbé csúcsosodott ki, figyelemre méltó, hogy az 1918-as polgári forradalmat követően a *Nyugat* körül tömörülő értelmiségiek Vörösmarty Akadémia néven hozták létre a maguk irodalmi társaságát. Ennek élére a már halálos beteg Adyt választották, ugyanakkor személyi ellentétek miatt nem vették fel a Kassák Lajos ajánlotta Szabó Dezsőt, ami jól mutatja, hogy a nemes szándékok és az emberi kicsinyesség gyakran kéz a kézben járnak.

Petőfi Sándor mind személyében, mind költészetében sokkal erőteljesebb hatást gyakorolt a népi mozgalomra. Közismert – nyugodtan mondhatjuk: szállóigévé vált – sorait („Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék.”) a népiek mély egyetértéssel nyugtázták, még Németh László is, aki pedig *Kisebbségben* című esszéjében szokatlan módon erősen kritizálta a szabadságharc költőjének a nemzeti hagyományban elfoglalt helyét. Paradox módon azonban még ő is a Petőfi által hirdetett értelmiségi szereppel azonosult, amelyet Juhász Géza, a népiek első monográfusa így summázott: „Először az irodalmat kell meghódítani. Majd a költők elvégzik a többi: ránevelik az országot az igazságra, előkészítik a társadalom átalakulását.”⁷

Petőfi nemcsak mint az Alföld irodalmi „felfedezője”, a nemesi társadalmon kívüli rétegek bemutatója, egy igazi népi hős, János vitéz megalkotója vált megkerülhetetlen tényezővé, hanem radikális hangvétele, politikai szerepvállalása okán is. Itt utalhatunk arra, hogy a népiek

első országos visszhangot kiváltó szervezete, a Márciusi Front is 12 pontban foglalta össze a követeléseit. Petőfi törhetetlen Habsburg- és arisztokrataellenessége, republikanizmusa, a francia forradalom hármas eszmeköréhez való tagadhatatlan vonzódása is követőkre talált, többek között Illyés Gyula életművében. Nem véletlen, hogy ez utóbbi önálló életrajzi munkában dolgozta fel kedves költőjének huszonhat esztendejét. És nem hagyott kétséget az olvasóban afelől, hogy nem csupán a szellem óriását, a költőtársat tiszteli Kiskőrös szülőttjében: „Hogy szelleme diadalmaskodott? Ne áltassuk magunkat, nem diadalmaskodott. Amit legkevésbé várt az utókortól: gondolatai, nagy okai a haragvásra, álmai a szabadságról s a nép jövőjéről változatlanul időszerűek. Kínzó örökség.”⁸

Hogy Petőfi egy egyszerű kocsmáros fiából vált kora első számú magyar költőjévé, szinte népmesei hőssé avatta azok szemében, akik hasonló sorból származtak. Már-már kísérteties a párhuzam Sinka Istvánnal, aki a költői pályán való indulását átvitt értelemben ugyancsak a nagy elődnek köszönhette: fiatal bojtárként bárányát cserélte el egy vándorló ácslegénnyel egy Petőfi-kötetre, azt olvasta rongyosra a hideg, esős éjszakákon. Petőfi közéleti ars poeticáját *A XIX. század költőiben* fogalmazta meg: a népet zászlóként vezető poétával szívesen azonosultak a népi írók is. Petőfi küldetéstudata ugyanakkor mindvégig megőrzött valamiféle érzelmi töltetet, melegséget, és ez az örökség utóbb egyszerre bizonyult védőernyőnek és gátló pajzsna: a lírai történelem- és irodalomszemlélet nagyon hasznosnak bizonyult a társadalom mozgósításánál, ha a fennálló tűrhetetlen viszonyokról esett szó, viszont hátránnyá vált a gyakorlati politizálásnál.

Petőfi és Arany szellemi hagyatékát ugyanakkor egy egész epigon-nemzedék vallotta magáénak, akiknek képviselői népies költőként formában és tartalomban is megpróbálták utánozni őket, de idővel mind jobban anakronisztikussá váltak. Ettől az irányzattól, amely a XIX.

⁷ Juhász Géza: *Népi írók*. Magyar Élet, Budapest, 1943, 3.

⁸ Illyés Gyula: *Petőfi*. Révai, Budapest, 1948. Az 1936-os Nyugat-kiadás bővített változata, 323.

század második felében, sőt még az új évszázadban is élvezte a hivatalos akadémiai irodalomtörténet és irodalompolitika támogatását, a népi mozgalom tagjai rendkívül tudatosan elhatárolódtak. Ahogyan Németh László szellemesen megjegyezte, Petőfi ruhája nem lehet mindenki ruhája. És mindehhez hozzátette: „Ezeknek a népiesség öröklött jelmez volt, a kapatos ember szájából kirívó beszédmodor.”⁹ Petőfi kisajátításának, illetve a népies irányzat eltévelyedésének szembetűnő következménye volt, hogy az 1918-ban alapított Vörösmarty Akadémiát éppen a Petőfi és az Arany János pályafutásának elindulásában oly fontos szerepet játszó Kisfaludy Társaság ellenében hívták életre.

Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy a népiek számára a kiegyezés és az *Új versek* 1906-os megjelenése között nem sok említésre méltó esemény történt a magyar irodalomban. A neoabszolutizmus, de főképpen az 1867-et követő korszak számukra egyértelműen a hanyatlás időszaka volt, és a fényt ezekben a sötét esztendőkből Ady Endre fellépése hozta meg. Szándékosan nem a *Nyugat* 1908-as indulását említettem, több okból is. A folyóirathoz – főként annak 1919 utáni időszakához – eléggé problematikus volt a népi mozgalom viszonya. Bár a mozgalom nagyjai közül Erdélyi József, Szabó Dezső, Németh László, és különösen Illyés Gyula, illetve a hozzájuk sok szempontból közel álló Szabó Lőrinc sokat szerepelt a *Nyugat* hasábjain, a népiek írói-költői szerepfelfogása és az ebből következő radikális politikai állásfoglalás igénye egyre kevésbé volt összeegyeztethető Osváth Ernő és Babits Mihály tiszta esztétikumot középpontba állító szemléletével. Természetesen mindebben nem kevés túlzás van, hiszen valamennyi népi író sokra tartotta a kimagasló esztétikai értékkel bíró irodalmi alkotásokat, ahogy Kosztolányi, Karinthy vagy Babits is sokszor állást foglalt releváns közéleti kérdésekben, ám a két nagy irányzat összefogása végül mégsem történt meg. Ennek oka részben 1918/19-ben keresendő: a polgári demokratikus, majd a proletárforradalomban a *Nyugat* és a vele szo-

ros kapcsolatban lévő *Huszdik Század* értelmiségének ellehetetlenült a közéleti tevékenysége. Ady meghalt, Jászi Oszkár és barátai külső emigrációba kényszerültek, Kosztolányinak, Babitsnak, Móricznak mind-mind mentegetőznie kellett, ha meg akart maradni az irodalmi életben. Ez óhatatlanul együtt járt azzal, hogy a *Nyugat* 1919-et követően nem képviselhette olyan radikálisan és bátran, akár túlzásokkal és leegyszerűsítésekkel is, a korabeli magyar hivatalosság kritikáját. Hangvétele konzervatívabbá, visszafogottabbá vált, vagy inkább klaszszicizálódott, mindez nézőpont kérdése. A *Nyugat* első nemzedékéből két ember maradt, aki közvetlenül is hatott a népiekre: az egyik az 1919 januárjában meghalt Ady Endre, akinek nem kellett szembesülnie a bukás utáni helyzettel, és az a Móricz Zsigmond, aki 1933 után részben éppen a népiek hatására távolodott el a *Nyugat* szerkesztőségétől.

Ady hétszilvafás kálvinista kisnemesek leszármazottjaként mélyen magában hordozta a történelmi Magyarország örökségét, ugyanakkor franciás műveltségű költőként és újságíróként éppen ennek a történelmi örökségnek vált legnagyobb kritikusrává. Szinte halála napján megkezdődött a harc szellemi örökségéért, és ebbe a küzdelemben nem csupán a baloldal különböző irányzatai, hanem a keresztény-konzervatív, majd a fajvédő jobboldal is bekapcsolódott. Az esetleges kisajátítást megnehezítette, hogy a költő eléggé egyértelműen elkötelezte magát a politikai színtéren. Míg azonban polgári radikális értelmiségiek – Jászi Oszkár, Szende Pál, Braun Róbert – ellenében mindig oda lehetett szegezni kimondott vagy ki nem mondott ítéletként zsidó származásukat, így 1919-et követően könnyebb volt ellehetetleníteni őket, mindez Adyval szemben nem működött. Mivel munkánk nem irodalomtörténeti értekezés, ezért nem arra a kérdésre keressük a választ, hogy Ady miben hozott újat a magyar költészetben, ritmikában, rímelésben, témában vagy versformában, de általában nem ez állt a kortársak érdeklődésének középpontjában sem. Sőt a magyar líra nem is feltétlenül az Ady által kitaposott utat követette, ahogyan ezt a század egy másik költőóriása, Weöres Sándor egy korai írásában megállapította: „Nem véletlen, de jellemző lélektani dokumentum, hogy míg Ady

⁹ Németh László: Népiesség és népiség. In: Uő: *Sorskérdések*. Magvető és Szépirodalmi, Budapest, 1989, 23.

a mai politikai életben sistergően eleven hatóerő és legellentetesebb pártok egyforma lelkesedéssel hivatkoznak rá, addig a fiatal költőkre alig van közvetlen hatása.”¹⁰

Miben is állt akkor Ady valódi hatása? „Ő Isten szörnyetege volt, aki csodaként zuhant a magyar élet tengerébe, új lírával, új magyarsággal, új életérzéssel.” – írta róla halála után nyolc évvel Németh László.¹¹ Nem kell messzire mennünk, hogy megértsük, mi készített állásfoglalásra mindenkit, aki Ady-kötetet vett a kezébe: elég felidéznünk *A grófi szérűn*, a *Nekiünk Mohács kell*, a *Csák Máté földjén* vagy *A föl-földobott kő* című közismert költemények sorait. Ady ezekben a verseiben határozottan szembefordult a hivatalos, millenniumi optimizmusban élő Magyarországgal, és a megalázottak és megszorítottak tömegei felé fordította tekintetét. Ráadásul közösséget vállalt a verseiben proletárként emlegetett munkásokkal, a nehéz sorsú parasztokkal, a hűvös távolságtartással vagy nyílt idegenkedéssel kezelt zsidó származású értelmiséggel, és a magyarsággal együtt élő környező népekkel. Ennek jelentőségét akkor érthetjük meg igazán, ha meggondoljuk, hogy az uralkodó véleményt a harmincmillió magyar birodalomról álmodozó Rákosi Jenő, vagy a nála józanabb, de mégis Magyarország sorsát egyoldalúan a Monarchiához kötő Tisza István képviselték. Azt, hogy Ady mennyire tagadója volt ennek a régi Magyarországnak, nem csupán rajongói, hívei vették észre, hanem például Szekfű Gyula is, aki *Három nemzedék* című munkája utolsó fejezetében éppen Tiszával állította párhuzamba.

Ady halálával a körülötte folyó viták a legkevésbé sem szűntek meg, és még jó másfél-két évtizedig eltartottak. Nem csupán a nevezetes, 1929-es Ady-vitára gondolunk, amely *A Toll* és a *Nyugat* hasábjain zajlott, többek között Kosztolányi és Babits részvételével, hanem az önálló kötetekre is. A költővel rokonszenvező, radikális baloldali emigráció

¹⁰ Weöres Sándor: Diákkori olvasmányaim című szösszenete 1938-ban jelent meg a *Toll* című folyóiratban. Lásd Weöres Sándor: *Egybegyűjtött prózai írások*. Helikon, h.n., 2011, 303.

¹¹ Németh László: Az Ady-pör In: Németh László: *Két nemzedék*. Magvető és Szépirodalmi, Budapest, 1970, 25.

véleményét a kommunista Bölöni György *Az igazi Ady* című munkája tükrözte, amely 1934-ben Párizsban látott napvilágot, itthon pedig a második világháború végét követően. A népi mozgalom története szempontjából azonban sokkal fontosabb volt az erdélyi református püspök Makkai Sándor munkája, amely 1927-ben jelent meg *Magyarfa sorsa. A vádlott Ady költészete* címmel. A kötet megírására egy református ifjúsági szervezet, a Soli Deo Gloria kérte fel Makkait. A fiatal nemzedék tagjai mohón magukba szívták Ady verseit, és egészen a háború végéig száz és száz középiskolai, egyetemi, egyesületi rendezvény kezdődött egy-egy Ady-vers elszavalásával. Ady sem kerülhette el, hogy társaságot nevezzen el róla. Mint a református kollégium diákját is számon tartották Debrecenben, így nem véletlen, hogy 1927-ben Gulyás Pál költő és Juhász Géza irodalomtörténész az Ady Társaságban tömörítette a fiatal, kritikus, jórészt református értelmiséget. Ez a szervezet jó viszonyt ápolt a kálvinista Róma közép- és főiskolai, egyetemi ifjúságával, és irodalmi estjein egymásra találhattak a népi irodalom képviselői jövőre olvasóikkal.

Néhány évvel később Féja Géza breviáriumszerűen foglalta össze mindazt, amit Ady Endre publicisztikai munkásságából fontosnak tartott. A testes Ady-kötet elé illesztett bevezetőjében Féja elsősorban azt tartotta lényegesnek, hogy Ady bátran felvállalta a szociális kérdés fontosságát és a nyugat-európai kultúra áldásaiból részesülve kívánta megújítani a magyar és a kelet-európai kultúrát. E jelszószerűnek hangzó megállapítás mellett sokkal izgalmasabb, hogyan vetett számot Féja azzal a ténnyel, hogy Ady a polgári radikálisok táborát erősítette. Egyrészt elismerte, hogy a könyv tervét Hatvany Lajos vetette fel, és külön fejezetben mutatta be Adynak a polgári radikálisokkal, így Jászival, Somló Bódoggal és a Galilei Körrel foglalkozó írásait. Ugyanakkor megpróbálta megindokolni, miben tért el a nagy költő közvetlen barátaitól: „Adyban [a] Nyugat sohasem jelentette Kelet-Európa s Magyarország arcának elhomályosodását. S Kelet-Európa és Magyarország nemcsak szociális problémát jelentett számára, hanem a szociális ügyön keresztül új arcú kultúrát. Ebben különbözött elsősorban kortársaitól, korának radikálisaitól és szocialistái-

tól.”¹² Az egész kötetet nézve mégis figyelemre méltó Ady polgári radikális mivoltának a felvállalása egy olyan időpontban, amikor a hivatalos politikai elit sötét hazaárulóknak tartotta a magyar oktobristákat, ráadásul ekkor már túl vagyunk a népiek és urbánusok első heves pengeváltásain. Hogy ezek a pengeváltások valóban két tábor között, vagy egy széles táboron belül zajlottak-e, arra még visszatérünk.

Míg az eddig bemutatott alkotók csupán eszmei értelemben hathattak a népi írókra, addig Móricz Zsigmonddal személyesen is találkozhattak. Bár első pillantásra nyilvánvalónak tűnhetne, hogy a paraszti témájú írásokkal jelentkező Móricz kezdetől fogva a népiek bálványozott és tisztelt mestere volt, ez mégsem egészen így volt. Méghozzá egyszerűen azért nem, mert a népiség lényegét nem az jelentette, hogy a parasztság nehéz sorsáról beszélnek, és ezen az alapon mindenkivel, aki hozzájuk hasonlóan gondolkodik, automatikusan összefognak. Móricz a *Nyugat* első nagy nemzedékéhez tartozott, egyszerre indult Adyval, Babitscsal, Kosztolányival, Juhász Gyulával, Tóth Árpáddal és Osváth Ernővel. A kommünt követően átmenetileg tartózkodnia kellett a közéleti szerepvállalástól, így az 1920-as évek elején a történelem felé fordult, ekkor fejezte be már korábban írni kezdett *Erdély-trilógiáját*. 1929 és 1933 között együtt szerkesztette a *Nyugatot* Babitscsal, de a két kiváló tehetség nem tudta egy irányba húzni a szekeret, és szétváltak útjaik. Móricz és a népiek lassacskán egymásra találtak: 1935-ben ő is részt vett Gömbös Gyulánál a balul kiütött Új Szellemi Front kapcsán tartott találkozón, 1939-ben megünnepelték írói jubileumát és születésnapját, és ugyanettől az évtől kezdve teljes mértékben együtt dolgoztak a Móricz által szerkesztett *Kelet Népe*-ben. Az egymás iránti bizalmatlanság akkor oldódott fel teljes mértékben, amikor nem sokkal Móricz halála előtt megjelent a két Rózsa Sándor-regény: a *Rózsa Sándor a lovát ugratja* és a *Rózsa Sándor összevonja szemöldökét*. Bár Móricz tulajdonképpen történelmi regényeket írt, rendkívüli mélységekben

aknáztta ki a népnyelvben rejlő lehetőségeket, és szinte szociografikus hűséggel azonosult a híres betyárral és nyomorúságos körülmények között tengődő rokonságával, falujával. Bár nehéz lenne azt mondani, hogy Móricznál ne lett volna meg korábban is ez a fajta szolidaritás, mégis el kellett telnie egy-két évtizednek, mire Németh László is eljutott annak kimondásáig: Móricz annyira egy volt az országgal, hogy „Magyarország anyácskának” lehetne nevezni őt.

A irodalom jelesei mellett föltétlenül szót kell ejtenünk a magyar szellemi élet néhány korszakos egyéniségéről, akiknek nézetei szintén hatottak a népi mozgalom tagjaira, és akiknek tanítványi köre zömében ugyancsak ehhez az eszmekörhöz szegődött. Első helyre kínálkozik Bartók Béla és Kodály Zoltán, akiknek a magyar, sőt a Kárpát-medencei népzene kincsét feltáró munkásságát, a népdaltanítás módszerének kidolgozását, a modern műzenének népzenei formakincséből és dallamvilágból táplálkozó megújítási törekvéseit osztatlanul és egyöntetűen sokra tartották a népiek. Szabó Zoltán egy későbbi visszaemlékezésében úgy vélekedett, hogy az irodalom tüzeit fellobbantó „szikrát az az acéltű pattantotta fel először, amely Bartók és Kodály kezdetleges hangrögzítőinek viaszhengerébe vágott.”¹³ Bár a két jeles zeneszerző alapvetően megmaradt szűken vett művészeténél, néhány alkalommal közéleti szerepet is vállalt: mindketten publikáltak az első népi folyóiratban, a *Válaszban*, részt vettek a Márciusi Front hangversenyén, elvállalták a Szabó Dezső 60. születésnapját rendező bizottság tagságát. A népi mozgalom megbecsülését mindennél ékeesebben jelzi, hogy 1956-ban a Petőfi Párt a forradalmi eseményektől egyébiránt távol maradó Kodály Zoltánt javasolta Magyarország államfőjének, mint aki képes a széles közvélemény támogatását elnyerni, Illyés Gyula lírai életművének egyik csúcsát pedig *Bartók* című költeménye jelenti.

Karácsony Sándor, akit a XX. század egyik legeredetibb pedagógiai gondolkodójaként tartunk számon, szintén közel állt a népiekhez,

¹² Ady Endre: *Jóslások Magyarországról*. Szerk. és bevezetéssel ellátta: Féja Géza, Athenaeum, Budapest, 1936, 11.

¹³ Idézi Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. Püski, New York, 1983, 138–139.

részt vett a szárszói konferencián és számos más irodalmi, közéleti estjükön is. Elsősorban a *Magyar észjárás* című, 1939-ben megjelent tanulmánykötetével nyerte el a népi írók rokonszenvét. A kötet látszólag a paraszti sorból származó fiatalok továbbtanulási nehézségeivel, a népiskolai rendszer hiányosságaival foglalkozott, de a bajok gyökerét elsősorban nem az oktatási rendszerben látta, hanem abban, hogy a magyar nép lelki alkata, művelődési állapota a XVII. század színvonalán áll, így esély sincs arra, hogy a korszerű tudás és műveltség alapjait elsajátítsa. Ezért erőteljesen szorgalmazta a tanítóképzés színvonalának növelését, a tanyai iskolahálózat bővítését, a tudományos ismereteknek a nép számára való közvetítését, és ösztöndíjak révén az egyetemekre való eljutás biztosítását. Nagyon helyesen ismerte fel, hogy az 1920-as, 1930-as évek magyar iskolarendszere akkori állapotában elősegítette a kasztszerű társadalom konzerválódását. Ugyanakkor igencsak vitatható Karácsony azon megállapítása, hogy a tudományos, művészeti elit a sok idegen kultúrhatás miatt nem képviseli a magyarság igazi jellemzőit, és azokat csak a parasztság őrzi.

„A magyar nép tudósaként” méltatta a *Nyugatban* közzétett nekrológjában Illyés Gyula az 1939-ben elhunyt Györffy István néprajzkutatót, aki szintén a népi mozgalom egyik ösztönzőjének és alakítójának számított. Györffy a népi gondolat híveire a legfőbb hatást részben munkamódszerével, részben elméleti munkásságával gyakorolta. Bár nem volt igazán elméletalkotó típus, sőt sokkal inkább a tárgyak feltétlen tisztelete jellemezte, mégis maradandónak bizonyult a magyarság keleti elemeiről, a tanyásodás kialakulásáról vagy az Alföldről mint a legmagyarabb tájról szóló felvetése. A Pázmány Péter Tudományegyetem néprajzi tanszékét 1934-ben életre hívó etnográfus halála évében jelentette meg *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* című munkáját, amely szellemi végrendeletének is felfogható. Ebben a könyvben – amely egészen a honfoglalás koráig visszanyúlt – azt állította, hogy a magyarság egy ugor alapnépesség és egy rátelepülő bolgár–török népesség összeolvadásából keletkezett, és az előbbi utóda a jobbágyság, az utóbbié pedig a nemesség lett. Szerinte a két nagy osztály más-más,

de egyformán fontos műveltséganyagot hordozott, mivel a néphagyomány magyarrá, az úri osztály nemzetközi műveltsége pedig európaivá tett minket. Györffy Istvánnak rendkívül széles tanítványi köre alakult ki, és ezek a fiatalok hozták létre a támogatásával – igaz, már halála után – az első népi kollégiumot. Ez az intézmény 1942-ben mestere előtt tisztelegve Györffy István nevét vette fel, és meg is tartotta 1948-ban történt, mindmáig tisztázatlan önfelosztásáig.

Az eddig említett alkotók mindannyian fontos szerepet játszottak, de részben csak műveiken keresztül tudathatták gondolataikat, részben pedig olyan élő kortársak voltak, akik tudósi-művészi mivoltuk, esetleg alkati tulajdonságaik miatt nem voltak alkalmasak arra, hogy megtestesítsék a hivatalos, önmagát keresztény-nemzetinek nevező Magyarországgal való radikális, kérlelhetetlen szakítást. Erre csupán egyetlen, bizonyos értelemben mindmáig megfejthetetlen egyéniség volt képes: Szabó Dezső.

Az 1879-ben Kolozsvárott született, az Eötvös Collegium tagjaként magyar–francia szakos diplomát szerző középiskolai tanárból sok minden lehetett volna. A finnugor nyelvészet jeles, a szűk szakma által nagyra becsült tudósa; a századvég francia lírájának avatott, a *Nyugat* kritikai rovatában bérelt hellyel rendelkező esztétája; a pezsgő főváros messzeségébe Juhász Gyula módjára belebúszuló, csapzott székelyudvarhelyi vagy sümegi középiskolai tanár; esetleg a gomba módra szaporodó, keresztény-nemzeti nyilvános és titkos társaságok ügyes szófordulatokkal élő, ünnepeelt publicistája; netán a magyar antifasizmus kacskaringós utakat bejárt, öntörvényű, de sokak által tisztelt, életét is feláldozó vezetője – de végül mindegyik sorsot elkerülte. Alighanem ő maga háborodott volna fel legjobban azon a halálon, ami a végzete lett: Pest ostroma közben, a Rákóczi tér egyik bérházának pincéjében gyúrta le a tüdőgyulladás és a tartós éhezés. Néhány híve tette el, nem pedig az ifjúság tömött sorokban vonuló csapatai, és nem a Gellért-hegy oldalán állították fel monumentális síremlékét, ahogyan *Segítség!* című regényében jövendölte, hanem szinte konspirált módon került végső nyughelyére, a Kerepesi temetőbe.

Szabó Dezső halála után éppen úgy a viták keresztútjában maradt, ahogy életében is volt. Míg hívei politikai tényezőnek számítottak, csak állambiztonsági közreműködéssel készülhetett el a tudományosság formai jegyeivel, bőséges jegyzetekkel ellátott életrajza Nagy Péter tollából 1964-ben. Ebben az életrajzban Szabó a magyarországi fasizmus egyik szellemi előkészítőjeként ábrázoltatott. Részben erre válaszul született meg közeli hívének, Gombos Gyulának igényes esszé-biográfiája, amely ellenkező irányú elfogultsága dacára is tisztességesebb értékelést adott az íróról, bár forrásainak bántó szűkossége szembetűnő. A rendszerváltás után Szabó Dezső irodalmi és publicisztikai munkássága újból hozzáférhetővé vált, de az értő feldolgozások száma alig-alig gyarapodott. Kivételt képez ezalól Péterfi Gábor nemrégiben napvilágot látott munkája, amely Szabó munkásságának fontos szeletét, külpolitikai nézeteit mutatta be, alapos, elfogulatlan elemzés keretében. Gyurgyák János is érintette vaskos eszmetörténeti munkáiban Szabó Dezső írásait, de sajnálatos módon jelentőségéhez képest rövid terjedelemben tárgyalta mind a zsidókérdésre, mind a nemzeteszmeire vonatkozó elgondolásait. Ráadásul akaratlanul is nehezítette a Szabó Dezső körüli tisztánlátást, hiszen 2001-ben még a népi mozgalmon belül, 2007-ben pedig már a fajvédők táborában helyezte el az író. Igaz, rendkívül pontosan mutatott rá arra, hogy Szabó Dezső valójában egyéni és besorolhatatlan gondolkodó volt: „Egyik korszakában ugyanis inkább a keresztény gondolkodáshoz, majd a polgári radikalizmushoz, később a fajvédőkhöz, a népi mozgalomhoz, végül a németellenes mozgalomhoz állt közelebb, de elhivatottsága, saját zseni voltában való feltétlen hite és – legendás – összeférhetetlensége megakadályozta abban, hogy ezekben a szellemi-politikai mozgalmakban vezető szerepre tegyen szert.”¹⁴

Szabó Dezső szellemi útkeresésében fontos szerepet játszott a magyar tehetségnevelés egyik legsikeresebb intézményének, az Eötvös Collegiumnak a szelleme, illetve franciaországi utazásain nyert tapasztalatai. A Collegiumban Szabó ahhoz a legendás generációhoz tartozott,

amelyet Szekfű Gyula, Horváth János és Kodály Zoltán neve fémjelzett. Az 1920-as, 30-as években mindhárom egykori kollégista társa felbukkant pamfletjeiben és regényeiben: Szekfű Gyulát mint a német–magyar sorsközösséget hirdető történetírót támadta *Ede megevé ebédem* című munkájában. Horváthot mint a konzervatív irodalomtörténet-írás meghatározó alakját pellengérezte ki. Kodály iránti őszinte rokonszenvét és csodálatát viszont következetesen megőrizte: *Segítség!* című regényében Konkoly Zoltán néven szerepeltette mint a magyar népdalkincs feldolgozására váró, az akadémiai zenei élet által elutasított zsenit, holott ez nem fedte a valóságot. Párizsi csavargásai során Szabó nem csupán a kortárs és klasszikus francia líra kimeríthetetlen tárházával ismerkedett meg, hanem egy olyan köztársasággal is, amely – mai kifejezéssel élve – a demokrácia működési zavarait mutatta. Az instabil kormányok, a Dreyfus-per kiváltotta mély szenvedélyek és az 1871-es háborús vereség által frusztrált Franciaországból Szabó a liberalizmus kritikáját és a forradalom eltorzult, válságba jutott eszméinek elkerülhetetlen megújítása iránti igényt hozta haza. Ennek jelentősége azonban igazából csak a háború utáni években mutatkozott meg életművében.

1906-tól 1918-ig csapongó, botrányokkal tarkított életet él: két-három évente áthelyezték Székesfehérvárról Nagyváradra, Sümegről Ungvárra, a végén pedig Lőcsére. Nagy hullámmások jellemezték életét: első állomáshelyén csúnya antiszemita cikke miatt párbajozott, Prohászka Ottokár rokonszenvvél írt róla. Nagyváradon megismerkedett Juhász Gyulával, és az induló *Nyugat* hatása is itt érte. Országos ismertséget egy 1910-es akciója szerzett, amikor székelyudvarhelyi tanárként először villantotta meg kiemelkedő stilisztikai tehetségét a tanárok helyzetéről írott, szállóigévé vált sorával: „Meg kell gondolni, hogy a Himnuszt éhes hassal csak bizonyos ideig lehet énekelni.”¹⁵ A gondolat erejét bizonyítja, hogy a fiatal korában a népi írókon nevelkedett Jancsó Miklós is többször idézte – ha nem is pontosan – az ezredforduló után adott interjúiban.

¹⁴ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris, Budapest, 2001, 554.

¹⁵ Idézi Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. Auróra, München, 1966, 106.

Szabó Dezső írására, amelyet eredetileg a tanárok országos kongresszusára készített, Tisza István is reagált, igaz, cikkével csupán ismertséget szerzett a fiatal tanárnak. Akit hamarosan meghívott szerzőjének a *Nyugat* és a *Huszdik Század*, és ott találta magát Ady és Jászi környezetében. Szabó Dezső azonban hamarosan innét is kitűnt különvéleményével: kezdettől fogva mélyen ellenezte a háborút, a franciákkal rokonszenvezett, a német Közép-Európa-tervekben fenyegetést érzett. A háborús pusztítások, a lövészárkokban szenvedő milliók sorsa, a frontról hazatérő rokkantak látványa, az ellátási nehézségek, a háborús propaganda és a mindennapok egyre növekvő távolsága következtében született meg Szabó Dezső pályafutásának egyik legfontosabb tanulmánya, *Az individualizmus csődje*. A *Huszdik Század* hasábjain 1915-ben napvilágot látott tanulmány rendkívül éles kritikát fogalmazott meg a kapitalizmus, a „szabadverseny-demokrácia” kapcsán. Az író egészen a felvilágosodás, sőt a reformáció koráig visszanyúlva arra a következtetésre jutott, hogy az egyéni szabadságjogok kiterjesztése végzetes mértékben rombolta a közösségi értékeket, ezáltal védtelenné tette a közösséget a kizsákmányolás, az önzés és az anarchia állapotával szemben. Szabó szerint az egyén sorsát nem önmaga határozza meg, hanem a közösség sorsa determinálja, ezért alapvető hiba a közösség intézményeinek gyengítése. Meglepő módon pozitív színben tüntette fel a katolikus egyházat mint ami dogmaival és hierarchikus szervezetével összetartotta az emberi közösségeket. Az egyén jogainak erőltetése egy korlátok nélküli, az embert gazdaságilag kizsákmányoló és lelkiileg megalázó „szabadversenyt” hozott létre, amely féktelen önzésében értelmetlenül háborúba vitte Európát.

Szabó úgy vélte: helyre kell állítani a közösség elsőbbségét, a korlátlan kapitalizmust szabályozott munkamegosztásnak kell felváltania, és az oktatásnak is a szociális gondolatot kell szolgálnia. Mindez a fordulat csupán egy nagy szociális forradalom révén érhető el, amelynek tartalmát és mikéntjét nem fedte fel a szerző, eljöveteleiben viszont bizonyos volt. „Ezen a történelmi ponton állunk. Hiszem, hogy a világháború csak bevezető Európa államaiban talán ádázabb

és komolyabb belső harcokhoz. Bár a harcoknak eredménye egy új, erős, termékeny emberegység lenne, és lenne egy nagy halottja: a legfertelmesebb történelmi hullá, a szabadverseny-demokrácia.” – zárta írását Szabó Dezső.¹⁶

Ez az írás nem csupán Szabó pályáján bizonyult mérföldkönek: nemcsak őt vágta el a polgári radikális tábortól, hanem az egész népi mozgalom történetében maradandónak bizonyult. Ha az értelmezés egy-egy elemét vitatták is, esetleg más minősítéseket használtak, a népiek Erdélyi Józseftől Darvas Józsefhez húzódó széles tábora vitathatatlanul egyetértett abban, hogy a szabadversenyes kapitalizmus megbukott, és a szociális szempontok sokkal erősebb érvényesítésére van szükség.

Szabó Dezső sem adta fel ezt a gondolatot, legfeljebb itt-ott finomított rajta. Élete vége felé ugyan már pozitívabban értékelte a nagy francia forradalom eszméit, de még ekkor is tántoríthatatlanul hirdette, hogy az egyenlőség, szabadság, testvériség hármassága már a XIX. század folyamán végzetesen eltorzult, ezért valamiféle kollektív világnézetnek kell érvényesülnie. Lényegében ezt az ideát fejtette ki szépirodalmi köntösbe öltöztetve és a magyar viszonyokra alkalmazva 1918-ban írott, de csak 1919 májusában megjelent regényében, *Az elsodort faluban* is.

A megjelenés időpontjának, és annak, hogy a regény elsősorban a Tanácsköztársaság bukása után kapott nagyobb visszhangot, nagy jelentőséget tulajdoníthatunk. Viszonylag egyszerű sémát kínált ugyanis a két forradalom megrázkódtatásaitól összetört történelmi középosztály számára, még ha nem is ez volt az író eredendő szándéka. Szabó elsősorban ungvári tanársága idején, a front közvetlen hátszágában szerzett tapasztalatai hatására fogott hozzá az íráshoz. A keze alól kikerült mű a történelmi Magyarország minden társadalmi osztálya ellen állást foglalt: a sváb származású hivatalnokok, a zsidó hadiszállítók, az öncélú esztétizálásba fulladt fiatal értelmiségiek, az alkoholizmusa és üres retorikai szövegei révén szánalmassá váló református lelkész azokat a rétegeket reprezentálták, amelyek képtelenek bizonyultak az ország

¹⁶ Szabó Dezső: *Egyenes úton*. Püski, Budapest, 2003, 166.

megmentésére. A megoldást Szabó Dezső az egyetlen általa romlatlanul ábrázolt osztályhoz, a parasztsághoz való visszatérésben látta. Ennek megfelelően a regény főhőse, a lélektani szempontból darabosan és mechanikusan megrajzolt Bőjthe János hazatér szülőfalujába, és feleségül veszi a széles csipőjű parasztlányt, Barabás Máriát, hogy utódaikkal benépesítsék és felvirágoztassák a falut, sőt tágabb értelemben véve egész Magyarországot. Szinte biblikus látomás ez, Szabó a korábban felvetett szociális forradalomra itt lelte meg a megoldást: a parasztsághoz kell fordulni, ezt a réteget kell felemelni. Ám a regény félresiklásának kulcsa éppen az, hogy a helyes felismerést helytelen eszközökkel képviselte az író.

A parasztság gazdasági, szociális, művelődési problémáinak orvoslása nélkül valóban nem mehetett végbe egy új Magyarország megteremtése, ez azonban nem azért volt így, mert csak a parasztok voltak magyarok, hanem azért, mert ők voltak a legalávetettebb, legkiszolgáltatottabb rétege a korabeli magyar társadalomnak. Szabó Dezső egy helyesen felismert, becsületes módon leírt alapigazságot faji szempontokkal kevert, és ez végzetes tévedésnek bizonyult. Sajnálatos módon cseppet sem törődött azzal, hogy miért is rekedt meg igazából a magyar polgárosodás folyamata, és mi volt az oka nagy létszámú sváb és zsidó középosztály létrejöttének. Ha figyelmesen olvassuk *Az elsodort falut*, igen hamar nyilvánvalóvá válik, hogy a szerző ekkor még egyfajta dzsentrí-kisnemesi szemléletet hordozott, és – többek közt az általa bírált polgári radikálisokhoz hasonlóan – ugyancsak a fölülről jövő népboldogításban hitt. Egészen döbbenetes, mennyire kívülről és felületesen ismerte az általa követésre méltónak tartott paraszti világot. Elegendő elolvasnunk a következő sorokat, amelyekben a regény dzsentrí főhősenek a birtokán dolgozó parasztokkal való kapcsolatát világította meg: „Már dél elmúlt s János künn a szántóföldön várta az ebédet, pedig bemehetett volna érte. De tetszett neki ez a parasztosdi, itt künn enni, az itató mellett, a többi parasztokkal, a kitárt rögök előtt. (...) Ő maga ügyelt fel minden munkára s néha kamasz bravúrral megragadta az ekeszarvát s beléhasította felforrt fiatalságát a földbe. Nagyszerű-

en tudott beszélni a parasztokkal, s ha kellett, olyat káromkodott, hogy a legények csemcsegték utána. János egészen az ő emberük volt.”¹⁷

Szabó Dezső regényével éppen ellenkező hatást ért el, mint amit akart. Merthogy eredeti szándéka valóban nem az volt, ami bekövetkezett, azt későbbi pályafutása jól mutatja. 1919-1920-ban szélsőjobb-oldali, antiszemita, ellenforradalmi társaságok, egyesületek ünnepelt szerzőjeként beszéltek és írtak róla, és 1944-ig regénye számtalan további kiadást megért. Akik ekkor ismerték és szerették meg a művet, végső soron annak igazolását olvasták ki belőle, hogy a zsidóság, a polgári radikálisok és a szabadkőművesek, illetve az általuk véghezvitt két forradalom okozta az ország vesztét, és a romlottságában is emberi értékeket hordozó, a történelmi középosztályt megtestesítő református lelkész legfeljebb emberi gyengeségeiért kárhozható. Hogy egy ideig maga Szabó Dezső is így gondolkodott, annak bizonyosságára idézzük fel 1920 nyarán írott sorait: „A kommunizmusnak kendőzött zsidó uralom alatt az irodalomban az egyetlen merész és kiáltó tiltakozása voltam a kereszténységnek s a magyarságnak.”¹⁸

Az ünnepelt, anyagi javakban és közéleti elismerésekben dúskáló író azonban erről az útról is letért, méghozzá viszonylag hamar. Az előbb idézett mondat ugyanis így folytatódik: „És jött azután a »keresztény nemzeti kurzus«, amikor a kis impotensek jóllaktak, a kötnivalók vádoltak és ítélték. És szegény magyarság ebbe sem halt bele, de nagyon beteg és jaj, mit hoz a holnap?” Szabó hamar ráébredt arra, hogy elmaradt a radikális földreform, hogy a népiskolai oktatás reformja helyett a középosztály védelmét és a versenytársnak tekintett zsidóság kiszorítását szolgáló numerus clausus jött, hogy a csizmás kisgazdák kikoptak a parlamentből, a szervezett munkásságot pedig korlátok közé szorították, egyszóval a forradalom elhamvadt, és bekövetkezett a konszolidáció. Bár 1922-ig még történtek kísérletek Szabó Dezső integrálására, ezek nem jártak eredménnyel, és az író lassacskán elindult felfelé élete

¹⁷ Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. Püski, Budapest, 1995, 35.

¹⁸ Szabó Dezső: *Egyenes úton*. Püski, Budapest, 2003, 9.

intellektuális mélypontjáról. Hangsúlyoznunk kell, hogy ez az emelkedés korántsem volt egyenes vonalú és következetes: a düh, harag, elfogultság és felületesség szinte mindvégig tetten érhető Szabó Dezső életművében. A zsidó és német asszimiláció sikerében továbbra sem hitt, bár a zsidósággal szemben egyre megértőbbé vált. Ugyanakkor egyre sommásabban ítélte a németsegről, még olyan primitív megjegyzése is akad, miszerint a német kultúrának Goethén kívül nincs kiemelkedő szelleme. De minden hibája, ballépésére, ellentmondása dacára Szabó Dezső – nem kevés intellektuális bátorságról tanúságot téve és az anyagi ellehetetlenülés kockázatát is vállalva – mégis olyan pontokon kezdte ki a Horthy-rendszer önképét, amelyek a rezsim lényegét érintették.

1923-ban két fontos tanulmánya is napvilágot látott. *A magyar paraszt* című írása nem azért izgalmas, mert leszögezte korábbi tételét, miszerint a magyar paraszt egyenlő a magyar fajjal – ez szimpla fajvédő képlet is lehetne –, hanem azért, mert *Az elsodort falu* idealizált képéhez képest mély megértéssel és a valósághoz sokkal közelebb állva fordult a parasztság felé: „Mert ha van csodák csodája a világon: az a magyar paraszt megmaradása. Teljesen magára hagyatva: a rög és a vér irtózatot robotját végzi a századok folyamán. Mindig terem: termése másé. Mindig harcol: győzelme másé. Mindenki idegen és ellenség vele szemben: világi és egyházi úr, hivatalnok és zsoldos, sőt még az idegen is, még az ellenség is.”¹⁹ A továbbiakban pedig azt fejtegette, hogy hány alkalommal szalasztották el annak lehetőségét, hogy a parasztságon segítsenek, amit a politikai elit legnagyobb bűnének tartott. Szabó Dezső ebben a tanulmányában használta először a Horthy-rendszer jellemzésére a zajos visszhangot kiváltó „görénykurzus” kifejezést. A szemléletes metaforát három „főbűnnel” magyarázta: nem biztosították a parasztság politikai képviselőjét, elsikkasztották a földreformot, és elhanyagolták a magyar falu áldatlan művelődési problémáinak orvoslását. Ebből adódóan a felnövekvő fiatal értelmiségnek meg kell ismernie a parasztságot, mert csak így lehet remélni Magyarország felemelkedését.

¹⁹ Szabó Dezső: *Az egész látóhatár*. Püski, Budapest, 1991, 191.

Időben alig néhány nappal később vetette papírra Szabó Dezső *Rokamból-romantika* című írását, amely a revíziós politika és az antiszemitizmus kapcsán fogalmazott meg különvéleményt a hivatalos álláspont-hoz képest. Az írásban az 1919 és 1923 közötti korszakot tette mérlegre az író, és három olyan jelszót talált, amelyek szerinte uralták a politikát, és amelyek örve alatt elodázták a belső reformok sorozatát. Bár az elveszett területek visszaszerzéséről ő sem mondott le, szerinte ezt a célt csak okosan összehangolt bel- és külpolitikával lehet megvalósítani, de semmiképpen sem azzal a zajos, visszatetsző és irreális propagandával, amit a hivatalos politika eltűrt és bátorított. A zsidókérdés kapcsán úgy fogalmazott, hogy a zsidóság ellenében folytatott harcot mellékes kérdésnek tartja, a lényeg, hogy a magyar dolgozók millióit senki se zsákmányolja ki. Végezetül kikelt a szólamszerű kereszténység ellen, amely szerinte megöl minden egyéni szépséget és tehetséget, és „élő kínai falként” védelmezi az országot a gondolat, a haladás és az emberi jogok erejével szemben. Igaz, Szabó itt is, akárcsak későbbi írásaiban, hozzátette, hogy „ennek a kereszténységnek a prófétái majdnem kivétel nélkül idegen faji képletek.”²⁰

Szabó Dezső furcsa, ellentmondásos szemlélete ezen a tanulmányon is erőteljesen érződik. Életének ebben a korszakában a fajvédőkhöz állt igen közel, s ezáltal igazságtalan és hamis megállapításokat tett, a szöveg mégis roppant előremutatóan zárult, mintha nem olvasta volna el, amit előtte írt: „A magyarság védelme az örök emberi jogok érvényesülésében, a munka győzelmében, a gondolat szabad termésében, a minél általánosabb jólétben, a minél szélesebb és gazdagabb kultúrában, a minél igazságosabb szabadságban van.”²¹

A kiépülő Horthy-rendszerrel szembeni mély csalódottságát az 1923 és 1925 között több részletben és helyszínen, többek között Olaszországban és Franciaországban írott regényében, a *Segítség!*-ben adta közre. A mű két szereplőjét is magáról mintázta Szabó, akinek önnön zsenialitásába vetett megingathatatlan hitét jól illusztrálja, hogy Balzackal és Dosztojevszkijjel

²⁰ Szabó Dezső: *Az egész látóhatár*. Püski, Budapest, 1991, 496.

²¹ Szabó Dezső: *Az egész látóhatár*. Püski, Budapest, 1991, 500.

azonos rangú írónak tartotta magát. A regény fiatal egyetemi hallgatója, Baczó Mózes sorsa a Kolozsvárról útnak induló író ifjúságának élményeit tükrözi, míg a központi figura, Boór Bálint szobrászművész pózaiban, életmódjában, baráti körében, elhivatottságában egyértelműen felismerhető az 1920-as évek közepének Szabó Dezsője. A sok szálon futó, néhol nehezen követhető regény eléggé rogyadozik írója politikai kinyilatkoztatásainak terhe alatt. Nemegyszer önkéntelenül is az az érzése támad az olvasónak, hogy Szabó szinte csak az ürügyet keresi, hogyan tudná minél könnyebben azonosítható módon a korabeli magyar politikai, egyházi, művészeti elit minél több tagját belefoglalni a szövegbe. Bethlen István, Szekfű Gyula, Klebelsberg Kunó éppen úgy epébe mártott tollal megrajzolva tűnik fel a regény lapjain, mint Prohászka Ottokár, Zdravetz István és Ravasz László, vagy Tormay Cecile és Wolf Károly. Igaz, Szabó nem marad adósa olyan, egyébként általa inkább kedvelt embereknek, mint a fiatal Erdélyi József, aki a népiek közül egyedül tegezhetette Szabó Dezsőt.

A regény hangulatának érzékeltetésére idézzük fel, hogyan ábrázolta példának okáért Szabó Dezső az irredenta kultuszban fontos szerepet játszó, a műben Borkuthy Eveline néven szereplő írónőt, Tormay Cecile-t: „A tolmács rövid fordítása után Eveline fenségesült elő. Mint-ha hátulról egy buzgó inas fekete köpenyt segített volna rá, úgy borította el szemmel láthatólag a honleányi fájdalom. Még kezeivel is olyan mozdulatot tett: mintha begombolná, hogy le ne essék. Olyan dagadt, olyan vérző szív volt e pillanatban, hogy az majdnem kitetszett a fekete szövetre. A mély húrok súlyos rezgésével kezdte és ezeknek a zokogásában még asszony volt. De csakhamar férfihangja lett s szemei, orra, egész arca egy képviselőség felé öklöző férfivá lényegültek. Tragikus színekkel festette azt a gigászi erőfeszítést, mellyel a nemzet szent megszállottjai a széttépett haza testén is tovább építik az ős magyar lélekből fakadó kultúrát. Négy könnyecseppje a beszéd közben fogyott el. A másik kettő az utolsó szónál csordult ki, mikor rendíthetetlen hitét fejezte ki a magyar jövőben.”²²

²² Szabó Dezső: *Segítség!* Püski, Budapest, 1997, 174.

A regény legnagyobb erősségét ezek a szatirikus betoldások jelentik. A főhős, Boór Bálint szobrászművész, aki Mesternek szólíttatja magát, gyakran elviselhetetlenül prédikál, szurkálódik, elmarja híveit, folyton nőkkel viaskodik. Mind a fiatal egyetemi hallgató, mind a szobrász végül önmaga okozza pusztulását: az első szíven lövi magát, a második pedig a tengerbe vész a breton partoknál. A mű politikai üzenete rop-pant lehangoló: a nép sorsával, a magyar fajjal azonosuló, útját kereső fiatal és a már befutott művészt egyaránt legyűrik a hivatalosság képviselői, akik között elsőprő többségben vannak az idegenek, főként a német származásúak.

Kit tudott megszólítani Szabó Dezső, és mit olvastak ki ebből a rendkívül heterogén életműből kortársai? Az 1920-as évek közepére már egyértelműen kialakult a rajongótábora, amelynek többsége az akkor felnövekvő fiatal értelmiségiekből állt. Ezek között a fiatalok között találjuk az útkeresés lázában élő Németh Lászlót, aki 1928-ban így emlékezett vissza saját maga és alighanem nemzedéktársai élményeire is: „S elné-míthatom-e a lázadó tanítványt, aki oly csalódottan dobja el rajongását, mint tömegszuggesztióból kiváló, önmagáért szégyenkező balek. S ha csak egyszer lett volna mámor és katzenjammer. De évente berúgtam tőle s évente kijózanodtam. 18. és 24. évem közt Szabó Dezső-párti és Szabó Dezső-ellenes szakokra tudom az életem osztani.”²³

Szabó Dezső az 1920-as évek közepétől kezdve nagyjából egy évtizeden át felettébb komoly publikálási és anyagi nehézségekkel küzdött. Tanulmányait, esszéit rövid életű folyóiratokban (*Auróra*, *Élet és Irodalom*, *Kritikai Füzetek*) tette közzé, és viszonylagos megállapodottságra csupán az 1930-as évek második felében tett szert. 1934-ben indította útjára a *Szabó Dezső Füzetei*, majd hamarosan *Ludas Mátyás Füzetek* néven futó, egyszemélyes tanulmánysorozatot, amely 1942-ig jelenhetett meg. A viszonylag rendszeresen közreadott, 80 számot megért *Füzetek* révén Szabó mind aktuális mondanivalóját, mind régebbi írásait megismertethette a közönséggel. 1939 karácsonyán pedig

²³ Németh László: *Két nemzedék*. Magvető és Szépirodalmi, Budapest, 1970, 145.

a népi mozgalom frissen alakult vállalkozása, a Püski Sándor alapította Magyar Élet Kiadó jelentette meg válogatott tanulmányait *Az egész látóhatár* címmel. A Szabó Dezső körül mindig meglévő kicsiny tábor összetétele némiképp átalakult: a rajongók új csapatára, későbbi életrajzírója, Gombos Gyula így emlékezett: „Köztük mindig akadt paraszt származású diák, munkás is, de a törzs jobbára a középosztályból került ki. Állami vagy városi tisztviselők voltak, mérnökök, orvosok, tanárok, akikben felgyülemlett a rossz közérzet, hogy a hanggal és látszatokkal konszolidált Magyarországon valami nincs rendben. Ezek az emberek viszonylag rendezett körülmények között éltek, nem a maguk sorsán akartak javítani; érdeklődésük gyökerében inkább a lelkiismeret dolgozott, hogy valamit tenni kell. S ez a tett volt legtöbbször a Szabó Dezsőhöz való ragaszkodás.”²⁴

Az anyagi stabilizálódás, az állandó publikálási lehetőség Szabó Dezső pamfletjeinek, esszéinek gondolati erejére, színvonalára, összefogottságára is jótékony hatást gyakorolt. Lassú, de biztos evolúció ment végbe nála, írásaiban egyre nagyobb szerepet kapott a németellenes hang, a függetlenségi, antifasiszta ellenállás, egyre több szó esett a demokratikus átalakulás tartalmáról, és még a zsidókérdésben is részben felülbírálta korábbi véleményét. Ezek érzékeltetésére lássunk néhány példát abból az szövegfoltyamból, amellyel Szabó Dezső olvasóit elárasztotta.

A revíziós gondolat, az irredentizmusra épülő külpolitika erőteljes bírálatában az óvatos különvéleménytől egy határozott alternatíva megfogalmazásáig jutott el. Az 1930-as évek közepén már fontosabb problémának tartotta a náci Németország és kisebb mértékben a sztálini Szovjetunió részéről jelentkező fenyegetést, mint az elcsatolt területek mindenáron való visszavételét. Sőt Szabó nem önmagában álló népnek látta a magyarságot, hanem a kelet-európai kis népek egyikének, és úgy vélte, hogy ezen kis népek csak összefogással védhetik meg magukat a kétoldali nagyhatalmi fenyegetéssel szemben. Az 1935-ben megjelent

Magyarország helye Európában: Keleteurópa című írásában Kossuth Lajos és Jászi Oszkár konföderációs eszméihez nyúlt vissza. Szabó közös kül- és védelempolitikát akart, egymás népeinek és kultúrájának megismerését, de mindezt valami módon Magyarország elsőségével, ugyanakkor anélkül, hogy a monarchiára emlékeztető államszövetség alakulna ki. Bár a terv fogyatékos volta nyilvánvaló, hiszen bármilyen szorosabb államközi együttműködés a szuverenitás csorbulásával jár együtt, mégis komoly előrelépésnek tekinthetjük a hagyományos magyar külpolitikai gondolkodással vagy pontosabban szólva önámítással szemben.

A zsidókérdésben vallott véleményét 1938-ban, az első zsidótörvény elfogadásakor megjelent *Az antijudaizmus bírdalata* című tanulmányában lényeges pontokon árnyalta. Ezúttal már nem tudatos, szervezett térfoglalásként értékelte a zsidóság bevándorlását, hanem úgy vélte, hogy a magyar politikai elit nemtörődősége, a reformok elmulasztása miatt a zsidóság természetes módon vállalt szerepet a kereskedelmi, hitel- és ipari vállalatoknál. Bizonyos rögeszméitől persze még ekkor sem szabadult meg: továbbra is külön fajként és a magyarság vetélytársaként beszélt a hazai zsidóságról. Ugyanakkor úgy foglalt állást, hogy a lényegesen nagyobb, sőt kizárólagos veszélyt az agresszívan terjeszkedő hitleri Németország jelenti: „Hiszen a zsidóság mögött mégsem áll egy százmilliós nép borzalmas fegyveres ereje és borzalmasabb faji sovinizmusa.”²⁵ Hogy mindez elég volt-e az adott történelmi pillanatban? Szabó Dezső kétségkívül revízió alá vette gondolkodását, de kétsőn: annak eldöntése, hogy hány magyart vitt tévútra a zsidóságról írott korábbi mondataival, és hányat fordított később szembe a náciizmussal, eldönthetetlen. Az azonban bizonyos, hogy mindkét oldalon szép számmal találunk embereket.

Az viszont kétségtelen, hogy Szabó Dezső igen bátran és határozottan fordult szembe a hazai szélsőjobboldal legveszedelmesebb, a náci Németországot legjobban kiszolgáló irányzatával, a nyilasokkal. 1938-ban jelentette meg felettébb beszédes című *A végzet ellen (Hun-*

²⁴ Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. Auróra, München, 1966, 13.

²⁵ Szabó Dezső: *Az egész látóhatár*. Püski, Budapest, 1991, 516.

garizmus és halál) című tanulmányát, amelyben megsemmisítő bírálatot mondott a náci Németország és a nyilasok felett. Az utóbbiakat egészen egyszerűen hazaárulóknak, nem magyaroknak tartotta, mivel úgy vélte, a magyar nép Németország általi elnyelését, felmorzsolását készítik elő. A tanulmányban újból előkerült a korábban kifejtett erőteljes liberalizmus- és egyenlőségkritikája. Úgy tűnik, hogy Szabó Dezső ekkor rádöbbsen arra, hogy az általa az 1910-es évek elején – számos szempontból egyébként joggal – bírált liberális államberendezkedés mégiscsak sokkal emberibb volt, mint az 1930-as évek végének fenyegető árnyai. Ezért igen határozottan állást foglalt a diktatúrával szemben, amely szerinte legkevésbé sem a hibák és a torzulások kijavítását szolgálja, és a demokratikus út mellett tett hitet: „a modern államoknak legfőbb életfeladata éppen megvalósítani azt a szerves, intézményesen biztosított liberalizmust és polgári egyenlőséget, mely többé nem bizonyos rétegek zsákmányszerző cinkossága: hanem a nemzeti munka egyetemes tömege életmegszervezésének, életvédelmének, termelés-biztosításának hatalmas történelmi ténye lesz.”²⁶

Szabó Dezső összeférhetetlen egyénisége, megjátszott pózai, ugyanakkor minden jel szerint szeretetre éhes lelke folytán nem tudott táborot, pártot szervezni maga köré, csupán olyan rajongókat, akikről nemegyszer maga is csípős történeteket mesélt. Ebből adódóan nem kellett semmiféle konkrét politikai programot megfogalmaznia, de 1934-es, *Az új kereszteshadjárat* címet viselő írásában mégis arra vállalkozott, hogy 12 pontba szedve közzétegye legalapvetőbb kívánalmait. Érdeemes röviden áttekintenünk e pontokat, mivel közülük nagyon sok beépült néhány évvel később a Márciusi Front, majd a Nemzeti Parasztpárt elgondolásai közé. Szabó Dezső szükségesnek tartotta az 500 holdon felüli birtokok felosztását és az új tulajdonosok részére termelési hitelek nyújtását. Követelte a címek, rangok eltörlését, a kereskedelem és ipar szövetkezeti alapon történő újjászervezését. Fontosnak tartotta, hogy a munkásoknak a család fenntartását lehetővé tevő bérminimum-

mot állapítsanak meg. Egységes nyugdíjrendszert és ingyenes orvosi ellátást óhajtott, valamint a parasztság gyermekeinek továbbtanulási lehetőségét kívánta biztosítani. Közmunkák révén akarta megszüntetni a munkanélküliséget, és állás foglalt a progresszív adórendszer mellett, kiegészítve a sokgyermekes családoknak szóló támogatásokkal. A népképviselői rendszert pedig területi parlamentekre építve, voltaképpen szindikalista alapokon kívánta újjászervezni. (Nemhiába olvasta szívesen fiatal korában Georges Sorel-t.)

Összességében elmondhatjuk, hogy Szabó Dezső ereje éppen abban állott, amiben gyengesége is leledzett. Példátlan nyelvi erővel, rendhagyó szóképekkel tudott rámutatni egy-egy problémára, és ezáltal komoly energiákat mozgósíthatott. Ez a hatásos leegyszerűsítés ugyanakkor adott esetben egy-egy kérdés komplex vizsgálata előtt torlaszolkhatta el az utat. Szabó nagyon tudott hatni, számos jó cél érdekében mozgósítani is, de a megoldások kimunkálásánál már a türelme és az ereje is megfogyatkozott. Olyan volt, mint Borgesnél az elágazó ösvények kertje: sokféle irányba el lehetett tőle jutni, a szélsőjobbtól a szélsőbalig bezárólag. Ám akik a leginkább megértették és legjobban kibontották gondolatait, azok a népi írók voltak. A továbbiakban róluk esik szó.

²⁶ Szabó Dezső: *Egész látóhatár*. Püski, Budapest, 1991, 463.

3. Az alvó népek zörgetése

1931. november 28-án a Debrecenbe tartó vonaton öt fiatal irodalmár vitatkozott versekről, regényekről, a kor szép és rút eszméiről, a magyar politika feszítő kérdéseiről. Feleségeiket külön kocsiban ültették le, ők maguk pedig sűrű cigarettafüstben beszélgettek egymással. Az Ady-társaság irodalmi estjére tartottak, hogy bemutatkozzanak a helybeli irodalombarátoknak. Az est nem várt, fényes sikert hozott: „Arra a két napra, melyet odalenn töltöttek, mintha kísétáltak volna a tulajdon korból s a meleg ünneplésben, melyben ők részesültek, más boldogabb korok íróinak az életébe kóstoltak volna bele.”²⁷

Németh László és útítársai – Erdélyi József, Illyés Gyula, Kodolányi János és Szabó Lőrinc – a népi mozgalom első nemzedéknek legkorábban induló képviselői voltak. Sajátosan oszlottak meg a szerepeik: Németh László a *Napkelet*, a *Protestáns Szemle* és a *Nyugat* kritikusaként az 1920-as évek második felében sokat tett azért, hogy a pályájukat kezdő fiatal alkotókat megismertesse a közvéleménnyel. Németh kitűnő érzékkel fedezte fel kortársait, akik ekkor még különböző folyóiratoknál, kiadóknál és egyesületeknél bukkantak fel, és fiatalos hevükben megmártóztak az avantgárd művészet, a fajvédő irányzatok vagy a kommunizmus hullámaiban. A közös irodalmi est nem csupán szimbolikusan demonstrálta a nemzedéki és eszmei egységet. 1931/32 fordulóján már világosan látszott, hogy a hol népieknek, hol népieseknek nevezett körnek önálló fórumra van szüksége, ha szuverén módon szeretnének szólni az irodalom, a társadalom és végső soron a politika nagy dilemmáiról. A vonaton zötykölődők talán nem is sejtették, hogy a közülük leginkább vezéri szerepre törő Németh László lényegében már leszámolt azzal a lehetőséggel, hogy a *Nyugat* legyen az új nemzedék folyóirata, és saját irodalmi újság megteremtésében gondolkodott.

²⁷ Németh László: Debrecen és a fiatalok. In: Németh László: *Két nemzedék*. Magvető és Szépirodalmi, Budapest, 1970, 355.

Néhány hónappal később a *Tanú* megindításával mindez valósággá vált, majd 1934-ben – ugyancsak Németh László kiapadhatatlan szellemi energiáinak köszönhetően – a *Válasz* megalapításával létrejött a várva várt generációs folyóirat is. Miért volt minderre szükség? Miért nem haladhattak ezek a költők és írók a magyar irodalom jól kitaposott útjain? Milyen közéleti-politikai kérdésekre kerestek választ?

A népi írók jelentkezésének és mindmáig tartó hatásának legfontosabb oka, hogy a magyar társadalom számos, korábban is ismert gondjára eredeti, szokatlan, a bal-jobb megosztottságot át- és felülíró válszokat kívántak adni. A két világháború közötti időszakban ők gondolták végig legalaposabban, hogy milyen tanulságokkal járt a történelmi Magyarország felbomlása, az 1918-as polgári demokratikus forradalom és az 1919-es proletárdiktatúra bukása. A hatalmon lévő keresztény-konzervatív jobboldaltól és az ellenzéki liberális-szociáldemokrata baloldaltól egyaránt eltérő módon viszonyultak mind a társadalom demokratikus átalakításának, mind a magyar nemzeteszme újrafogalmazásának kérdéséhez. Ady, Móricz, de leginkább Szabó Dezső nyomán a népiek egyöntetűen vallották, hogy Magyarország legnagyobb létszámú társadalmi rétegét, a parasztságot fogva tartó problémák orvoslása nélkül mindenféle modernizáció bukásra van ítélve. Hogy megértsük ennek a gondolatnak a rendkívüli jelentőségét, nézzük meg, hogy milyen körülmények között élt a két világháború közötti korszakban a magyar parasztság.

Először is meglehetősen magas volt a mezőgazdasági népesség aránya: az 1920-as 60,3%-ról 1930-ra 51,6%-ra csökkent ugyan, de 1941-re még mindig az aktív keresők 50,7%-át foglalta magában. Ráadásul a birtokosok kezében lévő földterület egészen egyenlőtlen módon oszlott meg, hiszen 1935-ben a 10 katasztrális holdnál kisebb birtokok az összes birtok 85%-át tették ki, viszont a földterületnek csak 20%-át ölelték fel. Ezzel szemben a 200 katasztrális hold feletti birtokok mindössze 0,4%-át tették ki az összes birtokosnak, ugyanakkor a földterület több mint 43%-át tartották a kezükben. A helyzetet tovább bonyolította, hogy a nagybirtokok jelentős részét az ún. hitbizományok

alkották. Ezeket kivonták a szabad földforgalom alól, vagyis tulajdonosuk legkevésbé sem volt érdekelt a korszerű gazdálkodásban, hiszen anyagi csőd esetén sem veszíthette el vagyonát.

Mivel 10 katasztrális hold alatt semmiképpen nem lehetett biztosítani egy háromgyermekes család megélhetését, ezért a paraszti népesség legnagyobb része rendkívüli módon alulfizetett bér munkát vállalt, miközben nem terjedt ki rá a baleseti, betegségi és nyugdíjbiztosítás hatálya. A parasztságon belül viszonylag jobb helyzetbe kerültek az uradalmi cselédek, mivel évente szerződést kötöttek velük, ráadásul az uradalom lakást is biztosított számukra addig, amíg munkát tudtak vállalni. Szemben a városi munkásság szakszervezeteivel, hiányoztak viszont a paraszti érdekvédelmi szervezetek, így sztrájkokra, tüntetésekre nemigen került sor. Igen gyakran megesett – különösen a világ-gazdasági válság idején –, hogy egy évben csupán 150-200 munkanapot tudott egy-egy parasztember dolgozni, ráadásul ezt is igen alacsony munkabérért. A parasztság elsősorban kisvárosokban, falvakban, uradalmakban és tanyákon élt, elzárva a városok nyújtotta egészségügyi ellátástól, a jobb iskoláktól és művelődési lehetőségektől. Bár a paraszti népesség viszonylagosan a legjobb demográfiai mutatókkal rendelkezett, a gyermekhalandóság, a járványos betegségek következtében sok újszülött nem érte meg az egyéves kort sem, és a kemény fizikai munkától elgyötört férfiak és asszonyok ötvenesztendőskorukra már nyomorgó öregekké váltak. A parasztfiúk igen ritkán jutottak tovább az elemi iskola hat osztályánál, hiszen szüleik érdeke azt kívánta, hogy minél hamarabb munkába álljanak a családi gazdaságban. Az iskolarendszerben fölfelé haladva egyre csökkent a paraszti származású diákok aránya, így például az 1930/31-es tanév adatait elemző Földes Ferenc arra jutott, hogy a szegényparasztság gyermekei közül csupán minden ezerhétsházhuszadik juthatott el valamelyik főiskolára vagy egyetemre.

A megélhetést biztosító földbirtok nélküli hatalmas paraszti népesség nem csupán állandó munkanélküliséget eredményezett – ami komoly szociális és egészségügyi problémákat okozott –, hanem az ipar fejlődését is gátolta, hiszen a szakképzetlen, nemegyszer csupán a ne-

vüket leírni tudó parasztembereket legfeljebb segédmunkásként lehetett alkalmazni. Ráadásul a mezőgazdaságban alig használták arató- és cséplőgépeket, traktorokat és műtrágyát, mivel ezáltal csökkent volna a munkaalkalmak száma, így tovább fokozódott volna az amúgy is forrponton lévő társadalmi elégedetlenség. Ez pedig visszahatott az ipari termelésre is, mivel a mezőgazdaság nem tudott felvevőpiacként szolgálni az ipar számára. A mezőgazdasági termelés mindettől függetlenül is rendkívül korszerűtlen volt: az egyoldalú szemtermelés (búza, árpa) miatt nem fejlődött sem a minőségi állattenyésztés, sem a zöldség- és gyümölcsstermesztés, sem az ezekre épülő feldolgozóipar.

Mindezek mellett nem esett még szó arról a kasztszerű elkülönülésről, amely mélyen áthatotta a Horthy-korszak társadalmát, és amely alapvetően gátolta a társadalmi mobilizáció kibontakozását. A közigazgatás szervezete és szelleme, a választások lefolyása, a korlátozott szavazati jog egytől egyig a társadalom úri és polgári rétegeinek parasztsággal szembeni megvetését, nemegyszer ellenséges, lekezelő, lenéző magatartását tükrözte. Ez alkalmazkodásra kényszerítette azokat a fiatalokat is, akik valamilyen módon kiemelkedtek a paraszti társadalomból, vagy néhány holdas szegényparasztból több tíz holddal bíró középparaszttá váltak. Részben a társadalmi előítéletek, részben a gazdasági nehézségek, a birtokaprózódástól való félelem okozta a módosabb parasztság egy részénél a gyermekvállalási kedv visszaesését, a Baranyából elterjedő egykét. A paraszti mentalitás torzulását, a hagyományos egyházakban való bizalom megrendülését tükrözték a különböző kisegyházak és szekták, amelyek egyre gyarapodó közösséget vonzottak.

A parasztság áldatlan állapotával már régóta tisztában voltak a mezőgazdasági szakemberek, a szociológusok, sőt a politikai elit egyes tagjai is, de a helyzet orvoslására igen kevés intézkedés történt. A Horthy-korszak elitje – amely részben a nagybirtokos osztályból állt – nemhogy a radikális földreform, de még a hatékony uradalmi gazdálkodás iránt sem mutatott túlzott érdeklődést. A szociáldemokrácia sem állt elő igazán komoly, mélyreható agrárprogrammal, részben a Bethlen-Peyer-paktum miatt, részben a párt nagyvárosi, ipari mun-

kasságra épülő bázisa következtében. Ráadásul 1918-ban csak nagyon későn, a polgári demokratikus korszak utolsó heteiben született döntés a nagybirtokok felosztásáról – többek között ezért olvadt el igen hamar az akkori kormányzat társadalmi támogatottsága. Az 1919 márciusában uralomra került magyar bolsevikok pedig nem földosztással, hanem kollektivizálással próbálkoztak, amivel egy életre elültették a parasztságban a gyanakvás magvát. A paraszti érdekek védelmére szerveződő Kisgazdapárt vezető politikusa, Nagyatádi Szabó István 1920-ban átvitt ugyan egy földreformtörvényt, de ennek nyomán csupán az életképtelen kisbirtokok száma gyarapodott, a birtokállomány struktúrája nem változott. A parasztság problémái nem lépték át a politika ingerküszöbét, ráadásul a falun élő parasztember nem egy esetben kabarétréfák, népszínművek célpontjává vált buta, elmaradott, vaskalapos, szánsalomra sem méltó figuraként.

A népi írók az előbbieken vázolt problémahalmazt nagyon világosan felismerték, és következetesen képviselték a gyógyírt jelentő gazdasági, oktatási, szociális és alkotmányos reformokat. Ezeket nem csupán azért tartották fontosnak, mert a parasztság helyzete a magyar polgárosodás megrekedt folyamatáról tanúskodott, és ennek az állapotnak a megszüntetése mindenféle modernizáció előfeltétele volt, hanem mert erkölcsi okokból sem tudták elfogadni a helyzetet. A parasztság mint a társadalom legelesettebb, legvédtelenebb rétege minden jóézésű ember rokonszenvét és együttérzését kiválthatta – éppen ebben állt a népi mozgalom legnagyobb vonzereje. A népiek által hirdetett társadalmi szolidaritás gondolata igen sokféle eszméhez, ideológiához illeszkedhetett: a keresztény igazságosságot hirdető mérsékelt konzervatívok, az osztályharcos kommunisták, a szociális demagógiát szajkózó nyilasok, sőt akár még a filantróp humanizmustól megérintett liberálisok is felkarolhatták, felhasználhatták, magukhoz vonzhatták a népieket. A modern politológia megfogalmazásával élve egy népi párt sokfelé koalícióképesnek bizonyult volna. Ez ad magyarázatot arra, hogy miért próbálták újra meg újra kihasználni, saját táborukba édesgetni a népi írókat a szélsőjobboldaltól a szélsőbaloldali bezárólag.

Fontos ugyanakkor megjegyeznünk, hogy a népiek nem csupán szociális szempontból szántak kitüntetett szerepet a parasztságnak, hanem azért is, mert részben a magyar műveltség, magyar jelleg igazi őrzőjének tartották. Úgy vélekedtek, hogy a népmesék, a népköltészet alkotásai, a népi díszítőművészet, a népzene és a néptánc olyan értékeket őriznek, amelyek régóta, szervezettebb formában kapcsolódnak a magyarsághoz, mint a városok a maguk polgári kultúrájával. Ezt a népi hagyományt mindamellett összeegyeztethetőnek tartották azzal a kisnemesi művelődési örökséggel, amelyet a magyar irodalom nagyjai képviseltek Berzsenyi Dánieltől kezdve Katona Józsefen át Vörösmarty Mihályig. Az 1867 után felgyorsuló magyar polgárosodásról és az ezt kísérő asszimilációról viszont igen kritikusan vélekedtek, és ennek kudarcos, befejezetlen voltát összefüggésbe hozták azzal, hogy a polgárság döntően idegen, elsősorban német és zsidó eredetű volt. Ez a nemzeteszme – tagadhatatlan pozitív vonásai mellett – számos problematikus és téves szempontot is tartalmazott, és amennyire építőnek bizonyult, legalább olyan arányban járult hozzá terméketlen viták, vélemények és gondolkodásmódok kialakulásához.

A népi mozgalom története folyamán két, lényegében, hasonló folyamat játszódott le. Mind az 1920-as években, mind az 1960-as években az előbb kifejtett problémák először a szépirodalmon belül fogalmazódtak meg. A magányos alkotók jelentkezését a nemzedéki tömörülés igénye követte, amelynek eszközét először egy, majd több folyóirat, később egy laza szervezett mozgalom, végül pedig egy politikai párt jelentette. Természetesen alapvető különbségek vannak a népi mozgalom Horthy- és Kádár-korszakbeli története között, ezeket a maguk helyén jelezni is fogjuk. Ebben a fejezetben azt a folyamatot mutatjuk be, hogyan jutott el a népi mozgalom a magányos alkotóktól egy önálló irodalmi fórumig és az első nagy, tisztázó vitáig. Ennek stációi a *Tanú* és a *Válasz* című folyóiratok, a népi-urbánus vita első nagy összecsapása és az Új Szellemi Front voltak.

Az 1930-as évek elején már határozottan mozgalomként, külön irodalmi és egyre inkább politikai csoportosulásként fellépő népiek legjelentősebb képviselői – némileg leegyszerűsítve – három irányból érkez-

tek: Erdélyi József és Illyés Gyula a *Nyugat* felől, Kodolányi János és Féja Géza a Bartha Miklós Társaság és az *Előőrs* című folyóirat mellől, és hozzájuk csatlakozott az önmagában is egyszemélyes tábor képező Németh László.

A népi írók közül Erdélyi József játszotta az úttörő szerepét 1922-ben megjelent *Ibolyalevél* és 1924-ben kiadott *Világ végén* című kötetivel. Az elrománosodott szegényparaszti családból származó költő a mezőtúri református gimnáziumban tett hadiértségi és a frontszolgálat nehéz éveit után a *Nyugat*-ban publikálta első verseit. A folyóirathoz való szoros kötődését az 1930-as évek közepéig megőrizte. Erdélyi költőként részben Petőfi örökségéhez, részben a magyar népköltészet kincsestárához nyúlt vissza, és nem csupán elkerülte a XIX. század második felében megmerevedett irodalmi népiesség csapdáit, hanem ritmusban, rímelésben, mondanivalóban is új fejezetet nyitott a honi literatúrában. Vele kapcsolatban gyakran emlegetik, hogy jelentős hatással volt az 1920-as évek első felében induló József Attila költészetére. Mindez leginkább ez utóbbi „szegényember”-versein érhető tetten, amelyeket mintha egyenesen Erdélyről másolt volna. Emellett olyan közismert költeményeknek, mint a *Tiszta szívvel* vagy a *Medvetánc* címűnek is megtalálhatók az előzményei Erdélyi költészetében. Erdélyi versei mindvégig erőteljesen merítettek gyermekkorának, a falunak, a tanyasi és pusztai életnek élményanyagából.

Bár Erdélyi költeményeiben kezdetben még nem találhatunk határozottan kitapintható közéleti állásfoglalást, már egy korai versében megfogalmazódik az a gondolat, amely hamarosan az egész népi mozgalom közéleti hitvallásává vált. A *Magányos csillag* című verse gyermekkori, családi életképeket idéz fel, és ezek kapcsán fogalmazza meg látomását: „Álmaim anyja, lámpám olaja / magányos éjem hajnalcsillaga, / biztass engem, hadd keljek, mint apám, / zörgetni alvó népek ablakán / ébredjetek, ti alvó béresek, / az új napon vezérek lesztek, / fel, fel a harcok csillaga ragyog.”²⁸

²⁸ Erdélyi József: *Világ végén*. Athenaeum, Budapest 1924, 4.

A vezéri attitűd, az elesettekkel való azonosulás, a parasztság sérelmeinek megszólaltatása Erdélyi költészetének fontos motívumai. Sőt *Üzenet* című versében még önmagát is figyelmezteti erre a túlságosan gyorsan elért sikerek miatt: „Akármilyen tornyos / emeletes kastély / ne feledd, hogy e világra / cselédházban jöttél.”²⁹ Erdélyi nem panaszkodhatott arra, hogy nem kapta meg a tehetségének kijáró elismerést: 1929 és 1933 között háromszor nyerte el a Baumgarten-díjat, de talán ennél is többet mond, hogy ő is rajta van azon a híres zongorás fényképen, amely a *Nyugat* 25. évfolyamát köszöntő zeneakadémiai ünnepségen készült. Erdélyi nem csupán a *Nyugat*-nak, hanem a *Válasznak* is szép számmal adott verseket, és 1937-es, szélsőjobb fordulatát ekkor még nem lehetett sejteni.

Erdélyi Józsefhez képest jó fél évtizeddel később lépett be a magyar irodalmi közéletbe Illyés Gyula, aki kivételesen hosszú pályafutást mondhatott magáénak: öt évtizeden keresztül hallatta hangját a magyar szellemi és politikai életben. Még tizenhét esztendő sem volt, amikor a Tanácsköztársaság idején magára öltötte a Vörös Hadsereg egyenruháját, és a bukás után is részt vett a kommunista mozgalomban. A letartóztatás veszélye miatti bécsi és berlini tartózkodását követően 1922-ben Franciaországba emigrált, ahol négy évet töltött. Ez az időszak művészi és közéleti szempontból is kitörölhetetlen nyomot hagyott Illyés életében. Kitűnően megtanult franciául, és nem csupán műfordítóként, hanem a korabeli baloldali értelmiségiekkel való személyes találkozások és barátságok révén is mélyen átítatta életművét és gondolkodását a francia kultúra. Megismerkedett és összebarátkozott Paul Éluard-al, Tristan Tzarával és Louis Aragonnal. Ez a kapcsolatrendszer egyedülállóan számított a népi írók között, és igazi jelentősége a kommunista diktatúra évtizedei alatt mutatkozott meg. Illyés abban bizonyult egyedülállóan erősnek, amiben népi íróársai gyengének: tisztában volt a nyugat-európai szellemi kapcsolatok fontosságával, és azzal, hogy mindez mennyit használhat a magyar érdekek érvényesítésének.

²⁹ Erdélyi József: *Világ végén*. Athenaeum, Budapest 1924, 130.

A különböző avantgárd irányzatok megérintették Illyést – a francia kávéházi életben szerzett élményanyagát a háború után befejezett nagy művében, a *Hunok Párisban* című regényben dolgozta fel –, de egy rövid időszakot leszámítva mégsem vált szürrealista költővé. Sőt a négyéves emigráció és a hazatérés élménye tudatosította benne a szülőföld örökségét, és ennek nyomán fordult a parasztság sorsa, a néphagyományok felé. Első verseskötetei, az 1928-as *Nehéz föld* és az 1930-ban megjelent *Sarjűrendek* remek bizonyosságul szolgálnak Illyés életművének titkára, és egyben az őt szinte mindvégig foglalkoztató kérdésre: hogyan lehet összeilleszteni, szervesen összeforrasztani a magyar néphagyományt, az eltűnőben lévő paraszti világ közösségi értékeit a klasszikus, latinos–franciás műveltséggel. Bizonyos túlzással azt mondhatnánk, hogy a magyar irodalom Bartókja volt: a népi írók közül az ő életműve örvend a legszélesebb körben való elismertségnek.

Illyés az irodalmi életben határozottan a *Nyugat* mellett tette le a voksát, 1928-tól kezdve itt jelentette meg verseit, miközben megőrizte az illegális kommunista mozgalommal való laza kapcsolatát is. Publikált a *Társadalmi Szemlé*ben és a *Korunkban* is, és 1934-ben Nagy Lajossal együtt ő utazhatott ki a moszkvai írókongresszusra. Illyés a közismert vélekedéssel szemben nem József Attilát félreállítva utazott el, hiszen a zaklatott sorsú ifjú költőt már évekkel korábban igen negatívan értékelték a moszkvai magyar emigráció köreiből. Érdekes és végig gondolásra méltó szempont, hogy Illyésnek a hazai kommunistákhoz fűződő laza kapcsolatai – bár *Oroszország* címmel útirajzot is kiadott kinti tapasztalatairól – a későbbiekben tovább gyengültek.

Mielőtt azonban mindekre sok került volna, 1933 nyarán elutazott Baranya megyébe, hogy meglátogassa kedves ismerőst, Fülep Lajos zengővárkonyi református lelkészt. A nyolc nyelven olvasó, művészet-történeti és filozófiai kérdések iránt érdeklődő fiatalember református teológiát végzett, majd részben saját hitbéli meggyőződésétől, részben Dosztojevszkij munkásságától megérintve kis falvakban vállalt lelkipásztori szolgálatot. 1918-ban rövid időre diplomáciai pályára lépett, és olasz kapcsolataira támaszkodva segítette hazáját a Károlyi-kor-

mány idején. Bár a Tanácsköztársaság idején jelentették be egyetemi tanári kinevezését, ennek sem módjával, sem magával a bolsevik hatalommal nem értett egyet. Egyházi előjáróival tanácskozva belenyugodott a megbízatásba, részben a retorzióktól való félelmében. Fülep a Tanácsköztársaság idején közszereplést – az írói direktóriumban való tagságát kivéve – nem vállalt, sőt ősszel újból a Külügyminisztérium kötelékébe állt. 1920 nyarán tért haza Rómából, és ősszel már a Tolna megyei Medinán, 1927-től 1947-ig pedig Zengővárkonyban volt református pap. Falusi magányában több, visszhang nélkül maradt cikket publikált az egyke kérdéséről. Illyés is ennek ürügyén kereste fel őt, mivel eleinte nem akarta elhinni, hogy a baranyai, tolnai magyarság demográfiai mutatói ennyire gyászosak, és hogy mindez hamarosan országos problémává válhat.

Illyés baranyai úti jegyzetei a *Nyugat* 1933. szeptemberi számában láttak napvilágot, *Pusztulás* címmel.³⁰ Az esszé hatását nehéz lenne túlbecsülni, hiszen első alkalommal jelent meg ennyire koncentráltan és mélyrehatóan megfogalmazva a népi mozgalom számos, máig élő gondolata. Először Zengővárkonyba jutott el a szerző: tapasztalatait, adatait, példáit elsősorban Füleptől és a falubeliektől szerezte. A falu két nagyon elkülönülő részre oszlott: a gyerekzsivajtól hangos német és a néma csendben élő magyar utcákra. „Mintha kárhozottak földjén járnék” – írta az utóbbiról Illyés. Majd sorolja a példákat: a magyaroknál nem születnek gyerekek, csupán halnak az emberek, míg a német bevándorlók szaporák, gazdagodnak, egymás után vásárolják fel az üresen hagyott házakat. A folyamat csaknem megállíthatatlan, mivel a fojtogató nagybirtokrendszer miatt a magyar parasztok nem tudnak földet venni, és az elszegényedéstől rettegve egy gyermeket vállalnak, vagy még annyit sem. A gyorsan terjeszkedő némettség viszont előbb Baranyát, majd Tolnát foglalja el, és hamarosan eljut a Budapest körüli sváb falvakig. Törekvéseit a hatalmas német birodalom is támogatja, mivel Hitler végső célja a Dunántúl megkaparintása, és akkor egész Magyarország

³⁰ Illyés Gyula: Pusztulás. *Nyugat* 1933. 17–18. szám 189, 205.

el fog veszni, zárja komor töprengéseit Illyés. A szerző szerint ennek az állapotnak részben az az oka, hogy a magyar fővárosban uralkodó szellemiség nem vesz tudomást a vidéken élő magyar nép problémáiról: „Először éreztem, hogy Budapest nincs Magyarországon, fölötte, alatta vagy mellette van, tudja a jó isten, hogy tulajdonképpen hol is van, ha egyszer szellemisége után meg kellene helyét keresnünk.” A kettéosztottság, elkülönültség ilyen határozott kimondása mélyen visszhangzott és mindmáig visszhangzik a népi gondolat híveinél.

Illyés azonban nem csupán a szociális és demográfiai problémákban látta a dunántúli és közvetve az egész magyarság pusztulásának okát, hanem szellemi tényezőkben is. „Mert egy nép nem csak úgy pusztulhat ki, ahogy itt pusztul. Mert mi a nép? Másfél órai vita után érkezünk el oda, hogy – bár vannak más ismérvei is – mégis csak a nyelv. Mi van a magyar nyelvvel? Olyan egyszerre legyintettünk, jelezve a lemondást, hogy fölneveltünk. Alulról ez a német ék, fölülről az a mérge, amit Pest áraszt a magyar nyelv szellemébe, mivel végződhetik ez?” – tette fel a kérdést Illyés Gyula. A nyelv romlottságának állapotát azzal érzékeltette, hogy Füleppel gondosan átnézték az országos napilapokat és germanizmusok, pongyolaságok, stilisztikai hibák, képzavarok egész erdejét találták a parlamenti tudósításokban, vezércikkekben és riportokban. Ezzel szemben egy idős parasztasszony szavait, aki cseresznyét adott el a pécsi piacon, reggelig hallgatták volna. Rendkívül jellemző kép ez Illyésnél és a népieknél is: a parasztságnál még érintetlenül meglévő, zamatos nyelvre támaszkodva kellene megújítani a német nyelv és a bürokratikus szóhasználat terhétől sújtott magyar közbeszédet.

Illyés éles szemmel vette észre, hogy a demográfiai problémák elsősorban kulturális szempontból igazán aggasztóak. Az adóhatóság és földművelés alanyait lehet nem magyarokkal is pótolni, ebből a szempontból nincs jelentősége a német bevándorlásnak, terjeszkedésnek, alapította meg. A költők, írók, bölcsészek szempontjából viszont életbe vágó, hogy a magyar nyelvet hordozó közösség, a magyar nép fennmaradjon, hiszen a nyelvben élő kultúrát másképpen nem lehet megtartani. Ez a megállapítás szintén alapvető eszmeként élt tovább a népi

mozgalomban és annak örököseiben, egészen napjaikig. A *Pusztulásban* megfogalmazódik az értelmiség felelősségének, a népiek által oly sokat és oly gyakran hangoztatott eszméje is. Illyés önmagát is vádolja, amiért nem tudatosult benne a probléma nagysága: „Niagaraszerű zuhanás, bukás és erőpazarlás – évek óta mellette éltem, hogy eshetett meg, hogy csak most riadok arra, ami a magyarsággal évtizedek óta történik?” Ezen a ponton viszont fontos rámutatnunk arra, hogy Illyés azonosul, eggyé válik azzal a magyar hagyománnyal, amely Berzsenyi óta rányomja bélyegét a magyar szellemi életre. Az ugyancsak sokszor idézett, Herder német filozófus által megfogalmazott jóslatról van szó, amely a XVIII. század második felében a magyar nép eltűnését vizionálta. A hosszú távú, maradandó hatások mellett mindenképpen fontos és lényeges idézni Illyés néhány olyan gondolatát is, amelyek szintén megfogalmazódtak a *Pusztulásban*, viszont az idők folyamán elenyésztek, legalábbis a népi táboron belül mindenképpen. Illyés erkölcsi erejét, értékállóságát többek között az adja, hogy a szűken vett magyar ügyet képes volt egyetemes szempontok szerint is értelmezni: „Közben védekezni is kellene, hogy nem vagyok sovíniszta, nem vagyok fajvédő, ahogy a politika értelmezni ezt a szót. Ha a magyarság pártján állok, azt szinte kozmopolitizmusból teszem. Akármelyik belső afrikai törzs ügyében is megtenném, ahogy Gide tette. A népek íratlan nemzetközi jogára hivatkozom.” Ez a szemlélet markánsan eltért a sérelmi alapú magyar nacionalizmus hagyományos megközelítésétől, de a későbbi évtizedekben, és különösen manapság nem ez vált uralkodó szemléletté.

Illyés esszéje komoly visszhangot váltott ki a kortársak körében, a *Nyugat* például külön ankétot szentelt a kérdésnek, de még egy évvel később, az első nagy népi-urbánus csörte során is támadások érték a szerzőt. A vita résztvevői közül az ugyancsak dél-dunántúli Babits Mihály a mély lelkiismereti válsággal küzdő, kisnemesi ősöktől származó értelmiségi hangján szólalt meg. Schöpflin Aladár joggal mutatott rá, hogy Illyésnek a nyelvről, Budapest ártó hatásáról írott gondolatait érdemes alaposabban végiggondolni és körüljárni. Felhívta a figyelmet, hogy a modernizáció elkerülhetetlen velejárója az idegen nyelvi hatások

felbukkanása, ráadásul az új fogalmak leírására a hagyományos nyelv nem minden esetben rendelkezik megfelelő szavakkal. Braun Róbert szociológus az Illyés által idézett egyházi statisztikák megbízhatóságát és német térnyerés tényét vitatta. Viszontválaszában Illyés éppen Braun véleményét idézte annak kapcsán, hogy mennyire nem megbízhatóak a hivatalos népszámlálási adatok. A vitában Fülep Lajos is szót kért, aki még Illyés véleményénél is borúlátóbban nyilatkozott.

Hogyan vonhatjuk meg a *Pusztulás* és az azt követő vita lényegét? 1933-ban és a következő esztendőkből a hitleri birodalom hódító tervei és a hazai németiséggel kapcsolatos szándékai egyre nyilvánvalóbbak lettek: sokan igazolva látták Illyés jóslatait. Ha lehántjuk az írásról a korhoz kötött tartalmat, manapság is megfontolásra érdemes gondolatokat találunk az értelmiség felelősségéről, a közösségi értékek pusztulásáról, a falvak és kisvárosok népének hiányzó jövőképéről. Illyés figyelmeztetésének komolyságát mindennél ékeesebben illusztrálja az a tény, hogy a Dél-Dunántúl aprófalvas területei mindmáig Magyarországon legmostohább sorsú vidékei közé tartoznak.

A népi mozgalom kialakulásához azonban nem csupán az útjukat kereső, végső soron mégiscsak magányos költők járultak hozzá, hanem az elégedetlen fiatalság tömegei is. Az első világháborút követő zavaros évek elmúltával világosan kiderült, hogy a Trianonban összezsugorodott Magyarországon számos megoldatlan társalmi probléma maradt. 1922-re, a Horthy-rendszer politikai konszolidációjával nyilvánvalóvá vált, hogy nem kerül sor radikális földreformra, az életszínvonal még sokáig nem fog emelkedni, a parasztság iskolázási, egészségügyi, művelődési problémáit nem rendezik, a határon túli menekültek is még jó ideig vagonokban fognak élni, és szép számmal akadnak majd munka nélkül csellengő értelmiségi fiatalok. Mivel a hatalmi és társadalmi viszonyok konzerválásában érdekelt elit nem tudta lecsillapítani a közélet iránt érdeklődő, elégedetlen fiatalokat, törvényszerűen felértékelődött a rendszer legkeményebb kritikusanak, Szabó Dezsőnek a szerepe. Előadásait, iránymutatását követte az egyetemi-főiskolai ifjúság jelentékeny része, és ezek az eszmék tükröződtek az 1921-ben alapított *Magyar Írás* és

az 1922-ben útjára indított *Új Élet* című folyóiratokban is. Az ekkor még a fajvédők táborát erősítő Szabó Dezső fiatal hívei 1925-ben külön egyesületet is alapítottak Bartha Miklós Társaság (BMT) néven.

A BMT első elnöke Asztalos Miklós történész lett, akinek vezetése alatt egészen különböző irányból érkeztek fiatal diákok és értelmiségiek a társaságba. A különböző évkönyvekben, röpiratokban és előadások alkalmával fokozatosan jutottak el Szabó Dezső fajvédő eszméitől a szociális kérdés, ezen belül a falu, a parasztság égető problémáinak feszegetéséig. A BMT kiadványaiban bukkant fel első ízben a népi kollégiumok eszméje, de sok szó esett itt földreformról, a magyarok és a környező népek viszonyának újragondolásáról is. A BMT tagjai ápolták Ady kultuszát, fontosnak tartották Bartók és Kodály munkásságát, ugyanakkor nem egy alkalommal kiforratlan, antiszemita hangok is felbukkantak a rendezvényeken. Mégis, az itt gyülekező, majd később a BMT tevékenységét folytató Wesselényi Reform Klubban szóhoz jutó fiatalok lassacskán eljutottak a radikális, elsősorban a parasztság állapotát orvosló reformok gondolatáig. A BMT tagjai között találjuk Illyés Gyulát, tartott itt előadást Németh László, de itt tűnt fel a közélet színpadán a népi mozgalom két fontos alakja, Féja Géza és Kodolányi János is. Mielőtt azonban róluk szólnánk, meg kell emlékeznünk Fábíán Dániel orvosról, aki hosszú éveken át a BMT egyik lelelkesebb tagjaként szervezte a diákságot. Ő elsősorban azzal írta be magát a népi mozgalom történetébe, hogy 1930 májusában egyik közeli barátjával kiadta a *Ki a faluba!* címet viselő röpiratot. Ezt a közeli barátot József Attilának hívták.

József Attila, csakúgy mint a két világháború között a rendszer kínálta keretekbe belesimulni nem akaró fiatal értelmiségiek többsége, nagy kanyarokat írt le rövid élete folyamán. A manapság élő József Attilakép leginkább az 1930-as évek költőjét idézi, holott pályafutását a *Szép Szó* körében befejező költőzseni nem egyenes úton jutott el odáig. Aktív résztvevője volt a BMT rendezvényeinek, több cikket is írt a fajvédelemtől lassan eltávolodó Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjába, az *Előőr*sbe. Olyannyira, hogy amikor 1930 második felében átmenetileg az illegális kommunista mozgalomban talált helyet, a moszkvai pártvezetés köré-

ben egy ideig fasisztának tartották őt. Akárhogy is, a *Ki faluba!* címet viselő röplap igen közel állt Szabó Dezső véleményéhez. Megfogalmazói arra biztatták a fiatalságot, hogy ismerje meg a falu kultúráját, végezzen igényes falukutató munkát, mert a legfontosabb gazdasági és társadalmi kérdés Magyarországon a parasztkérdés. Bár József Attila nem sokkal a röpirat kiadását követően kilépett a Bartha Miklós Társaságból, és eltávolodott a korai népiségtől, életművét, költői nagyságát a népiek később is elismerték. Sőt a népi mozgalomról szóló első feldolgozásokban – így Gombos Gyula *Álom az országról* és Juhász Géza *Népi írók* című műveiben – József Attila népi költőként szerepel.

Amíg Erdélyi József, Illyés Gyula vagy József Attila saját sorsán is megtapasztalhatta, hogy milyen áldozatok árán lehetséges az alacsony sorból való felkapaszkodás, addig Féja Géza és Kodolányi János esetében nem annyira a származás, mint inkább a középosztálybeliek lelkiismeret-furdalása, együttérzése munkálkodott. Az uradalmi számtartó fiaként született, Léváról származó Féja az Eötvös Collegium tagjaként szerzett magyar–német szakon abszolutóriumot. Igen fiatalon Szabó Dezső vonzásába került: az *Auróra*, illetve az *Élet és Irodalom* című lapjánál dolgozott. Szabóval való szakítását követően remek stílus képességeit a fajvédő mozgalom másik jelentős alakjának, Bajcsy-Zsilinszky Endrének a szolgálatába állította. A Gömbös Gyulával éppen 1927/28 fordulóján szakító Bajcsy-Zsilinszky 1928-ban indította meg *Előörs*, majd 1932-től *Szabadság* című hetilapját, amelynek egyik legszorgosabb cikkírója és szerkesztője Féja Géza volt. Az *Előörs* találkozási pontként szolgált a népi mozgalom tehetségei számára, többek között a rendkívül agilis Féjának köszönhetően. Nem csupán Erdélyi Józsefet, József Attilát, Kodolányi Jánost és az erdélyi, sőt az egész magyar irodalomba néhány évvel korábban berobbant novellistát, Tamási Áront nyerte meg a lap szerzőjének, hanem folyamatosan újabb és újabb tehetségek felfedezésén buzgolkodott. Komoly erőfeszítéseket tett például az akkor még Biharugrán élő parasztember, Szabó Pál első regényének, az *Embereknek* a megjelentetése érdekében, a kézirat elolvasását, javítását és a könyvkiadóval való tárgyalásokat is beleértve. Féja sokáig Bajcsy-Zsi-

linszky Endrében látta a megfelelő embert, akitől a magyarság szociális és nemzeti problémáinak megoldását remélte. Bajcsy-Zsilinszky 1930-ban alapította meg Nemzeti Radikális Pártját, és ugyanakkor tette közzé a politikai hitvallásként szolgáló *Nemzeti radikalizmus* című programfüzetét. A felettébb eklektikus munka egyszerre foglalt állást radikális szociális reformok és az általános választójog mellett, ugyanakkor szerzője nem titkolta, hogy Mussolini Olaszországának szervezettsége, a korporatív államberendezkedés is nagy hatással van rá.

Kodolányi János – akinek édesapja jómódú dzsentrí erdőtanácsos volt – elsősorban az ormánsági Vajszlón szerzett gyermekkori tapasztalataiból táplálkozva fordult a szegényparaszti világ felé. Testi fogyatékossága némiképp a lelkét is megkérgesítette, szinte egész életében kereste azt az eszmét vagy világnézetet, amelyben megnyugvást nyerhet. Egyszerre lázadt rideg apja és környezete ellen is, amikor pécsi reáliskolai diákként a baloldali eszmék iránt érdeklődött. Neki is volt avantgárd korszaka, rokonszenvezett a fajvédőkkel, igen közel került a kommunistákhoz, csatlakozott a népiekhez, szélsőjobbra sodródott, római katolikusból áttért reformátusnak, majd halála előtt rövid idővel visszatért eredeti felekezetéhez. Bár költőként indult, korai verseit megtagadta. Első jelentős novellája, a *Sötétség* számos nemzedéktársához hasonlóan a *Nyugat*-ban jelent meg. Az 1920-as években írott novelláiban, sőt külön memorandumában a baranyai, még pontosabban az ormánsági szegényparaszti világ reménytelen sorsa foglalkoztatta. A gyermekvállalási kedv visszaesése, az egyke, a jómódú parasztság zsugorisága, a falu fojtogató légköre, a vallás kiüresedése kedvelt témái voltak.

Ama bizonyos debreceni vonatút résztvevői közül a végére hagytuk Németh Lászlót, a népi mozgalom indulásának legmeghatározóbb személyiségét.³¹ Németh szerteágazó és sűrű életművét, amely többek között regényekben, novellákban, drámákban, esszéekben és publicisztikai írásokban öltött testet, szinte lehetetlen vállalkozás rövid terjedelemben

³¹ Annyit feltétlenül érdemes megjegyeznünk, Németh László az 1930-as években hosszú ideig a „harmadik Magyarország” eszméjét képviselte, és csak az évtized végére jutott arra a felismerésre, hogy a népi mozgalmon belül tudja elgondolásait leginkább érvényesíteni.

összefoglalni és értékelni. Nagyjából olyan sikerrel kecsegtet ez a vállalkozás, mintha egy kötélrancost arra biztatnánk, teljes erejéből fusson neki és rohanjon át a manézs felett. Senki más nem akadt a népi mozgalomban, akinél oly erőteljesen és elválaszthatatlanul egybefonódott a szépirodalom és a közéleti tevékenység: regényeiben és drámáiban is eszméket vizsgált és teremtett, esszéi, tanulmányai pedig a magyar értekező próza különleges gyöngyszemei. Életművéből elsősorban azokat a pontokat emeljük ki, amelyek kortársait, a népi mozgalom egészét is formálták, alakították. Ez nem probléma nélkül való válogatás, mivel Németh László nem tartotta önmagát népi írónak, és számos olyan kérdéskört vizsgált, amelyet a népiek közül senki más. Olyan természettudományi, bölcséleti, közgazdasági, ideológiai kérdéseken töprengett, amelyeket társtalan óriásként egyedül járt körül a magyar szellemi életben. Írásai körül nemegyszer magasra csaptak az indulatok, életműve éles vitákat váltott ki és vált ki napjainkban is. Vele kapcsolatban igen találónak érezzük Szabó Lőrinc 1935-ben papírra vetett sorait: „Nagy erények és értékek omlanak szét, valahányszor Németh László nem tudja legyőzni beteges szubjektívizmusát. A becsstelenül barátkozó vagy becsületes, de szürke kritika helyett a teljes igazság katonája ő, szakadatlanul küzd a mesterségesen ködbe burkolt értékek és álértékek megmutatásáért és a mai nemzedékek igazi távlati képének megvilágításáért, de fölényes fegyverzete ellenére akárhányszor eszmei csatát vesz, mert egy-egy ragyogó párbajban, amely nyeresre áll, egyszerre csak valami érthetetlen, tiltott vágásra, szúrásra siklik a kardja.”³²

Az értelmiségi családból származó Németh László eredetileg magyar–francia szakos tanárnak készült, de végül orvosi diplomát szerzett. Igen sokáig gyakorolta szakmáját, előbb fogorvosként, majd hosszabb ideig iskolaorvosként tartotta el egyre gyarapodó családját. A paraszti világról szerzett élményanyagát édesapja Fejér megyei szülőfalujában, Szilasbalháson gyűjtötte. Itt szívta magába annak a novellának,

³² Szabó Lőrinc: Németh László és szerepe. Lásd *A minőség forradalmára In memoriam Németh László*. Vál. és szerk.: Monostori Imre Nap, Budapest, 2001, 47.

a Horváthné meghalnak az anyagát is, amellyel 1925 decemberében megnyerte a *Nyugat* pályázatát, és berobbant az irodalmi életbe. Bár helyesebb lenne inkább lassú erjedést vagy forrongást írni, mivel Németh László a rá mindig is jellemző tudatossággal kritikusként készült, ám Ady költészetéről írott dolgozatával ugyanezen a pályázaton elvérzett. A *Nyugattal* való kapcsolata nehezen indult, nem fogadta el a nagy tekintélyű szerkesztő, Osváth Ernő tanácsait, sőt fiatalos hévvel megírta neki, hogy az egész magyar szellemi élet organizátora kíván lenni. A következő esztendőkből műbírálókat tett közzé a *Protestáns Szemlében*, a Tormay Cécile szerkesztette *Napkeletben*, majd 1928-tól – Babits-hoz való átmeneti közeledésének köszönhetően – a *Nyugatban*. Németh László rendkívüli rokonszenvvel írt Erdélyi József, Illyés Gyula, Kodolányi János és Tamási Áron művészetéről, igyekezett tudatosítani a közvéleményben, hogy „Trianon óta egy új írónemzedék előőrsei verődnek egyre sűrűbb rajtvonalba. Miféle nemzedék ez? Jön, mert illik, hogy az új korosztályok is leadják írórekrutáikat, vagy jön, mint a karcagi szökőkút, földalatti erő kúzó kényszerével?”³³ A válasszal nem sokáig késlekedett, és talán ő volt az, aki legkorábban megfogalmazta, mi is az új nemzedék legfontosabb feladata: „A föld népe ma már nem egységes társadalmi réteg, lassan egy új polgárságot vet ki magából, melynek fiai szabadon áramolnak a középosztály felé. Úgy érezzük: itt volna a pillanat, amikor a középosztály néppel érző elemei összefogva ezzel a fölfelé özőnlő tömeggel, megkísérelhetnék a magyar nép arcát a magyar műveltségben kidomborítani. Be kell állítani a magyar szemszöveget, meg kell teremteni a felelősségérzetet a magyar nép, a magyar ízlés, a magyar múlt s a magyarság örök prófétái, a költők iránt.”³⁴

Németh László nem sokáig maradt a *Nyugat* vonzásában: 1931 novemberében többek között arról is vitatkozott barátaival, hogyan tudná az új nemzedék minden kötöttség nélkül saját eszméit közreadni. Né-

³³ Németh László: Új reformkor felé. In: Uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. Püski, Budapest, 1992, 31.

³⁴ Németh László: Új reformkor felé. In: Uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. Püski, Budapest, 1992, 34.

meth ekkor még magára maradt, de végül 1932 szeptemberében debreceni költő barátja, Gulyás Pál biztatására elindította egyszemélyes folyóiratát, a *Tanút*. Négy esztendőn át egymaga írta és finanszírozta a lapot, illetve a kiadással járó teendőket is maga intézte. Érdemes picit elgondolkodnunk azon, hogy milyen rendkívüli energiákat emésztett fel a *Tanú* megírása és fenntartása. Ezt a munkát három kiskorú leánygyermek nevelése, iskolaorvosi teendői ellátása mellett, sokszor éjszakába nyúlóan végezte. A *Tanú* nem csupán szépirodalmi, pontosabban kritikai folyóirat volt, ahogyan fejléce hirdette. Találunk benne tanulmányt Proustról és Arisztophanésről, Korányi Sándorról és Diltheyről, elemzéseket Móricz, Tersánszky Józsi Jenő és Kassák Lajos regényeiről csakúgy, mint Ortega y Gasset, Virginia Woolf és Du Gard prózájáról. Mindehhez érdemes hozzá tenni, hogy Németh mindent eredeti nyelven olvasott, és nem csupán a francia és német nyelvet tette magáévá, hanem spanyolul, norvégul és ógörögül is megtanult.

Németh László a *Tanú* első számában az alábbiakkal indokolta a folyóirat szükségességét: „Egy ideig bíztam abban, hogy a fiatal írók jobb-jai a dicsőség már-már bürokratikus üzletmenetéből kiválva, küldetésük és szabadságuk védelmében folyóiratot indítanak majd s abban az én munkásságom is természetes medret talál.” Az általános közlési igényen túl Németh kiemelten akart foglalkozni a kortárs magyar és világirodalom szemlészésével, a világot átformáló tömegmozgalmakkal, a magyarság szerepével és helyével a világban. Mindezek mellett a felvilágosodás gondolkodóinak mintájára egy új enciklopédiát kívánt teremteni, amely „a szaktudomány elszakadt tárnái közt keresi az összefüggést.”³⁵

A *Tanú* gazdag anyagából mindenképpen figyelemre méltó Németh László kapitalizmuskritikája és a magyarság közép-európai szerepének újragondolása. A *Tanú* indulása a két háború közötti korszak egyik legkritikusabb időpontjára esett. Magyarországon 1931-től lehetett érezni a világgazdasági válság hatásait: a mezőgazdasági termények ára visszaesett, a gazdaadósságok növekedtek, az ipari és értelmiségi mun-

kanélküliség fokozódott. Nem csupán hazánkban, hanem világszerte sokan gondolkoztak azon, mi vezethetett ehhez a válsághoz, jó volt-e a korlátlan szabadpiaci kapitalizmus korábbi rendszere, és ha nem, milyen új modelleket kell keresni. Egészen eltérő válaszok születtek ezekre az égető kérdésekre: a New Dealtól kezdve a keresztényszocializmus felfutásán át a fasiszta mozgalmak megerősödéséig és a náciizmus hatalomra jutásáig bezárólag, nem is beszélve a nyugati baloldali értelmiség által csodált, a válságtól nem érintett sztálini Szovjetunió tekintélyének növekedéséig. Németh László a hazai átlagnál szélesebb, de mégis szűk körre korlátozódó olvasmányanyagából a német *Tat* folyóirat jelentette a legfontosabb szellemi municiót. A weimari Németországot és a nyugati világot elvető, antiliberalis szellemi kör tagjai a középosztály, az értelmiség vezette „minőségssocializmusról” beszéltek. Elutasították a korlátlan szabadpiacot, de bírálták a tervgazdaság egyoldalú mennyiségi szemléletét is, és az ipar mellett nagy szerepet szántak a minőségi termékeket előállító mezőgazdaságnak.

Németh László hosszú kritikában mutatta be a *Tat*-kör vezető közgazdászának, Ferdinand Friednek *A kapitalizmus vége* című munkáját. Ezt követően nevezetes esszéjében, *A minőség forradalmában*³⁶ maga is szellemes és sok tekintetben ma is igaz bírálatot fogalmazott meg a bürokratikus, túlracionalizált, személytelen kapitalista termelési mód ellen. Alaptétele szerint mind a szellemi, mind a fizikai munka robot-szerűen, az egyéni alkotókészséget megölve működött: „Gyermekkoromban még volt valami kis élet a tanári hivatásban, ma már a tanár is tantervbonyolító automata. Minden tanulás, képesítés haszontalan; a munka a szellem teljes önmehtagadását követeli.” Szerinte ez a folyamat hosszú távon értelmetlen, kollektív társadalomhoz vezet, amely az egyéni kezdeményezőkészség hiányában leépül, senkit nem érdekelnek már a közügyek, hiszen nem tudja azokat befolyásolni. Németh László ugyanakkor nem hitt a marxi szocializmus válaszában: „Elismerem, hogy szükség van az elosztás reformjára, s a közösséget inkább

³⁵ A *Tanú* munkaterve. *Tanú* 1. szám, 1932. szeptember, 63.

³⁶ Németh László: A minőség forradalma. *Tanú* 3. szám, 1933. január, 137–139.

elfogadom kizsákmányolónak, mint a magánembert. De nem hiszem, hogy az elosztás meggyógyítja az élet mély baját.” A megoldást Németh László a minőség forradalmában látta, amely az egyénben nyugvó tehetség és képesség szabad kibontását jelentette, és ezáltal hallatlan energiákat felszabadítva újra szenvedéllyé tenné a munkát, megsokszorozva hatékonyságát.

A magyarság helyét keresve Németh László érdekes módon ugyan csak egy német könyvet olvasva nyert ösztönző gondolatokat. Egy német irodalomtörténész kelet-európai irodalmakat bemutató felületes összefoglalását olvasva jutott arra a megállapításra, hogy ezeket a népeket sokkal több dolog köti össze, mint amennyi elválasztja őket egymástól. A Török, a Habsburg Birodalom és a cári Oroszország hosszú időn át gátolta e kis nemzetek szabad fejlődését. A nemzeti elitek és az alsóbb néprétegek szinte külön kultúrát képviselnek: az egyik nemzetközi hatásokból táplálkozik, míg a másik a természetközeli paraszti műveltséget őrizte meg. Ebből adódóan más az irodalom jellege és feladata is ezeknél a népeknél, mint Nyugat-Európában: „Az író, ha író akar lenni, be kell ülnie a néptanító katedrájába, nyakába kell venni a béna tudományt, s hogy levegőhöz jusson, tisztítania kell a levegőt és irányítani a politikát.” Németh László úgy vélte, hogy Kelet-Európa kis népeinek tanulniuk kell a történelmükből, és nem a nagyhatalmak kegyét keresve, egymással ellenségesen viselkedve, hanem egymást megismerve kell keresniük a felemelkedés útját. „Igazán itt az ideje, hogy megismerjük tejttestvéreinket, akikkel egy sors száraz emlőjét szopjuk.”³⁷

Németh László népszerűsége főként az egyetemi diákság körében növekedett, így történt, hogy 1933. november elején újból meghívták Debrecenbe. Saját emlékei szerint kötetlen eszmecsere közben született meg a régi reformátorok hitvitázó iratainak formáját követő 12 kérdésből és 12 feleletből álló Debreceni Káté.³⁸ Ezt az *Új Vetés* című diáklapban tették közzé, és mivel a lapot hatóságilag betiltották, a botrány kitűnő nyilván

³⁷ Németh László: Tejttestvérek. *Tamí* 2. szám, 1932. november, 129.

³⁸ Németh László: Debreceni káté. Uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. Püski, Budapest, 1992, 551–554.

nosságot adott Németh László gondolatainak. A nevezetes szöveg a mában olvasva nem tartalmaz eget rengető újdonságokat, és inkább általános deklarációnak tekinthető. Mégis érdemes idéznünk néhány pontját, hogy lássuk, miért hathatott egy tömör, bátor kijelentés sokkal erőteljesebben, mint bármilyen precíz, hosszadalmas fejtegetés. Arra a kérdésre, hogy hogyan egyenesedhet ki a magyarság, így felelt Németh: „Át kell építenünk a társadalmunk hatalmi struktúráját, hogy a gerinc megint a test középvonalába kerüljön, s olyan vezérlő réteget kell uralomra juttatnunk, melynek tudomása van a testről és helyzetéről.” Talán ennél is fontosabb volt Németh László válasza arra a kérdésre, hogy a „faji gondolatra kell-e felelednünk? Ha a faj embertani fogalom: nem. Ha erkölcsi: igen. A népet többnyire tökéletlenül fedő élettani változat: nem lehet eszmény; a nép sorsához illő magatartás: igen.” A hatalmon lévő politikai elitől kíméletlen kritikát adott: „Lehetnek használható tagjai, de az egész réteg, erkölcsé és közszelleme miatt jövőnk legnagyobb akadálya; egyetlen mentsége, hogy ami ma felválthatná, semmivel sem különb.” Miben, kikben látta a reményt, kiktől remélte a szükséges politikai fordulatot? Úgy vélte, hogy a középosztályban, az értelmiségben „lappangó jobbaknak” kell kezdeményezni: „Ha ez a réteg magára talál, bele tud öltözködni egy szigorúbb erkölcsbe, s megkezdí a maradék népi erők kiaknázását: a csoda megtörtént, a magyarság fennmaradt.”

Németh László 1933/34 fordulóján ért el közéleti pályájának csúcsára, a Horthy-korszak ellenzéki erői közül szinte egyöntetű helyeslés fogadta fellépését. Nem csupán Kodolányi János és Féja Géza írt róla nagy örömmel, hanem az a Hatvany Lajos is rokonszenvezett vele, akivel néhány hónappal később oly éles vitába bonyolódott. Úgy tűnt, hogy Németh László valóban képes lehet arra, hogy az új nemzedék vezére legyen, betöltse azt a helyet, amelyre tehetsége predesztinálta őt. Ám az 1934-es esztendő nem várt konfliktusokat hozott, így a népi mozgalom táborra szerveződése nem Németh László vezetésével következett be. Érdekes paradoxon ez: eszméi nagyon erőteljesen hatottak, de az ember, aki megfogalmazta őket, mégsem tudott integráló személyiséggé válni.

Németh Lászlónak a születőben lévő népi írói táboron belüli helyzetét *Sznobok és parasztok* című írása nehezítette, amely 1934 tavaszán látott napvilágot.³⁹ Alaptézise szerint Kelet-Európában kétféle művelődés van: az idegen iskolát járt keveseké és a magára hagyott néptesté. Ez az ellentét a magyar irodalomban is kitapintható, bár a legnagyobbakban feloldódott: „az európai látókörü magyar volt az, akiben a magyar sors és hazai jelleg a legnagyobb lélegzetvételhez jutott.” Németh szerint a *Nyugat* első nemzedékében nem akadt ilyen áthidaló génusz, de a két szárny megértést mutatott egymás iránt. Ez az ellentét 1934-ben a sznobok és parasztok konfliktusa. A sznob úgy viselkedik, mint a gyarmatosítók a bennszülöttekkel. Külföldre jár, de Debrecenbe vagy Kecskemétre nem áll szándékában elutazni. A közügyek, a magyar irodalom, a nép nem érdekli. „Száműzetés földje, Tomi neki ez az ország.” Ezzel szemben a parasztok gondolatai, mint „villámsújtotta madarak, esnek le Hegyeshalomnál.” Bezárkóznak, a parasztságtól várnak mindent, állandóan mozgalmakat hoznak létre.

A cikk nyomán két szakaszban zajló hírlapi polémia támadt, és főként a magukat a parasztokkal azonosító népiek haragudtak meg Németh Lászlóra. Nem csupán Féja Géza, Kodolányi, Szabó Pál vagy Veres Péter táplált lassan oldódó bizalmatlanságot vele szemben, hanem Móricz Zsigmond is komoly rosszallását fejezte ki iránta. Bár Németh László cikke nem csekély igazságtartalommal figurázott ki két, mindmáig jellemző értelmiségi magatartást, beállítódást, az írás megjelentetését a lehető legszerencsétlenebb időpontra tette. Ekkor ugyanis már javában zajlottak a régóta dédelgetett közös népi folyóirat, a *Válasz* előkészítő munkálatai. A folyóirat első száma 1934. május 1-jén látott napvilágot, hivatalosan három szerkesztő: Fülep Lajos, Gulyás Pál és Németh László neve alatt. A gyakorlatban mindez azt jelentette, hogy részben Debrecenben, részben Budapesten szerkesztették, és Kecskeméten nyomtatták, Fülep Lajos zengővárkonyi magányából csupán a nevét adta hozzá. A lap közel egy esztendőn át sűrű bizonytalanságban élt, többször cserélődött a szerkesztőbizottsága, de sohaig hiányzott az az ember, aki igazán kézbe tudta volna venni a folyóirat

³⁹ *Magyarország* 1934. március 29. 9.; *Tanú* 8. szám, 1934. június, 189–193.

ügyeit. A bizalmatlanságot jól illusztrálja Féja Géza Veres Péternek szóló, 1935. januárjában megfogalmazott levele: „Aggodalmait kezdettől fogva én is osztottam. Az a fő hiba, hogy a lapnak nincsen iránya, több lyuktól szenvedő kazán, s a gőz a levegőbe megy. Németh László, sajnos, kezdetől fogva ellenszenvvel viseltetik a népi gondolat iránt.”⁴⁰ Még az is felmerült, hogy a népiek egy része kiválik, és új folyóiratot hoz létre, de erre végül nem került sor.

1935 tavaszán hosszú vajúdás után sikerült stabilizálni a *Válasz* helyzetét, hiszen megtalálták azt a szerkesztőt, Sárközi Györgyöt, aki kellően önfeláldozó és biztos ízléssel megáldott volt ahhoz, hogy a sok érzékeny lelkű és nem egy esetben szunnyadó politikust rejtő irodalmár között egyensúlyozzon. Szerencsés időben zárult le a *Válasz* körüli szervezeti agónia, mivel a megújult folyóirat akkor kezdhette el működését, amikor a népi mozgalom is túljutott nagyon fontos tisztázó vitákon: az első népi-urbánus összeütközésen és az Új Szellemi Front epizódján. Mindkét esemény fontos állomást jelentett a népiek identitásának, közéletben elfoglalt helyének meghatározásában, és ennek köszönhetően sokkal karakteresebben rajzolódhatott ki a mozgalom politikai arcéle is.

Manapság igen sok embernek a népi mozgalommal kapcsolatban szinte automatikusan a népi-urbánus vita jut eszébe, mintha ebben állt volna a népiség jelentősége, ez lenne a legjellemzőbb vonása. Ez a megközelítés jelentős aránytévesztés, hiszen a népi-urbánus konfliktus csupán a népi mozgalom egyik kísérőjelensége volt, amely a kortárs politikai-eszmei áramlatok egyikének a népi mozgalommal szembeni reakcióját tükrözte. A magyar népi mozgalom történetének valamelyik időszakát, folyóiratát, meghatározó személyiségét tárgyaló monográfiák, tanulmányok igen sokszor kényszeres támadások vagy éppen kényszeres védekezések – a szerző beállítódásától függően. A viták ismertetése közben sokszor a lényeg sikkad el, és a mai kor olvasója nem is igazán érti, miért is volt fontos a népi mozgalom, miért váltott ki vitákat, miért késztette állásfoglalásra a kortár-

⁴⁰ *Féja Géza levelezése*. Vál.: Féja Endre Nap, Budapest, 2003, 54.

sakat. Véleményünk szerint ez a fajta megközelítési mód tökéletesen alkalmatlan a népi mozgalom történetének megrajzolására, ebből adódóan nem is kívánunk túlságosan sokat időzni ennél a konfliktusnál. Azért sem, mert már az első, 1934-es vitában felszínre kerültek azok az érvek és ellenérvek, hazugságok és féligazságok, amelyek a későbbi disputákban is variálódtak – az 1990-es rendszerváltásig lényegében változatlanul. Mint tünetértékű példát érdemes felidézni az első nagy vitát, de a későbbiekben legfeljebb utalásszerűen térünk ki ezekre az összeütközésekre.

Maga a vita azzal kezdődött, hogy Németh László, a magyar irodalom történetében eléggé szokatlan és rendhagyó módon, alig harminckét esztendősen megírta visszaemlékezéseit *Ember és szerep* címmel, és ebben kendőzetlen őszinteséggel szólt a mögötte hagyott esztendőkről. Nem csupán íróársai, hanem szülei, felesége és saját maga intim titkainak elbeszélésétől sem ódzkodott. Az önéletrajzból kiválasztott egy részt a magyar szellemi élet periferiáján lévő jugoszláviai magyar folyóirat, a *Kalangya* számára. A cikkben Ignotusról és Hatvany Lajosról írott kritikáját tette közzé, és ennek kapcsán elmondta véleményét a magyar zsidóságról is. Ennek lényege röviden az volt, hogy nem hitt a zsidó asszimiláció sikerében, külön népként beszélt a magyarokról és a zsidókról, és úgy vélte, hogy a zsidóság túlzott szerepet játszik a magyar szellemi életben: „Egy helyére szorított és képességei és problémái irányában bontakozó magyar zsidó irodalom szerencse; egy ránk burjánzó, bennünket is elhamisító zsidó magyar irodalom csapás.”⁴¹ E generális véleménynyilvánítás mellett elhatárolódott az egyetemi zsidóverésektől, és közölte, ő mindig egyénileg bírálta a zsidó származású írókat, majd kijelentette, hogy a *Nyugat* folyóiratnál nem Ignotusnak kellett volna az egyik szerkesztői posztot betöltenie.

Németh László január 1-jén megjelent cikkére több hónap múlva érkezett a reagálás, Hatvany Lajos részéről. A *Nyugat* és a magyar irodalom jeles mecénása elsősorban azt tette szóvá, hogy miért tartotta fontosnak Németh László írók, szerkesztők, költők életművének és igazságainak vizsgálata-

nál a származási, faji szempontokat. Hiszen a *Nyugat* nemzedéke egységesen szemben állt a korabeli hivatalos Magyarországgal, kemény kritikát gyakorolva a társadalmi, politikai reformok elmaradása miatt. Hatvany felháborodása és kritikája teljesen jogos volt. Cikkét az alábbi mondatokkal zárta: „Hiába akarják Németh Lászlóék a *Nyugat* művésztáborát különválasztani a *Nyugat* »impresszáriótól« – mert feltéve, de meg nem engedve, hogy idegenek is voltunk ezen a drága magyar földön, harcunkat a magyar kritikus tollával harcoltuk meg, a magyar irodalomtörténet bennünket igazolt, s ezért nem fog rajtunk sem a ferdítők rágalma, sem a szellemet karámokba terelő irodalmi különítményesek brutális erőszaka.”⁴²

Ha a vita ezen a ponton véget ér, akkor az eredmény egyértelmű: Németh Lászlónak visszakoznia kellett volna tarthatatlan állításai miatt – erre egy későbbi válaszában egyébként rá is kényszerült –, és két ember, két ségtelenül az irodalmi élet két fontos alakjának személyes konfliktusaként végződött volna a történet. Azonban nem így történt, hanem újabb és újabb részgazságokat, sértéseket és hamis állításokat tartalmazó írások láttak napvilágot, Zsolt Béla, Ignotus Pál, Illyés Gyula és Németh László tollából. Ennek során igen sok probléma került felszínre: a debreceni Nagyerdőben élő koldusok, a 150 szót ismerő hortobágyi pásztor, az antiszemitizmussal való felesleges riogatás, a népiek eltévelyedése a faji kérdés irányába, az urbánusok érzéketlensége a parasztság sorsa iránt – hogy csak a legfontosabbakat említsük. Végző soron kiderült, hogy a polgári radikális és liberális eszméket valló urbánusok és az ehhez képest eszmeileg eklektikusabb népiek egyaránt Magyarország modernizálást szeretnék, mindkét irányzat szemben áll a keresztény-konzervatív elittel, csak más úton és módon, és önmagukat vezető szerepbe helyezve képzelik el ezt a modernizációt.

Nagyon leegyszerűsítve a különböző eszmeáramlatokhoz tartozó urbánusok úgy vélték, hogy Magyarország modernizációját nem valamiféle sajátos, a helyi viszonyokhoz szabott programtól, hanem a Nyugat-Európában már kipróbált és sikereket felmutató ideológiáktól (klasszikus

⁴¹ Németh László: *Ember és szerep. A népi urbánus vita dokumentumai 1932–1947*. Vál. és szerk.: Nagy Sz. Péter Rakéta, Budapest, 1990, 28.

⁴² Hatvany Lajos: *A szellem különítményesei. A népi urbánus vita dokumentumai 1932–1947*. Vál. és szerk.: Nagy Sz. Péter Rakéta, Budapest, 1990, 105.

liberalizmus, polgári radikalizmus, szociáldemokrácia) lehet remélni. A gazdasági élet állami korlátozását illetően megoszlott a véleményük, de a politikai szabadságjogok széles körű érvényesülését elengedhetetlennek látták. A népiek ezzel szemben inkább a helyi adottságokhoz igazodó politika kimunkálásán fáradoztak. Ők is fontosnak tartották a szabadságjogok biztosítását, a kapitalizmus üdvös szerepében viszont nem hittek, a tőke és a szabadpiac állami eszközökkel való korlátozását akarták. Úgy vélték, hogy a hanyatló, felbomló paraszti világ fontos kultúrkincseket őriz, és ezeket integrálni kellene egy modern nemzeti művelődésbe. A zsidóság szerepének megítélésében alapvetően eltértek az álláspontok: míg az urbánus oldal a probléma nélküli asszimiláció sikerében hitt – holott ez magán a zsidóságon belül sem volt tisztázott kérdés –, addig a népiek nagyjából egységesen sikertelennek gondolták az asszimilációt, külön népnek tartották a zsidóságot, és valamiféle új viszonyt kívántak kialakítani vele. Ebből az alapállásból sok minden következhetett, de az idő múlásával, főként 1938, de 1945 után mindenképpen, a népieknek kellett volna többet tenni korábbi álláspontjuk felülvizsgálatáért. Sajnos ez nem következett be, és miközben a népi mozgalom számos területen (földreform, oktatásügy, társadalmi mobilizáció, választójog, közigazgatási reform, szociális gondoskodás, Trianon, nemzetiségi kérdés) messze felül tudott emelkedni a magyar jobboldal hagyományos narratíváin, addig a zsidóság megítélésével kapcsolatban mindegyik jóval kevésbé volt képes. Ugyanakkor azt is érdemes figyelembe venni, hogy az 1919 utáni Magyarországot mélyen megfertőzte az antiszemitizmus, amely teljesen elfogadottá vált a politikai életben. Ebben az eltorzult szellemi állapotban a népiek keveset foglalkoztak a zsidóság helyzetével, sőt a későbbiekben a szélsőjobboldal egyenesen azzal vádolta őket, hogy a földkérdés középpontba állításával úgymond a zsidókérdésről terelik el a figyelmet.

A népi-urbánus viták hosszú sorozatával kapcsolatban azt is érdemes megjegyezni, hogy az 1934-es összecsapás korántsem kibékíthetetlen haraggal zárult: megmaradt az esély a véleménykülönbségek kulturált, méltóságteljes képviselésére. Éppen a vita egyik fontos szereplője, Zsolt Béla állapította meg: „...ez a vita a hasznos diszkussziók közé tartozott,

amelyekben nem az dől el, hogy kinek van pillanatnyilag igaza, de amely tisztázza a frontokat és az elvi és eszmei ellentéteket. A polémia általában megfelelő színvonalon mozgott, s ami főképp a hangját illeti, összehasonlíthatatlanul lojálisabb volt, mint eddig bármikor.”⁴³

Amennyire fontos volt az első népi-urbánus vita az elvek rögzítése és tisztázása szempontjából, annyira túldimenzionált eseménynek tekinthető az Új Szellemi Front története. Ha lehet egyáltalán történetről beszélni egy olyan nem létező szervezet kapcsán, amely nem állt másból, mint egy találkozókból 1935 tavaszán Gömbös Gyula miniszterelnök és néhány író között, illetve néhány, a megbeszélést követően kiadott, eltérő mértékben politikai tartalmú, a reformok ügyét támogató újságcikkből. A magyar történetírás és a publicisztika hihetetlen mértékben túlértékelt jelenségével van itt dolgunk, amelyet a népi mozgalom kritikusai annak illusztrálására használtak és használnak fel, hogy a népiek elvtelen módon együttműködtek a Horthy-korszak politikai elitjével, ahogyan – szól a bíráló – azt a későbbiekben is megtették a Kádár-korszakban, vagyis demokratikus elveiket úgymond könnyen szögre akasztották némi anyagi juttatásért és szellemi befolyásért cserébe. De mi is történt valójában?

A népi írói mozgalom növekvő befolyását, az általuk képviselt szociális reformgondolat igazságát látva Gömbös Gyula közeli barátja, Kozma Miklós – aki ekkor a Magyar Rádiót és a Magyar Távirati Irodát vezette – úgy döntött, hogy valamiképpen megpróbálja az írókat a kabinet törekvéseinek szolgálatába állítani. Az 1933 végén induló folyamatban fontos szerep jutott Zilahy Lajosnak, aki sikeres íróként mind a kormányzat, mind a népiek irányában rendelkezett kapcsolatokkal. 1934. február 1-jén őt nevezték ki a kormányközeli *Magyarország* főszerkesztőjévé, és hamarosan a szerkesztőség kötelékébe került Kodolányi János és Szabó Lőrinc, és rendszeres cikkíróként jelentkezett a lap hasábjain Bajcsy-Zsilinszky Endre és Féja Géza is. Vagyis alapvetően a Nemzeti Radikális Párt táján tanyázó népieket, illetve személy szerint Bajcsy-Zsilinszkyt szerette

⁴³ Zsolt Béla: A vita vége. *A népi urbánus vita dokumentumai 1932–1947*. Vál. és szerk.: Nagy Sz. Péter Rakéta, Budapest, 1990, 141.

volna integrálni Kozma és Gömbös, leginkább közös fajvédő múltjukban reménykedve. A lap hasábjain többek között Illyés oroszországi élményeit vagy Féja Géza szomorú falusi riportjait olvashatták a kortársak.

A Gömbössel való egyetlen találkozóra a visszaélésekről elhíresült választások után egy héttel, 1935. április 16-án került sor. A Zilahy Lajos villájában lezajlott összejövetelen a két fél elbeszélte egymás mellett: Móricz, Illyés, Németh László a társadalmi problémákat sorolták fel, Tamási és Féja Bajcsy-Zsilinszky Endre parlamentből való kibuktatását tette szóvá. Semmilyen egyezséget nem kötöttek, a találkozó nem folytatódott, és mindkét fél csalódottan vette tudomásul, hogy nem számíthat a másikra. Könnyen lehet, hogy a találkozóknak nem is lett volna semmilyen komolyabb következménye, ha Zilahy Lajos túlbuzgósága és szereplési vágya folytán a *Pesti Napló*-ban nem hirdeti meg az Új Szellemi Front jelszavát, ami a gyakorlatban azt jelentette volna, hogy az írók támogatassák a kormány reformjait. Ennek kapcsán nagyjából egy hónapig, május közepéig tartó polémia bontakozott ki – ha úgy tetszik, a népi-urbánus vita újabb felvonása –, ahol újból kölcsönös sértegetések és vádaskodások garmadája került elő, attól kezdve, hogy a népiek elárulták a magyar szellemi életet és a *Nyugat* örökségét, azon át, hogy az urbánusokat nem is érdekli a parasztság sorsa és nehéz helyzete, egészen addig, hogy kétségbe vonták a népiek demokratikus elkötelezettségét.

Az Új Szellemi Frontnak, amely már a kezdet kezdetén elvetélt, annyi tanulsága mégis volt, hogy elősegítette a népi mozgalom koncentrálódását, eszmei tisztázódását, és növelte a szorosabb politikai keretek létrehozása iránti igényt. Ezzel közvetve erősítette a *Válasz* pozícióját, hiszen a népiek mind a polgári baloldaltól, mind a kormányzó jobboldaltól elhatárolták magukat, és ennek következtében a mozgalom erőteljes növekedésnek indulhatott.

4. Néma forradalmárok

„Parókiája, lakóháza igazi nyomortanya. Horpadt zsúptető, meztelen, vakolatuk hullott falak, ajtó meg ablakszárnyak, amelyeken besüvölt a szél és kioltja a gyertyát.”⁴⁴ Az ország egyik legkisebb református egyházközségében szolgáló lelképásztor otthonát festette le így Kodolányi János az 1930-as évek közepén. Az elmélyült tudományos munkára legkevésbé sem alkalmas környezetben már két évtizede dolgozott szívós kitartással Kiss Géza tiszteletes úr. Faluja, az Ormánság nyugati szegletében fekvő Kákics a tenger vizét magába foglalo cseppként tükrözte a táj minden gondját. Az Ormánság sorsáról sokan tudósítottak, de Illyés, Kodolányi és Fülep híradásait egy hatalmas összegző munka, a kákicsi református lelkészé teljesítette ki. Vajon mi késztetett arra egy sokra hivatott fiatal papot, hogy jól induló pályafutását feladja, és az akkor még egyetlen, de már hatalmasra duzzadt budapesti gyülekezet, a Kálvin téri káplánságát a kákicsi parókiára cserélje? Miért nem foglalkozott inkább görög nyelvészettel, gyermeklélektannal vagy teológiával, ahogyan ígéretes teológushallgatóként tette?

Kiss Géza nem elégedett meg azzal, hogy kis gyülekezetét gondozza, nem kilincselte azért, hogy gazdagabb, módosabb helyre kerüljön, nem kereste egyházi és világi hatalmasságok kegyeit, hanem 1916-tól közölni kezdte a korabeli színes református sajtóban az ormánsági népnyelvéről, hagyományairól, mesterségeiről, gazdasági állapotáról szóló írásait. Kitartó, csendes elszántsága 1937-ben érett könyvvé, ekkor jelent meg *Ormányság* című testes monográfiája, amely a magyar néprajztudomány klasszikus alkotásává nemesedett. Nem mondható társaltan szerzőnek, hiszen Györffy István *Nagykunsági krónikája* vagy a hódmezővásárhelyi Kiss Lajos *Szegény ember élete*, illetve *Szegény asszony élete* című munkái ösztönzően hatottak rá – szemléletüket és

⁴⁴ Idézi Andrásfalvy Bertalan: Kiss Géza Ormánysága. In: Kiss Géza: *Ormányság*. Gondolat, Budapest, 1986, 16.

az etnográfiai kutatás módszertanát illetően is. Kiss Géza munkája ugyanakkor – bár elsősorban a néprajz számára hozott maradandó eredményeket – nem csak a tudományt kívánta szolgálni: „Könyvem nem tudományos monográfia csupán. Mint említettem, célom is volt vele: rámutatni nemzeti életünk ma egyik legnagyobb sebére, ha talán ebben a tizenkettedik órában visszhangot verhetnék.”⁴⁵ Vajon indokolt volt ez a patetikus, talán túlzottnak érzett drámai hangvétel? A kortársak jelentős többsége szerint igen, és itt nem csupán Szabó Dezső, Németh László vagy Illyés Gyula válaszára gondolunk, hanem a Kiss Géza munkásságának jelentőségét felismerő Babits Mihályéra, Györfy Istvánéra és Ravasz Lászlóéra is. Az *Ormányság* mindazonáltal nem magányos, visszhang nélküli kiáltás volt, sőt nem is a legerősebb kiáltás a korszakban. Maga a kor levegője kezdett parázslani, és ebben elévülhetetlen érdemük volt a népi mozgalom tagjainak, akik szociográfiák révén érzelmileg is átélhetővé tették mindazt, amit korábban a parasztság nyomoráról, sőt tágabban a magyar társadalom egészének komoly problémáiról már sokan leírtak. A szociográfiák hozták meg a végső áttörést a népi mozgalom számára. Ezek az írások immár visszavonhatatlanul tudatosították a közállapotokkal elégedetlen emberekben, hogy a parasztság millióinak élete nem folyhat tovább a régi mederben: reformokra, még hozzá radikális reformokra van szükség.

Ha a szociográfiai folyamat forrásait, előhírnökeket keressük, akkor a *Nyugat* első nemzedékével, főként Adyval együtt induló polgári radikális értelmiségiek táborához kell visszamennünk. Jászi Oszkár, Braun Róbert és társaik munkásságát a népiek is ismerték és becsülték, még ha kritikával is illették elődeiket. A manapság meghökkentőnek tűnő állítás bizonyítására érdemes Féja Géának a *Viharsarok* előszavában írott gondolatait felidézni: „A századelő magyar szociológusai kívülről és túlságosan gyorsan hozták a gyógyszert, s mérőónjukat nem bocsátották eléggé mélyre a magyar tengerben, az országismeret és népismeret gyöngye lábán állott náluk. A szándék derék volt, a munka hősi,

⁴⁵ Kiss Géza: *Ormányság*. Gondolat, Budapest, 1986, 29.

de a magyarság belső térképét csak ködös vonalakban látták.”⁴⁶ A századforduló radikális értelmisége által nagyra becsült Acsády Ignácna a jobbágyság történetét tárgyaló munkáit szívesen forgatták a népiek, sőt Illyés, Kovács Imre, Féja Géza 1848-ról szóló értékelése számos ponton szorosan érintkezik Szabó Ervin nézeteivel.

Az európai szociológia főáramához képest lemaradásban lévő magyar szociológia 1918/19-et követően még hátrányosabb helyzetbe került, hiszen a tudomány megítélése összerosódott az azt művelő és a Horthy-rendszerben megbélyegzett polgári radikálisokéval. Intézményes, egyetemi keretek között végzett szociológiai kutatás roppant nehézkesen, gondos állami ellenőrzés mellett bontakozhatott csak ki, és szerény eredményeket hozott. Paradox módon mindez nem jelentette azt, hogy nem születtek a korabeli magyar társadalom problémáit, valós rétegzettségét leíró munkák. Elég Weis István *A mai magyar társadalom* című, 1930-ban napvilágot látott, alapvetően a reformkonzervatív *Magyar Szemle* című folyóirat körének álláspontját tükröző összegzésre gondolni. De radikálisabb hangvételű művek is megjelentek, közülük is két újságíró ténykedésére érdemes felhívunk a figyelmet. A Horthy-korszak egyik vezető publicistája, Milotay István szintén 1930-ban adta közre *Az ismeretlen Magyarország* címet viselő riportkönyvét, amely a mezőgazdasági munkanélküliség, a földhiány, az egyke megoldását mérsékelt konzervatív reformprogram keretében képzelte el. Két évvel korábban látott napvilágot a *Három millió koldus* Oláh György tollából. A később szállóigévé vált címben szereplő szám alapvetően a hazai agrártársadalom legkiszolgáltatottabb rétegeit, a summásokat, uradalmi cselédeket, földmunkásokat és a nadrágszíjparcellán kínlódo kispasztságot ölelte fel. Ezek a munkák azonban két fontos szempontból is különböztek a későbbi népi szociográfiáktól: egyrészt alapvetően állapotleírása koncentráltak, és nem nagyon firtatták, kinek a felelőssége a torz társadalmi rétegződés kialakulása, másrészt nem hirdettek olyan koherens és mélyreható, demokratikus politikai átalakulást és szociális

⁴⁶ Féja Géza: *Viharsarok*. Szépirodalmi, Budapest, 1980, 12.

reformokat egyszerre követelő programot, mint a népiek. Ezért az 1936 és 1938 közötti szociográfiák nem is ezekből a forrásokból táplálkoztak, hanem az egyetemi ifjúságon belüli csoportosulásokból.

Az egyik legfontosabb ösztönző erő a cserkészmozgalom jelentette, amelynek magyarországi szervezetét formálisan Teleki Pál, a gyakorlatban inkább bizalmas munkatársai irányították. Közülük elsősorban Fodor Ferenc nevét kell kiemelnünk, aki mind a közgazdasági egyetemen, mind a cserkészmozgalomban segítette a később tragikus sorsú miniszterelnök munkáját. A középiskolás éveik után az aktív cserkészettel felhagyó öregcserészek hozták létre a *Fiatal Magyarország* című lapot, amelyet 1932-től Szabó Zoltán szerkesztett. Két évvel később alakult meg Fodor Ferenc tanárelnöki irányításával a Fiatal Magyarország Szociográfiai Munkaközössége, ennek keretén belül tevékenykedett Szabó Zoltán és jó barátja, Boldizsár Iván. A fiatalok hamarosan publikálási lehetőséget kaptak, mégpedig az ország egyik legnívósabb folyóiratában, a Szekfü Gyula szellemi vezetése alatt működő *Magyar Szemlé*-ben. A korszak legkiemelkedőbb történésze jó érzékkel vette észre, hogy a húszas évei elején járó nemzedék intenzíven érdeklődik a parasztság sorsa iránt, ezért a tehetséges fiatalokat megpróbálta valamiféle mérsékelt konzervatív reformgondolatnak megnyerni. Szabó és Boldizsár mellett Kovács Imre és a nála egy évtizeddel idősebb Kerék Mihály is ekkor tűnt fel a közéletben a paraszti kilátástalanságról, a telepítésről, az egykérőlről írott tanulmányaival. Bizonyos értelemben verseny indult a szárnyát bontogató nemzedék legtehetségesebb tagjainak megnyeréséért: a Németh László szerkesztette *Válasz* is rendelkezésükre bocsátotta hasábjait, és ez a kettősség még éveken át megmaradt. Szekfü Gyula nevezetes művéhez, a *Három nemzedék*hez csatolt ötödik könyvében – amelyet 1933 utolsó hónapjaiban írt –, maga is érzékeltette, hogy itt bizony éles verseny van kibontakozóban az ifjú lelkek megnyeréséért: az általa harmincéveseknek leírt – és nyilvánvalóan Németh Lászlóval, Illyés Gyulával, Fėja Gézával és társaikkal azonosítható – nemzedéket igekeztetett minél inkább eljelentékteleníteni és tévutakon járónak feltüntetni. Ezzel szemben a húszéveseket, Szabó és Kovács generációját

az egekig magasztalta, és erősen bízott megnyerhetőségükben. Az ifjabbak nem kapkodták el a döntést, és amikor évekkel később a népi mozgalom táborához csatlakoztak, akkor is megőrizték egyéni hangjukat.

Az említett Kovács Imre a szociográfiai mozgolódás egy másik fontos intézményén keresztül jutott el előbb Teleki Pál és Szekfü Gyula, majd utánuk a népi mozgalom kebelébe. A József főherceg alcúti uradalmán nevelkedő félárva fiú a Toldy Ferenc Főreálgymnáziumot elvégezve Németh László édesapjának diákjaként kezdte el 1931-ben közgazdasági tanulmányait. Az egyetem mellett meghatározó élményt jelentett számára az a diákközösség, amely a terézvárosi Hársfa utca egyik bérházában forrt össze. Az amerikai protestáns egyházi támogatással életre hívott Pro Christo Diákok Háza számos szegény sorsú, de tehetséges egyetemi hallgató számára adott fizikai és szellemi értelemben is menedéket. Kovács Imrével egy időben Püszi Sándor, a Bartha Miklós Társaságot vezető Fábián Dániel, a néprajzkutató Gunda Béla, valamint Németh László egyik legközvetlenebb tanítványa, később az *Apolló* című folyóiratot szerkesztő Gál István élt együtt a Diákok Házában. Kovács Imre évtizedekkel később is meleg szavakkal emlékezett meg a Hársfa utcai diákotthonról: „Az épület zsongott a vidéktől, mert vidéki fiúk voltak minden fakultáson – állatorvositól a bölcsészig és orvosokig –, ezek már egyrészt azt a falusi középosztályt jelentették, amelyiknek erősen nacionalista gondolkodása volt, de mégis fiaiban érlelődött valami, hogy nem jó így, ahogy van. Voltak parasztfiúk is, nagy hatással volt erre a nemzedékre Ady, Szabó Dezső, de tulajdonképpen főleg Szabó Dezső.”⁴⁷

Az egymást lelkesítő fiatalok megalapították a 312-es számú Erő öregcserkészcsapatot, amelynek tagjai Szabó Dezső eszméit követve szintén a parasztság sorsának megismerését tűzték ki célul. Közben szorgalmasan látogatták a Bartha Miklós Társaság estjeit, és ekkor jutott a tudomásukra, hogy a felvidéki – akkori szóhasználatnál élve: szlovenszkoí – egyetemi diákság már bizonyos értelemben előttük jár. Az ottani fiatalok szintén Adyt, Móriczot és Szabó Dezsőt olvasva ju-

⁴⁷ Huszár Tibor: *Beszélgetések*. Magvető, Budapest, 1983, 71.

tottak el oda, hogy az ún. regöscserkész-mozgalom keretében falvakat kezdjenek látogatni, feljegyezzék a népdalokat, leírják az élet- és munkakörülményeket, és tudatosítsák a parasztságban a politikai változások fontosságát. Ebből a mozgolódásból született a Sarló nevet viselő szervezet, amelyet Balogh Edgár vezetett. A népi mozgalom korai előfutárának tekinthető felvidéki ifjak a magyar fővárosba is eljutottak, sőt még Szabó Dezsőt is meghívták maguk közé, bár az anyagi nehézségekkel küzdő író végül nem utazott el hozzájuk. 1930 táján az ifjak a sarló mellett a kalapácsot is egyre erősebben markolták: a mozgalom határozottan a kommunista eszmék felé fordult, majd Balogh Edgár Erdélybe való távozását követően lassan kimúlt.

Kovács Imre és társai élvezték Teleki Pál és körének támogatását, így született a gondolat, hogy megpróbálkoznak saját szociográfiai gyűjtőmunkával. Hangsúlyoznunk kell, hogy a cserkészmozgalom két ágából kinövő, Szabó Zoltán és Kovács Imre nevével fémjelezhető te-repmunkán részt vevők komoly elméleti előkészületek nélkül, sokkal inkább saját intuíciójukra, ötleteikre támaszkodva láttak hozzá egy-egy paraszti közösség feltérképezéséhez. A nyugat-európai szociológiai áramlatok – nem függetlenül a magyar szociológia rendkívül gyenge intézményi háttérétől – igen esetlegesen jutottak csak el a fiatalokhoz. Ők azonban már ekkor sem kizárólag a tudományosság tiszta – és ahogyan patronálók elsősorban értették: politikamentes – megközelítésétől vezérelve vágtak neki a kutatásnak. És bár még évtizedekkel későbbi visszaemlékezéseikben is azt állították, hogy előítélettől mentesen kívánták a valóságot megismerni, ez mégsem volt így. Nem csupán az általános tudományelméleti törvényszerűségek miatt, hiszen érték- és érzelemmentes témaválasztás a társadalomtudományokban nem létezik, hanem azért sem, mert eleve úgy választották ki a vizsgálatok helyszínét, hogy bizonyos jelenségeket tanulmányozhassanak. Mind Szabó Zoltánék, mind Kovács Imréék meg voltak győződve arról, hogy a hagyományos paraszti társadalom súlyos válságjelenségeket mutat, és ennek részleteit, okait és következményeit kívánták bemutatni egy-egy falu példáján keresztül.

Mielőtt a konkrét vizsgálatokra rátérnénk, szólnunk kell egy harmadik fontos csoportosulásról is, amelyet szintén a szociográfiai megközelítés jellemzett. Ez a diáktársaság Szegeden jött létre, előbb a Bethlen Gábor Kör, majd a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma keretében. A Bethlen Gábor Kört 1902-ben alapították Kolozsváron, hogy a város református egyetemi hallgatóit tömörítse. Trianont követően a kolozsvári egyetem és vele együtt a kör is Szegedre költözött, és kezdetben a határon túli diákokat fogta össze. 1927-ben az ugyancsak Kolozsvárról származó, később kiváló grafikusként és fametszőként ismertté váló Buday Györgyöt választották a kis egyesület elnökévé. Buday nem csupán ügyes szervezőnek, hanem a szociális gondolat, a reformeszmék iránt elkötelezett értelmiséginek bizonyult: néhány esztendő alatt a református hitbuzgalmi egyesületből a népi eszmék iránt nyitott, az egész egyetemi fiatalságot megszólító szervezetté változtatta a Bethlen Gábor Kört. Munkáját 1932-től a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának elnökeként folytatta. Buday felvette a kapcsolatot mindenkiel, aki a kor társadalmi problémái iránt nyitottnak mutatkozott, így a népi írókkal is. Több éven keresztül tagja volt a *Válasz* szerkesztőbizottságának, és előadások, kiadványok sorával hívta fel a figyelmet a halaszthatatlan társadalmi reformokra. Olyan ismert értelmiségieket nyert meg a Kör, majd részben a Művészeti Kollégium tagjainak, mint Hont Ferenc, Ortutay Gyula, Radnóti Miklós, Reitzer Béla, illetve két, a népi mozgalomban meghatározó szerepet játszó gondolkodó: Erdei Ferenc és Bibó István. Ez a társaság azért is érdemes a figyelemre, mert a magyar szellemi élet azon kevés műhelyéhez tartozott, ahol jól együtt tudtak működni keresztény és zsidó származású értelmiségiek. A Horthy-korszak légkörét tekintve ez önmagában is figyelemre méltó teljesítmény.

Buday nem elégedett meg a jó eszű egyetemi hallgatók toborzásával, és tágítani kívánta a diákság szellemi horizontját. Református egyházi kapcsolatai révén eljutott Angliába, és 1929 első heteiben Liverpoolban ismerkedett meg az ún. *settlement* fogalmával, amely a kortárs szociálpolitika egyik új eszközének számított. A settlement voltaképpen egy külön épületben működő szociális ház volt, amely orvosi rendelőt,

gyógyszertárat, mozit, színháztermet, tanácsadó helyiséget foglalt magában. Míg a Csatorna túlsó partján elsősorban a külvárosi munkásság hátrányos helyzetét próbálták mérsékelni ezzel az eszközzel, addig a szegedi fiatalok körében megszületett az ún. agrársettlement gondolata. Ők a tanyavilágban szerettek volna szociális gondozó házakat felállítani, ezért körbe járták a Szeged és Hódmezővásárhely környéki tanyákat és falvakat, hogy megismerjék, egészen pontosan mire is van szükségük az ott élőknek. Ehhez a körhöz csatlakozott az egyetemi tanulmányait 1929 őszén elkezdő, a makói hagymás parasztok világából származó Erdei Ferenc is, aki azonban végig fenntartásokkal viseltetett a konzervatív szociálpolitika eszközének tekintett settlementgondolat iránt. Erdei már ekkor is radikálisabb, mélyrehatóbb változásokat akart, ezt jelezték első dolgozatai is, amelyeket a Makó melletti Királyhegyesről, illetve szülővárosa hagymás társadalmáról írt. Ám a szegedi fiatalok esetében nem is annyira a konkrét eredmény a fontos, hanem az, hogy létrejött és közel egy évtizedig működött egy olyan színvonalas szellemi kör, amely nélkül aligha indult volna útjára Erdei Ferenc és Bibó István. Sajnos a rendkívül tehetséges Buday György pályája hamar kettétört: a népi mozgalom tagjai közül elsőként ő emigrált, Angliába, 1938-ban. De a mozgalom eszméihez mindvégig hű maradt: 1945 után rövid ideig a londoni Magyar Intézet vezetőjeként szolgálta hazáját. Az 1956-os forradalom bukásakor ideg-összeroppanást kapott, és hosszú évtizedeken át egy angliai idegszanatórium kerti épületében, különös magányban készítette szép grafikáit 1990-ben bekövetkezett haláláig.

A népi szociográfiák sorát, ha a szigorú időrendet követjük, mégsem a szorgalmas ötvösmesterek mintájára munkálkodó egyetemi hallgatók nyitották, hanem egy balmazújvárosi parasztember, a legismertebb magyar autodidakta író és politikus, Veres Péter. 1936 legelején hagyta el a nyomdát vékony, inkább terjedelmesebb tanulmányra, mint önálló könyvre hasonlító műve, *Az Alföld parasztsága*. Az ekkor harminckilenc éves, négy elemi végzett, öt gyermeket nevelő és saját földcskéjén gazdálkodó Veres szívós kitartással küzdötte fel magát a népi mozgalom első vonalába. Ha valakire, rá teljes mértékben áll Szabó

Zoltán éles szemmel tett észrevétele: „A magyar parasztság, mely azóta is nagyrészt hadifogságban, rabságban szerezte a világról való tapasztalatait, gályát húzott a Márvány-tengeren, asszonyai szolgáltak a háremekben.”⁴⁸ Nagy eséllyel Veres Péter is a földművelő egyesület könyvtárában olvasgató, értelmes földmunkásként tengődött volna, ha az első világháborúban nem járja meg az olasz frontot, majd másfél éves internálása során Romániát és Erdélyt. A hazatérő fiatalember belépett a Szociáldemokrata Pártba, és mohón falta a keze ügyébe kerülő könyveket, folyóiratokat. 1927 utolsó napjaiban hosszú olvasói levelet intézett Vámbéry Rusztemhez, a *Századunk* című folyóirat szerkesztőjéhez, akit a demokrácia problémáiról faggatott. A levél nagy meglepetést keltett – persze leginkább a szokatlan szerző okán – és meg is jelent. Ettől kezdve Veres a hazai és erdélyi legális és féllegális baloldal felé tájékozódott: írásait a *Korunk*, a *Népszava* és a *Gondolat* közölte. Ekkor még kétségkívül marxista, bár furcsa keveréket alkot: tiszteli Tolsztojt és Engelst, Anatole France-ot és Jézus Krisztust.

Az Alföld parasztságában Veres a címmel ellentétében nem a hatalmas táj egészének mezőgazdasági népességét mutatta be, hanem elsősorban szülőfaluja társadalmát írta le, és ezt egészítette ki utazásai során nyert tapasztalataival. Ezt ő maga sem titkolta, és mivel a paraszti társadalmat a „pölgári kapitalista álkultúra” behatolása miatt már bomlófélben lévőnek látta, horizontját is szűkítette. „Azok a tulajdonságok hát, amiket felsorolok – írta Veres –, nem az egész parasztság, hanem az igazi parasztságot jelentő kisparasztság és földmunkásság – ahogy én nevezem: rideg parasztság tulajdonságai.”⁴⁹ A szerző ennek a rétegnek az életéről öt fejezetben adott áttekintést: a táj, a nép, a nép erkölce, kultúrája és mindennapi élete alkották az egyes részeket. Veres, korlátozott lehetőségeiből adódóan, saját megfigyeléseire, tapasztalataira támaszkodott, írásos forrásokat, statisztikákat nem használt, nem készített interjúkat. Azt mondta el, amit élete folyamán felszedett,

⁴⁸ Szabó Zoltán: *A tardi helyzet*. Cserépfalvi, Budapest, 1936, 15.

⁴⁹ Veres Péter: *Az Alföld parasztsága*. Püski, Budapest, 2000, 260.

megfigyelt. Ennek nagy előnye volt, hogy munkája minden illúziótól mentes maradt, ugyanakkor nagyon könnyen általánosított is, egy-egy pontos meglátását széles körben érvényesnek gondolt. Itt ütköztek ki Veres Péter autodidakta műveltségének korlátai: kétségkívül merészen, nem egy esetben ötletesen szötte gondolatait, de ez könnyen tévutakra vitte, mivel nem ismerhette sem a tudományos kutatás módszertanát, sem az általánosítás korlátait.

Az Alföld parasztsága meglehetősen laza szerkezetű mű: a szerző mindenről annyit írt, amennyit fontosnak tartott: röviden bemutatta a földet – amin ő termőföldet értett –, szólt az időjárásról, és a munka egyik legterjedelmesebb részében az öltözködési szokásokat ecsetelte. Néhány találó megállapítását érdemes kiemelni: elismerte a mezőgazdasági termelés elmaradottságát, de mindezt nem a parasztság úgymond konzervatív, maradi gondolkodásával, hanem a helytelen gazdasági rendszerrel magyarázta: az ország vezetői nem vették figyelembe a talaj- és éghajlati viszonyokat, gyenge volt a szakoktatás, nem volt elegendő tőke, nem törődtek a fásítással és az öntözéssel. Figyelemre méltó, hogy Veres nem a földreformot, inkább a gazdálkodás minőségét állította előtérbe. Külön taglalta a szerző a parasztság „faji jellemzőit”, amely egyik kedvenc témája volt. Verest erősen jellemezte a fogalmi tisztázatlanság, elég következetlenül használt kifejezéseket, nem gondolva végig ötleteit. A faj nála részben antropológiai, részben szellemi-lelki tényezőket jelentett, valamiféle „nemzeti jelleg” értelemben; Veres határozottan elutasította az árja fajelméletet, és elismerte, hogy a magyarság népek keveredéséből alakult ki, ennek ellenére mégis hitt abban, hogy az alföldi parasztság, ahonnan ő is származott, sajátos, ősi jellemzőket őriz.

Ugyancsak szívesen foglalkozott Veres Péter a parasztság különböző rétegeinek kategorizálásával, főbb jellemzőinek megrajzolásával, és ezek a nézetei követőkre találtak – főképp a parasztságot közelebbről nem ismerők részéről. Fogalomalkotása kétségkívül képszerű volt, de sokkal inkább publicisztikai ízi, mintsem tudományos: „Ma már az alföldi parasztság több, határozottan megkülönböztethető rétegre oszlik, amelyek egymással nem is érintkeznek, legfeljebb csak rideg üzleti,

vagy gazdasági téren. A kisgazda-vidékeken külön osztállyá alakult a *zsírosparaszt*. Ezek már nem igen gondolkoznak, vagy csak igen keveset. Gondolkozásuk jórészt üzleti és polgári, vagy patriarkális zsarnoki. Az előbbi inkább a forgalmasabb, kereskedelmibb vidéken van elterjedve, ez a *kupecparaszt*, az utóbbi a külterjes gazdálkodással művelt tájakon, ez meg a *basaparaszt*. Ezek a falu uralkodó osztályai.”⁵⁰ (Kiemelések az eredetiben – P. I.). Ezek a megfogalmazások utóbb nemcsak azért bizonyultak szerencsétlennek, mert eléggé megfoghatatlanok, hanem azért is, mert bizony igen sűrűn felbukkantak az 1948 utáni, ún. kulákok elleni propagandában.

Veres kétségkívül helyesen ismerte fel, hogy a hagyományos paraszti világ felbomlóban van, és ezt joggal hozta összefüggésbe a kapitalizmus elterjedésével, de ebben szinte kizárólag negatív jelenségeket látott. A parasztság polgárosodásában nem nagyon hitt, sőt ezt súlyos értékvesztéssel járó folyamatnak tartotta: úgy vélte, hogy erkölcsében, művelődésében egyaránt veszít a parasztság. Szerinte a torz hazai viszonyok között a parasztság legfeljebb sznob kispolgárrá válhat, és ez nem fogadható el. A helyzet megoldásával nem nagyon foglalkozott, leginkább valamiféle ősi, kollektív paraszti közösség visszaállításában bízott.

Veres Péter 1937-ben újabb könyvvel állt elő: *Számadás* című önéletrírása igen nagy sikert aratott. Addig nem nagyon találkozhatott az olvasóközönség olyan szépirodalmi alkotással, amelyben egy parasztember mesélte el az életét. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy ez a kötet Veres Péter legmaradandóbb alkotása, amelyben a hitelesség, az írói technika és a közéleti mondanivaló igen szerencsés arányban ötvöződött. Negyvenesztendőskorára végérvényesen belépett a magyar irodalom és politika színpadára. De még ekkor sem dőlt el véglegesen, hogy Veres a népi mozgalomhoz, vagy a hagyományos szociáldemokrata baloldalhoz tartozik-e. Az 1936-ban elindított, Ignótus Pál, József Attila és Fejtő Ferenc nevével jelentkező, színvonalas urbánus folyóirat, a *Szép Szó* büszkén tüntette fel munkatársai sorában Veres Pétert. 1937-ben

⁵⁰ Veres Péter: *Az Alföld parasztsága*. Püski, Budapest, 2000, 269.

hosszú polémia keveredett Fejtő Ferencsel. A *Szocializmus* hasábjain a zsidókérdésről vitatkoztak, és ezt követően távolodott el Veres Péter a szociáldemokráciától.

Veres Péter mellett szólnunk kell még a népi mozgalom másik két, a Tiszántúlról és paraszti sorból származó alakjáról, akik ugyancsak felnőtt fejjel, családos emberként, gazdálkodóként jegyezték el magukat az irodalommal. A Biharugrán élő Szabó Pálról már esett szó: 1930-ban megjelenő első regényének, az *Embereknek* az útját Féja Géza egyengette, de végül Tildy Zoltán intézte el a kiadását. Ebben nagy szerepet játszhatott, hogy Szabó az 1930-ban Békésen újjáalakult Független Kisgazdapárt egyik alelnöke, az ún. bihari kisgazdák egyik vezetője volt. Bár Móricz Zsigmond rendkívül elismerő kritikát írt a *Nyugatban* Szabó Pálról, az alkotói pálya némiképp leült, és sokáig nem születtek meg azok a regények, amelyek a nagy parasztrót sejtették. Csupán az 1940-es évek elején jelent meg gyors egymásutánban Szabó Pál három regénye: *Lakodalom – Keresztelő – Bölcső* címmel. Ezek alapján készült el 1948-ban az államosított magyar filmgyártás első alkotása, a *Talpalatnyi föld*, amely az eredeti regényt igen erőteljesen a kor ideológiai elvárásaihoz igazította. Szabó a harmincas években még nem annyira irodalmi munkásságával, mint politikai tevékenységével vétette észre magát. 1935-ben Barsi Dénessel megalapította a *Kelet Népe* című folyóiratot. A harmadik szerkesztőtárs egy Vésztőn élő, sanyarú sorsú pásztor, a népi mozgalom kissé méltatlanul elfeledett költőtehetsége, Sinka István lett.

A Nagyszalontáról induló Sinka István nyomorúságos gyermek- és ifjúkorát követően a pásztorok nehéz életét élte a rideg, csikorgó téli napokban és a tikkasztó nyári hőségben is a békési-bihari pusztákon. Az uradalmi tisztviselőktől elszenvedett lelki és fizikai bántalmak, az éhezés, a pénztelenség, a magánéleti tragédiák, a durva környezet és az állandó létbizonytalanság közepette valahogy mégis megtalálta az utat az irodalomba. Amennyire determinálta hangulatát, az emberekhez való viszonyát életútja, éppen annyira nem következett mindebből költői teljesítménye. Noha ugyanabból a természeti világból, paraszti

környezetből származott, mint például Erdélyi József, mégsem az ő, és tágabb értelemben véve a Petőfi által taposni kezdett úton haladt tovább. Sinka szokatlan képalkotásaival, szürreális látomásaival inkább József Attilával rokonítható, és a bihari költő örökségéből is táplálkozott a század második felének egyik kimagasló költőegyénisége, Nagy László. Sinka első verseskötete, a *Himnuszok Kelet kapujában* 1934-ben jelent meg, a szeghalmi református gimnázium kiadásában, Féja Géza előszavával. Ezt követte a felvidéki Tornalján kiadott *Pásztorének* 1935-ben. Sinka mindenekelőtt költőként alkotott nagyot, kivételt jelentő önéletrajzáról még ejtünk szót. Annak érzékeltetésére, hogy milyen szokatlan és merész versekkel próbált utat törni, idézzük fel egyik kevésbé ismert költeményét, a *Kelet siratását*: „Mert fáj néha a mi keleti lelkünk / s csak álmodunk mindig a szemeinkkel, ó: / ólomnyosolyánkon azért hevertünk / és azért futottunk idegen mesgyén, téli erdőn: / a siratók is azért sirattak és azért hullt / utánunk a szétfolyt csillag is az égről, / mely aztán tüzes hamuval betemette / naptollú szárnyainkat, hogy ne szállhasson keletre, ó keletre.”⁵¹

Bár Veres Péter időbeli elsősége nem vitatható, az utána következő két népi szociográfia sokkal nagyobb visszhangot váltott ki. A *Puszták népe* és *A tardi helyzet* egyaránt mélyen megrázta a szociális érzékenységgel bíró, közügyek iránt elkötelezett középosztálybeli értelmiségieket. Illyést a *Pusztulás* megjelenése óta élénken foglalkoztatta a kérdés, milyen állapotban van szülőföldjének népe, és milyen jövő várhat rá. 1934-ben kezdte el közölni a *Válasz* hasábjain a jövő szociográfiát, de csak két évvel később jelent meg könyv alakban is. Közben Illyés *Oroszország* címmel írt beszámolót szovjetunióbeli útjáról: ma is igen tanulságosak kedves kísérletezései, ahogyan megpróbálta felfedezni a finnugor nyelv ősi szavait távoli nyelvrokonainknál. Illyés annak a Nagy Lajosnak a társaságában utazott, aki néhány évig közös úton haladt a népiekkel, sőt bizonyos értelemben meg is előzte őket *Kiskunhalom* és *Három város* című munkáival. Nagy Lajos kötetei akár népi szociográfiaként is fel-

⁵¹ Sinka István válogatott versei. Szerk.: Pomogáts Béla Unikornis, Budapest, 1993, 15.

foghatók, hiszen bőven szólnak a paraszti társadalom helyzetéről, ennek ellenére sem a kortársak, sem az utókor nem számította őket a nagy szociográfiai hullámhoz. Elsősorban azért nem, mert Nagy Lajosnál hiányzott az a mély meggyőződés, ami a népiek mindegyikét áthatotta: nem csupán orvosolni kell a parasztság problémáit, hanem ez az a társadalmi réteg, amelytől a nemzeti megújódást remélni lehet.

A *Puszták népe* voltaképpen nem is szociográfia, hiszen Illyés nem az 1930-as évek közepének dél-dunántúli szegényparaszti világát írta le, hanem lírai önéletrajza köré szőtte a pusztai társadalom, az uradalmi cselédség mindennapjainak és általánosabb gondjainak ábrázolását. Egyetlen közösségnek, a Tolna megyei Felsőrácegrespuszta uradalmi cselédségének sorsát mutatta be, bár kitért néha a környékbeli, sőt a Tolna megyei falvakra is. Időben nagyszüleinek fiatalkorától a pusztától való elkerüléséig, a szerző dombóvári gimnáziumi tanulmányaiig fut az elbeszélés. A megírás indokairól így vallott Illyés: „A bordeaux-i néger kikötőmunkások gyülekezőhelyéig kellett vetődnöm, pontosan az Atlanti-óceán partjára, lángoló szónoknak, amíg végre eszembe jutott, mi is indított útra. Amíg kénytelen-kelletlen hazatérések után, amelyek alatt nemcsak az istállók, cselédvisek környékét, hanem a pusztán még a naplementét is sivárnak éreztem, üresebbnek, mint másutt, végre lelkemet is visszavihettem. Amíg, mentesen a parasztrajongástól, sőt a nagy visszatérők otthonrajongásától is, széttekintettem a tájon. Tárgyilagosan vettem szemügyre.”⁵² De Illyés tárgyilagossága egy pillanatra sem vált rideg, távolságtartó realizmussá, nagyon is érzelmes tárgyilagosság ez – ha élhetünk eme szokatlan jelzős szerkezettel.

Az író elsősorban az emlékeit faggatta, bár a parasztság sorsáról szóló fejezetekben történeti munkákat is használt. A *Puszták népe* Illyés és egyben a népiek történelemszemléletének lényeges pontjairól is tanúskodik. Számukra 1848 nem csak a dicsőséges szabadságharc, a közjogi és társadalmi változások időszaka: Illyés egyik nagyapja a falu melletti erdőben bujdosott a szabadságharc idején, sem a magyar, sem az oszt-

⁵² Illyés Gyula: *Puszták népe*. Móra, Budapest, 1991, 15.

rák seregbe nem akart beállni, idegen maradt számára mindaz, ami a külvilágban zajlott. A szerző mindebből azt a következtetést vonta le, hogy a forradalom nem teljesedett ki, mivel a földesurak kezében maradtak az uradalmak, és az ott élő cselédség nem nyerte el a szabadságot. Illyés a reménytelenséget leginkább emberi történeteken keresztül ábrázolja: a zsúfolt szobákban szuszogó cselédek, a kis pusztai iskolában kínlódó tanító, a gazdatiszt zaklatása elől magát vízbe ölő fiatal lány mind-mind néma vádirat a túrhetetlen állapotok ellen. A kötetben ugyanakkor nem csupán a harag és az elkeseredés uralkodik: Illyés szívsósan cáfolta azokat a mítoszokat, hamis beállítódásokat is, amelyek egyfelől a parasztság maradiságáról, erkölcsi romlottságáról, vallatlanságáról, másrészt a romlatlan, tiszta műveltségéről, a föld szeretetéről, a harmonikus életről szóltak: „A pusztaiak természetesen semmitől sem voltak messzebb, mint amit városainkban őserőnek hívtak. Azt, hogy »ás a lélek«, vagyis »ideges vagyok«, sehol sem hallottam annyit, mint közöttük. Valóban idegesek voltak. Nemcsak az idegeikkel volt baj. Szenvedtek ők a tüdejükkal, szemükkal, fogukkal, kezükkel, lábukkal, kiváltképpen a gyomrukkal és a fülüikkel: az öregedés mértékében minden porcikájukkal, mint általában a halandók. Hogy némely körökben mégis elterjedt róluk, hogy nem betegesek? Betegeskedni valóban nem betegeskedtek sokat; nem nyomták az ágyat. Tüsszentettek és meghaltak, egy szellőszó sírba vitte őket.”⁵³

Illyés könyvében számos humoros jelenet, jó hangulatú családi évődés, felekezeti villongás, babona és hiedelem is fellelhető – ő valóban az élet teljességét kívánta megörökíteni. Nem a helyzet megoldását kereste, nem írt semmit sem földreformról, sem telepítésről, sem oktatásról. Egész egyszerűen elmondott egy történetet, nem mellesleg a magyar irodalom egyik gyöngyszemét, elkezdte melegíteni azt a jéghideg tömböt, amely a parasztságot körülölelte. Hatása talán éppen ezért máig tartó: bár az uradalmi cselédség világa már réges-rég a múlté, a felháborodás, amelyet a *Puszták népe* kiváltott, még ma is megborzzongatja az olvasót.

⁵³ Illyés Gyula: *Puszták népe*. Móra, Budapest, 1991, 189.

A Fialat Magyarság köréből származók közül Szabó Zoltán váltotta valóra a hozzá fűzött reményeket. 1936 májusában jelent meg a kis dél-borsodi falu, a három matyó település egyikének életéről tudósító, *A tardi helyzet* címet viselő munkája. A szép hímzésmotívumokkal és népdalokkal ékesített kötet igen alapos feltáró munka eredményeként született meg. Szabó több alkalommal is hosszabb időt töltött a faluban, hasznosította a történeti irodalmat, a statisztikai felmérések adatait, az egyházi anyakönyveket, a helybeli orvosok egészségügyről szóló jelentéseit. Több helyi értelmiségit is meglátogatott, és számos parasztcsaládot személyesen is felkeresett. Részletes felméréseket készített a táplálkozási szokásokról, több grafikonnal szemléltette Tard birtokviszonyait, egészségügyi, demográfiai trendjeit. Láthatóan nagyon igyekezett, hogy állításait tudományos alapossággal támassza alá, nehogy a mondanivaló igazságát kétségbe vonják. De nem csupán a számszerűsíthető jelenségeket vizsgálta – bár kétségkívül ebben a népi szociográfiában van a legtöbb tény felsorolva –, hanem a nehezebben leírható, mentalitásbeli változásokat is. Nagy teret szentelt a világháború által előidézett változásoknak, a helyben olvasott könyvek és sajtó elemzésének, a politikai hatások felfejtésének.

Szabó Zoltánnál is feltűnnek a különböző családi történetek, egyéni sorsok, de a munka jellegéből adódóan itt nem volt lehetőség olyasféle érzelmi ellágyulásra, mint Illyésnél. Ez nem jelenti azt, hogy Szabó esetében ne lenne meg az azonosulás a falu problémáival, csupán más eszközökkel történik a bizonyítás: szigorúbb a struktúra, fegyelmezett mondatok követik egymást. A szerző a birtokmegosztás súlyos aránytalanságát, a falu terjeszkedésre való képtelenségét tartja az alapproblémának, amely az egyre növekvő szegénységet okozza. Emiatt kényszerül Tard férfilakosságának jelentékeny része messzi tájakon, távoli uradalmakban mezőgazdasági idénymunkát vállalni. Mivel helyben nincs biztosítva a megélhetés, a fiatalok többsége elvágyik a faluból, máshol szeretne munkát találni és letelepedni. A messzi tájakon, summásként végzett munka kevés pénzt hozott, ráadásul komoly fizikai erővesztéssel járt, a fiatal férfiak ősre gyakran erősen lesóványodva tértek haza.

Szabó Zoltán szociográfiájának egyik legfelkavaróbb része a táplálkozásról készült összegzés, amikor kisgyermekkel íratva le, hogy egy héten át mit ettek reggelire, ebédre és vacsorára. Hosszasan idéz a válaszokból, a földbirtok nagysága szerint csoportosítva a feleleteket. A 1 katasztrális holdnál is kevesebb földön gazdálkodók kapcsán írja az alábbiakat: „A tardi parasztság legnagyobb része ők, nem koldusok és nem rokkantak, erejük teljében lévő derék emberek. Amiről pedig az étlapjuk beszél, az már szinte több a szegénységnél, az állandó nyomor határát súrolja. Alig érti az ember, hogyan lehet így egészségesnek maradni, szívósan bírni a munkát, az aratást.”⁵⁴ Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy Szabó Zoltán nem sok megőriznivalót látott a tardi közösségben. Úgy vélte, hogy a paraszti társadalom felbomlása elkerülhetetlen, a népviselet is sokkal inkább iparművészeti cikk lesz, nem pedig az élő néphagyomány része. „A parasztélet világszemléleti teljessége a régi rend pusztulásával megszűnt – írja Szabó Zoltán –, a szociális helyzet egyre rosszabbodik. A falu kénytelen válaszolni. A válasz kettő lehet. Az egyik: mint réteg és mint osztály próbálkozik segíteni a közösségen és ebben magán. A másik: hogy otthagytja a közösséget, és mint egyén próbálkozik. Tard az utóbbit választotta, és hogy ezt választotta, annak mélyenfekvő társadalmi okai vannak, sőt a paraszt végleges kiábrándultságát jelenti.”⁵⁵ A tardi, és általában: a magyar parasztság helyzetének megoldásával konkrétan nem foglalkozik Szabó Zoltán, de egyértelművé teszi, hogy a politikai elit felelőssége ennek megváltoztatása, és ennek a változásnak része kell, hogy legyen a nagybirtokrendszer megszüntetése.

Az eddig említett szociográfiákhoz képest bizonyos fókig visszalépésnek tekinthető a Pro Christo Diákok Háza szerzői munkaközössége által 1936 nyarán közreadott *Egy elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete* című munka, amely csak fenntartásokkal sorolható a népi szociográfiák közé. A tíz tagból álló munkaközösség egy Ormánságban

⁵⁴ Szabó Zoltán: *A tardi helyzet*. Cserépfalvi, Budapest, 1936, 173.

⁵⁵ Szabó Zoltán: *A tardi helyzet*. Cserépfalvi, Budapest, 1936, 204–205.

található kis falu életét térképezte fel, előzetesen felosztva a különböző munkaterületeket: akadt néprajzos, népzene kutató, közgazdász, nyelvész és statisztikus is a csapatban. Bár a kötet – amelyhez Teleki Pál írt előszót – más szociográfiákhoz képest kétségtelenül alaposabban, az elméleti előmunkákat sem nélkülözve mutatta be Kemse életét, éppen az a nyílt vagy burkolt politikum hiányzott belőle, ami a többi szociográfia körül felforrósította a levegőt. A munkaközösség tagjai közül Kovács Imre volt az, aki továbbhaladt az úton, és egy év múlva nagy port felvert szociográfiával állt elő. A többiek saját szakterületük ismert vagy kevésbé ismert művelőivé váltak, közülük a legkomolyabb karriert Gunda Béla, a debreceni egyetem néprajzprofesszora mondhatta magáénak.

Az 1936-os esztendő utolsó próbálkozása, *A legnagyobb magyar falu*, a legkevésbé sikerült népi szociográfia. Szerzője egy fiatal tanító, Darvas József, aki ekkor már túl volt első irodalmi szárnypróbálgatásain: *Fekete kenyér* és *Vízkeresztől szilveszterig* című regényei elismerést váltottak ki. Darvas már igen korán, 1932-től részt vett az illegális kommunista mozgalomban, és mindvégig csak fél szívvel húzott a népiek táborához. Többen épp ezért megkérdőjelezték, hogy egyáltalán közjük sorolható-e, hiszen pályafutása során szinte mindvégig a kommunista párt irányvonalát követte. *A legnagyobb magyar falut* mindenesetre éppen azért írta, mert a kemsei és a tardi falukutatás is elégedetlenséggel töltötte el, mondván, a szerzők messziről jött emberek voltak, akik nem ismerték igazán a helyi közösséget, így nem tudtak objektív képet rajzolni róla. Bár Darvas kétségkívül jól ismerte Orosházát, mégsem tudott igazán megbirkózni a maga által megfogalmazott kihívással. Bemutatta ugyan faluja történetét, sokat szólt a földmunkásság, az agrárszocializmus gazdag hagyományáról, érintette az egészségtelen földbirtokmegosztást, fölvetette a demográfiai problémát, szólt az orosz-házi szegénytelepen uralkodó fölháborító viszonyokról, de valahogy mégis hiányzik az a plusz, amely könyvét eredetivé, igazán egyénivé tenné. Ennek oka leginkább az lehet, hogy az a sivárság, amelyet falujával kapcsolatban emlegetett, az ő lelkét is megülte. „Az ősi, saját belső törvényei szerint alakuló népi kultúrát jellemző szokások, játé-

kok, mítoszok az ősi földhöz kötöttségből táplálkoznak, márpedig, mint tudjuk Orosháza fiatal település. Gyökereiből teljesen kitépve, merőben új viszonyok közé kerültek itt az első telepesek, és az újrakezdés forró éveiben, a készen kapott körülményekhez alkalmazkodva föladták régi jellegüket.”⁵⁶ A könyv ettől még lehetne jó alkotás, de Darvasból nem csupán a mélyen beivódott népi hagyomány hiányzott: sem szépírói tehetsége, sem igazi politikusi elhivatottsága, sem erkölcsi tartása nem volt ahhoz, hogy a népi írói mozgalom meghatározó tagjává váljék.

Az 1936-os esztendőben még csak kisebb hullámok támadtak a népi szociográfiák körül, de az 1937-ben megjelent kötetek szerzőit már elérték a nagypolitika tajtékos habjai. Itt érdemes megjegyeznünk, hogy a szociográfiákat két könyvkiadó jelentette meg. Ennek egyike volt a Cserépfalvi Kiadó kebelén belül szerveződött Szolgálat és Írás Munkatársaság, amely Boldizsár Iván és Szabó Zoltán barátságából forrott ki. *A tardi helyzet* mellett itt jelent meg Kovács Imre *Néma forradalomja*, Szabó újabb kötete, a *Cifra nyomorúság*, egy több szerző által jegyzett fényképalbum, a *Tiborc*, valamint Kovács Imre *Kivándorlás* című munkája, amely a *Néma forradalom* egyik fejezetét bővítette ki. A másik kiadó, amely felvállalta a népi szociográfiákat, az Athenaeum volt – köszönhetően Sárközi György irodalmi lektornak, a *Válasz* szerkesztőjének. Sárközi „Magyarország felfedezése” címmel az ország minden táját be akarta mutatni egy szociográfiai sorozat keretében, és erre a munkára tíz szerzőt kért fel. Közülük Féja Géza, Erdei Ferenc és Szabó Zoltán írta meg a könyvét, igaz, Szabó az íróperek kiváltotta politikai vihar miatt átvitte munkáját a Cserépfalvihoz.

Az 1937-es év első szociográfiája Féja Géza tollából jelent meg, *Viharsarok* címmel. A kötet két nagy részre osztható: az elsőben a táj történeti fejlődését ábrázolta a szerző, majd kitért az egyes társadalmi rétegek bemutatására, és sorra járta a legfontosabb problémákat a demográfiai krízistől kezdve az ínségmunka visszasságain át egészen a szekták kerdéséig. A második nagy részben Békés, Csanád és Csongrád vármegyék

⁵⁶ Darvas József: *A legnagyobb magyar falu*. Szépirodalmi, Budapest, 1965, 84.

városait és falvait mutatta be, nem teljes körűen, inkább tipizálásra törekedve. A *Viharsarok* hangvétele rendkívül polemikus, Féja a teljes zsurnalisztikai eszköztárát felhasználta annak érdekében, hogy olvasóit meggyőzze a nagybirtokrendszer tarthatatlanságáról. Bár nem erről a vidékről származott, az *Előőrs* és a *Szabadság* újságírójaként igen sokat utazott – részben Bajcsy-Zsilinszky pártját szervezve –, és ennek során rengeteg tapasztalatot gyűjtött. Féja könyve nélkülözte azt a líraiságot, amellyel Illyés bemutatta szülőfaluját, és olyan gondos filológiai apparátussal sem vértette fel munkáját, mint Szabó Zoltán. Viszont igen bátran és következetesen tette szóvá, hogy az egyes településeken kiket tart felelősnek a fennálló problémákért. Míg Illyés a *Puszták népében* is költő maradt, Szabó Zoltán pedig sokat megőrzött társadalomtudósi beállítottságából, addig Féja sokkal inkább tényfeltáró, oknyomozó újságíróként közelített a témához. Szavai élesen csattannak, állításait nemegyszer sarkosan, de nagyon lényegre törően fogalmazza meg. A *Viharsarok* népének bajait az alábbiakban összegezte: „A tájat mégis valami tunya nyugalom lepi be, ennek okait azonban nem magában a tájban s nem is népében kell keresnünk. Nem eredendő bűnökről van szó, hanem történelmi és társadalmi bűnökről. Elhibázott, eltorzított társadalmi szervezet, merev kasztozokba tagozódás, teljes gazdasági szervezetlenség, a lüktető élettel össze nem kapcsolt közületek, rossz közlekedés, rossz közigazgatás, a nép szociális és kulturális elhanyagoltsága: ezek az igazi okok.”⁵⁷

Féja láthatóan nagyon tudatosan használt erős kifejezéseket: nem annyira a leírás leheletnyi pontossága, mint a kiváltott hatás érdekelte. Teljes természetességgel kasztozokról beszél a társadalom rétegzettsége kapcsán, a módosabb parasztságot mint kulákokat kárhoztatja, a részes aratók alacsony keresetét a munkabéruzsora fogalmával írja le. Szívesen teremtett párbeszédet, gyakran hosszasan idézett olyan történeteket, amelyek érezhetően megérintették. A szöveg néha egészen naturális, amely csak erősíti az olvasóra tett mély benyomást: „S. Sándor derekgyeházi törpebirtokos hét gyermekét levetköztettem. A két legnagyobb

nagyjából emberi alakkal bír, attól eltekintve, hogy a tizenkét éves lány huszonnyolc és fél kilót nyom. A következőknél egyre vékonyabb a láb, és egyre dagadtabb a has. Fokozatosan haladnak a néger törzsek »ideális« testalkata felé. A legkisebb másfél éves, az angolkór ijesztő ronccsá torzította, s naphosszat mozdulatlanul fekszik egy kosárban.”⁵⁸

Féja számos elkeserítő jelenségről adott hírt, és még a sikeresen gazdálkodó falusi, kisvárosi közösségek esetén is feltűnnek kritikai elemek: Makó itt is pozitív példa, de megjegyzi, hogy a hagyma ára erősen függ a világpiactól, és termelése rendkívül megerőltető dolog. A mű legnagyobb visszhangot kiváltó részei ugyanakkor a nagybirtokrendszerről írott fejezetek voltak. Féja minden korábbi elődjénél koncentráltabban és egyértelműbben kritizálta ezt a termelési rendszert, főképpen Csongrád vármegye példáján keresztül. Itt a kisbirtokosok és az uradalom küzdelme már szinte háborús állapotokat idéz: házak lerombolásáról, telepesek elkergetéséről, kertészetek szétműveléséről esik szó. Ráadásul – elsőként a népi szociográfiák írói közül – Féja nem rekedt meg a pusztá kritikánál és állapotleírásnál, hanem megkísérelte a megoldás módjait is felrajzolni. Négy pontban összegezte a legfontosabb teendőket: a külterületi úthálózat kiépítésével be kell kapcsolni a tanyákat a gazdasági élet vérkeringésébe; a „könnyörtelen földbirtokreform” mellett hatékony öntözési rendszerre van szükség; a népesség fölöslegét telepítéssel kell lecsapolni, végezetül népfőiskolák és gazdasági szakiskolák révén javítani kell a mezőgazdasági termelés színvonalát.

Ha a *Viharsarok*ban az oknyomozó újságíró, akkor a *Néma forradalomban* a küldetésstudattal rendelkező fiatal politikus szólalt meg. Kovács Imre minden jel szerint nem elégedett meg a kemsei, majd a végül kudarcba fulladt sárpilisi falukutató eredményével, és 1936 nyarán egy kerékpáros túra alkalmával barátjával, Matolcsy Mátyással körbejárta az ország jó részét. Matolcsynál nyughatatlanabb ember kevés élt a 20. századi Magyarországon: rövid politikai pályafutása során megfordult a Nemzeti Egység Pártjában, a *Válasz* szerkesztőbizottságában, a Kis-

⁵⁷ Féja Géza: *Viharsarok*. Szépirodalmi, Budapest, 1980, 19.

⁵⁸ Féja Géza: *Viharsarok*. Szépirodalmi, Budapest, 1980, 100.

gazdapártban, a nyilasoknál, majd 1943-ban visszatért az egyre inkább jobbra tolódó kormányerőbe, a Magyar Élet Pártjába. Elkötelezett híve volt a földreformnak, ostromozója a tűrhetetlen szociális állapotoknak, de 1938-tól kezdve mindezt egyre élesebb antiszemita tartalommal, úgy-mond a „zsidó nagytőke” ellen harcolva tette. Ugyanakkor a Magyar Gazdaságkutató Intézet munkatársaként a társadalomtörténészek által máig megbízhatónak és nélkülözhetetlennek tartott munkákat publikált a mezőgazdasági munkanélküliség, a nemzeti jövedelem és életszínvonal számítása terén. Ezeket a kötetét, csakúgy, mint a földkérdésben írott munkáit, szívesen forgatták és idézték a népi mozgalom tagjai.

Kovács Imre hosszú túrája során szerzett tapasztalatait felhasználva írta meg *Néma forradalom* című szociográfiáját. A metaforikus címet a szerző így magyarázta: „A huszadik század civilizációjának bilincseibe vert parasztság nem tud megmozdulni, és ezért más utakon keresi a feszültség levezetését. Ez a birtokos parasztságnál az egykézésben, a nincstelen parasztságnál a háború előtt a kivándorlásban, a háború után a szektázásban nyilvánul meg. Egy elsüllyedt nép mélyen a történelmi idők színe alatt csinálja a maga forradalmát, de ez a forradalom – néma forradalom...”⁵⁹

A könyv voltaképpen egy hatalmas, rendkívül komor, sötét színekkel festett történelmi tabló, amely a huszita időkig visszanyúlva tekinti át a magyar parasztság történetét, majd három torz jelenséget mutat be: az egykét, a kivándorlást és a szektákat. Kovács Imre felfogása szerint a magyar történelem voltaképpen a parasztság demokratikus és szociális mozgalmainak eltiprásáról, vérbe fojtásáról szól, Budai Nagy Antaltól kezdve Dózsán és Werbőczyn át egészen a XVII–XVIII. századi parasztfelkelésekig, záróakkordként az 1784-es erdélyi parasztfelkelés leveréséig. Az első reménysugarat Széchenyi István gyújtotta, és a lassan kibontakozó reformkorban a politikai elit 1848-ban eljutott ugyan a telkes jobbgyok felszabadításáig, ez azonban már nem volt elegendő. Kovács Imre úgy vélte: ekkor már olyan nagy számban éltek föld nélküli jobbágyok,

⁵⁹ Kovács Imre: *Néma forradalom*. Cserépfalvi – Gondolat – Tevan, Békéscsaba, 1989, 15.

vagyis zsellérek, hogy az ő helyzetüket, illetve a földesurak birtokában maradó uradalmak cselédségének problémáit is orvosolni kellett volna.

Kovács Imrénél nem múlt el nyomtalanul a társadalomtudományi előképzettség: állításait számos statisztikai adattal, jogforrási szövegekkel, grafikonokkal támasztotta alá. Igen bőséges teret szentelt a századforduló agrárszocialista mozgalmainak, amivel bizonyos mértékig elkülönült más népi íróktól. A kivándorlás ügyét összekapcsolta Trianon problematikájával is, mivel úgy vélte, hogy a túlszűfolt alföldi megyékből többek között az erdélyi Mezőségbe kellett volna telepíteni, így meg lehetett volna előzni a románság térhódítását. A tudatos, bankok által irányított román földvásárlások képét azóta jelentősen árnyalta a magyar történettudomány. Ekkoriban viszont Kovács Imre többek között Bethlen István szövegeit idézte érvelése igazolására.

Kovács egyediségéről, politikusi tehetségéről árulkodik, hogy mondanivalóját igyekezett minél szélesebb kör számára elfogadhatóvá tenni, és a parasztság problémáit szélesebb, nemzeti kontextusban tárgyalni. Így például átértelmezte a „hárommillió koldus” jelszavát is, jelentősen tágítva a kereteket: „Szinte félve merem csak leírni: ha az agrárproletárokhöz hozzászámítjuk a 2,2 milliónyi városi proletáriátust, kitűnik, hogy közel 6 millió lélek, az ország lakosságának kétharmada proletár! Mi lesz ennek az országnak a sorsa, ahol ilyen aggasztó a társadalom felépítése? A szellemi proletárok száma is egyre növekszik. Magyarország – proletárország.”⁶⁰ Az egyke, a kaszáskeresztes mozgalom és a szekták jelenségeinek ecsetelése után Kovács Imre végtelenül peszsimista módon, ugyanakkor némileg ellentmondásosan zárta töprengéseit: egyfelől az általa felsorolt társadalmi válságjelenségeket egy forradalom előkészítőinek tartotta, majd mégis úgy foglalt állást, hogy mindezek ellenére nem lesz forradalom Magyarországon.

Ekkor aligha volt olyan ember a magyar közéletben, aki elhitte volna, hogy néhány esztendővel később nem Kovács Imre lesz a kommunisták egyik támogatója, hanem a hozzá képest jóval visszafogottabb-

⁶⁰ Kovács Imre: *Néma forradalom*. Cserépfalvi – Gondolat – Tevan, Békéscsaba, 1989, 59.

nak, tudósi fegyverzettel felvértezettnek tűnő Erdei Ferenc. A fiatal szociológus 1937 nyarán jelentette meg *Futóhomok* című kötetét, a szegedi fiatalok munkálkodásának legkomolyabb hozadékát. Erdeit általában szociológusként tartják számon, aki klasszikus szépirodalmi műveket nem alkotott, pedig a háború előtt írott munkái a magyar értekező próza legszebb hagyományait követték. A szerző láthatóan alaposan ismerte az általa leírt tájat és az ott élő embereket, és ez a tudás hallatlanul magabiztossá tette. Mivel paraszti sorból származott, nem kellett semmiféle felháborodást kiváltania, sem együttérzést mutatnia, és ez összefogottá, kiérleltté tette munkáit. Ráadásul Erdei nem csupán magyar forrásokat és szerzőket olvasott, hanem nyitottan, mohó kíváncsisággal tanulmányozta a kortárs európai szociológia legfontosabb szerzőit is, és a tudósi nézőpontokat zökkenők nélkül illesztette össze személyes tapasztalataival.

A *Futóhomok* mindenekelőtt a Duna–Tisza közének táját pásztázta végig, bár igazodva a közigazgatási határokhoz a hatalmas Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyét követve, igazából Visegrádtól Jánoshalmáig húzódik a kép. Erdeinél igen rövid az általános történeti, néprajzi bevezető, mondandóját elsősorban az egyes tájegységek – Buda-vidék, Pest-vidék, a Három Város (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd), a Kiskunság, Bácska és a Duna-mellék – településeire tartogatta. Két fontos magyarázó elv húzódik végig a kötetben: a táji-természeti adottságok és a történeti fejlődés. Erdei ezek segítségével értelmezte a különböző mezőgazdasági kultúrákat, az eltérő településformákat, a társadalmi rétegződést és a paraszti polgárosodás különböző esélyeit is.

A táj amúgy is kulcsfogalom volt a népi írók szemléletében. Ők sokkal kevésbé államban, esetleg közigazgatási egységekben, vármegyében, járásokban gondolkodtak: ezeket mesterséges hatalmi konstrukcióknak tartották. A parasztság nem csupán elnyomott, alávetett, etnikailag döntően magyar népréteget jelentett számukra, hanem a természettel, állatokkal, növényekkel békében, harmóniában élő embert is. Különösen Veres Pétert foglalkoztatta ez a gondolat, de Erdei is igen sokszor kitért rá. A Duna és Tisza közének betelepüléséről például így írt: „A ligetes,

bokros, álló- és folyóvizekkel táplált mezőség a honfoglalást követő egy-két évszázad alatt a lassan-lassan európai kultúrnívóra emelkedő magyarság munkája, s a bevándorló idegenek által behozott gazdasági kultúra révén a középkori kultúrtáj arculatát öltötte magára. A félnomád állattenyésztők végtelen legelőit és pusztaságait szántóföldek szakították meg, kertek tarkították; falvak keletkeztek az alkalmas pusztákon és városok falai emelkedtek a féltettebb helyek védelmére.”⁶¹

Erdei már ebben a könyvében megfogalmazta azt az izgató kérdést, amely egész életében foglalkoztatta: miért és hogyan akadt meg a magyar polgárosodás folyamata, különösen a parasztság polgárosodásáé, és milyen modellek, minták alapján lehetne ezt a folyamatot el- vagy még inkább újraindítani. Bár nem vitatta azoknak a technikai és jogi változásoknak a jelentőségét, amelyek 1848 óta Magyarországon is bekövetkeztek, úgy vélte, hogy mentalitásában a magyar parasztság a XX. század első felében is alávetett társadalmi helyzetben lévő, más társadalmi rétegekkel való kapcsolatában számos feudális, más szóval fogalmazva premodern elemet őrző osztály, nem pedig szabad, mezőgazdasági munkából élő polgár vagy vállalkozó. A szerző a létező települési formákat megvizsgálva az ún. tanyás mezővárosban lelte meg azt az ideális típust, ahol a parasztság polgárosodása kibontakozhat. Erdei felfogásában a fogalom mindkét tagja kiemelt fontosságot kapott. Szerinte az Alföldön akadt néhány olyan mezőváros, leginkább Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd, amelyek átvészelték a török pusztítást, és kétfelé, a szultánnak és korábbi földesuruknak is adózva lényegében saját, önigazgató közösséget teremtettek. Ezek a városok a török kivonulását követően sem kerültek vissza a földesúri joghatóság alá, hanem előbb bérlőként, majd szabad jogállásúként megváltották magukat. Közben szerves kapcsolatot építettek ki a körülöttük kialakult tanyavilággal. A tanya Erdei számára nem egyszerűen külterületi lakott hely, ahová úgymond kiszorult a szegényebb városi lakosság, hanem egy kételemű gazdasági egység külső tagja.

⁶¹ Erdei Ferenc: *Futóhomok*. Gondolat, Budapest, 1957, 1.

A *Futóhomok* szerzője későbbi műveit megelőlegezve már ekkor hosszasan írt arról, hogy a tanyán állatokat tartanak és körülötte földet művelnek, de közben a tanyák tulajdonosai városi házzal rendelkeznek, ahová télen és a munkaszünetek alkalmával behúzódnak. Így voltaképpen egyszerre őrzik paraszti és polgári mivoltukat. Erdei elméletét Györffy István néprajztudós nyomán munkálta ki, és nem csekély hatást gyakorolt a hazai társadalomtudományi gondolkodásra. A szerző úgy vélte, hogy a virágzó tanyás mezővárosokban a magyar parasztság hasonlóná válhat nyugat-európai társaihoz. „A nyugati parasztság a polgári társadalomnak polgárosult rétege – írta Erdei –, mely nem több, mint egy foglalkozási réteg, más foglalkozásoktól elütő sajátos színnel.”⁶² Ez a megközelítés igen szerencsésnek mondható, mivel megóvta Erdeit attól, hogy beleessen olyan csapdába, amelyeket más népi író társai nem tudtak elkerülni. A Budapest környéki németiséget például nem a hitleri birodalom ötödik hadoszlopának látta, amely Magyarország elárulására készül, hanem olyan paraszti csoportnak, amelynek tagjai jobb életszínvonal, könnyebb, korszerűbb munka után vágynak, és ahhoz húznak, akitől mindezt remélhetik. Erdei mentes maradt a zsidósággal kapcsolatos negatív megközelítéstől is, sőt a *Futóhomok*ban több helyen maga is ír az antiszemitizmus különböző típusairól. Erdei esetében nem lehet eléggé hangsúlyozni azt az életre szóló hatást, amelyet a szövetkezeti formában gazdálkodó, hagymatermeléssel foglalkozó makói társadalom tett rá. Ösztönösen vonzódott a magas színvonalon termelő mezőgazdasági kultúrákhoz, ezért írt rendkívül meleg szavakkal a Kecskemét környéki gyümölcs- és zöldségtermelő gazdákról. Igen hamar tudatosult benne, hogy milyen lehetőségek rejlenek a minőségi árutermelésben és feldolgozóiparban, és hol rejtőzik a magyar mezőgazdaság kitörési pontja. Ennek a felismerésnek a jelentőségét majd az 1960-as években fogjuk látni.

Egyes vélemények szerint a népi szociográfiai hullám utolsó darabját jelentette Erdei 1938-ban megjelentetett, *Parasztok* című munkája. Ez a megközelítés nem feltétlenül helytálló, mivel ez a könyv nem egy

konkrét tájat, várost, falut mutat be, hanem a parasztság rétegződéséről, mentalitásáról, gazdálkodásáról szól. A kötet hallatlan erénye – és ez megjelenése idején messze a kortárs munkák fölé emelte –, hogy rendkívül kiterjedt angol, német és francia szakirodalmat dolgozott fel a szerző. Nem véletlen, hogy nem *Magyar parasztok* lett a munka címe, mivel Erdei az európai paraszti fejlődés különböző állomásait és útjait is bemutatta, és ezekhez képest érzékeltette a magyar földművelők helyzetét. A *Parasztok* ezzel együtt szervesen illeszkedik a népi mozgalom hagyományaihoz, mivel szerzője hitet tett amellett, hogy bár a parasztság jelenbeli állapota nem tartható fenn, maga a réteg alkalmas arra, hogy rá alapozva megújítsák az országot. Mindezt egy hívei körében szállóigévé vált mondattal fejezte ki legtömörebben: „Tagadom a parasztsorsot, és hiszek az emberben, aki paraszt.”⁶³

Az utolsó nagy, ízig-veéig népi szociográfiát az a Szabó Zoltán tette le az asztalra, aki néhány évvel korábban az elsők között látott hozzá a falusi társadalom világának megrajzolásához. Szabóval kapcsolatban érdekes módon az a kép rögzült, hogy igényes stílusa, emelkedett szóhasználat, frázismentes, ideológiai eltévelyedésektől elzárkózó gondolatmenete révén szép lassan elkülönült a népi íróktól, és bár kétségkívül mély érzékenységgel nyúlt a falu problémáihoz, mégiscsak megőrizte nemes különállását. Hogy mennyire hamis ez a kép, arra jó példával szolgál az 1938-ban megjelent *Cifra nyomorúság*, amelyben Szabó Zoltán Észak-Magyarországról, egészen pontosan a Cserhát, a Bükk és a Mátra földjéről és népéről tudósított. Bár ő maga Újlipótvárosban nőtt fel, szívós kitartással járta be gyalog, kerékpáron, autóbusszon és zörgő vicinálison Magyarország tájait. Magyar utazó volt, talán a legpontosabb megfigyelő, aki a hazai tájakat rótt. Féljához és Erdeihez képest lazábban kezelte a tájakat, nem osztotta fel őket közigazgatási vagy történeti tagolódás szerint, inkább három nagy társadalmi réteg: a parasztok, a munkások és az értelmiségiek típusait mutatta be, kiegészítve a nagyobb városokról festett néhány szép portréval.

⁶² Erdei Ferenc: *Futóhomok*. Gondolat, Budapest, 1957, 55.

⁶³ Erdei Ferenc: *Parasztok*. Akadémiai, Budapest, 1973, 212.

A parasztok sorsát illetően menekülésről beszél: hol a fojtogató nagybirtok, hol a terjeszkedő bányák miatt nincs mód a megélhetésre. Szabó ebben a könyvében új oldaláról ismerszik meg: immár nem az állítása-it becsületesen, néha túlzott alapossággal bizonyító, igazoló, óvatosan távolságtartó fiatal értelmiségi, hanem karakteres véleményt formáló, hazája sorsáért aggódó író. A *Cifra nyomorúság*ban sokkal több a líraiság, a személyesség, mint *A tardi helyzetben*, ami sokat nyom a latban az olvashatóság szempontjából, ám ez nem megy a hitelesség rovására: „A Cserhát északra, az Ipoly völgye felé néhány nagyobb hullámot vet, aztán hullámozása elcsendesül a síkon. Rimóc felől, ahol öreg templomba járnak vasárnaponként a rövidszoknyás parasztasszonyok, már látni a hollókői várat. Magasan ül ez a vár a Cserhát utolsó hullámának egyik taraján és körülötte furcsa hegyek vannak, púposak és vének, mint egy régi mese, mely száz meg száz öregasszony száján kopott el.”⁶⁴ Ez az idillikus hang ugyanakkor inkább kivételes, mintsem általános a könyvben: sokkal több a szerzőben az alig visszafojtott indulat, ami a tibolddaróciban barlanglakásokról írva már ki-kicsap sorok közül.

Szabó Zoltán éles szemmel vette észre, hogy az anyagi gyarapodás, az életszínvonal emelkedése nem egy esetben csupán elfedi a mélyen lapangó társadalmi bajokat. Egészen furcsa állapotot mutat be az akkoriban még igen szépen gyarapodó ózdi ipartelep példáján: Szabó szerint a magyar viszonyokhoz képest kiemelkedő szociális juttatások és keresetek mellett egészen függő viszony alakult ki a gyári munkásság és a tulajdonosok között. Mintha már ekkor ráértzett volna, miért fut majd zátonyra a Kádár-korszak modernizációs kísérlete: „Az ózdi példa azt mutatja, hogy egészséges társadalomhoz egyáltalában nem elég a társadalom anyagi jóléte, nem elég a padlós szoba és a jó kereset, ennél valamivel több kell, ezt a többletet talán lehetne demokratikus szellemnek nevezni.”⁶⁵

A szerző – ahogy egy ponton maga is elismeri – az értelmiség helyzetének tárgyalásakor elszakad a konkrét tájtól, és nem csupán az észak-

magyarországi, hanem általában a vidéki, sőt az egész magyar értelmiség, középosztály és polgárság közszelleméről és erkölcséről mond hihetetlenül kemény ítéletet. Mielőtt azonban azt hinnénk, hogy Szabó Zoltán valamiféle felvilágosult polgári radikális szellemiségtől áthatva fogalmazta volna meg kritikáját, érdemes felidézni, miben is látta a bajt. Ő is a magyar polgárosodás elhibázott voltát emelte ki, és a XIX. század második felében kereste a bajok gyökerét: „E társadalomszemléletében roppant iskolázatlan kor gyermekei azt hitték, hogy magyaros vendégszeretettel meg lehet alkotni a középosztályt. E siváran felületes szempont szerint úgy képzeltek, hogy ha az ország asszimilálódásra hajlamos németjeit és zsidóit szívesen fogadják a középosztályi állásokra, létrehozzák azt, amihez századok lettek volna szükségesek: a réteget, amely a hiányzó polgárságot pótolhatná.”⁶⁶ Úgy tűnik tehát, hogy Németh László, sőt közvetve Szabó Dezső szellemi gyermeke volt Szabó Zoltán, szemben azzal, ahogyan manapság gondolkodni szokás róla.

Ha már ismét szóba került Németh László neve, érdemes feljegyeznünk, hogy ő is egyike volt annak a tíz írónak, akiket Sárközi György 1936-ban felkért, hogy készítsék el az ország egy-egy tájának szociográfiáját. Némethnek Budapest társadalmáról kellett volna portrét festenie, ám ez a munka nem született meg. Elkészült viszont egy „próbafűrés”, *A Medve utcai polgári*, amely sokkal inkább Németh László korábban hirdetett nézeteihez, mintsem a népi szociográfiai hullámhoz igazodott. A jeles író itt arra mutatott példát, hogyan lehet az általa hirdetett „minőségeszmét” a mindennapi életben is megvalósítani. 1935 őszén döntött úgy, hogy iskolaorvosi vizsgálatait és az egészségtani órákon gyűjtött tapasztalatait felhasználva bemutatja annak a budai polgári iskolának a gyermektársadalmát, ahol a megélhetéshez szükséges pénzt kereste. A kedves és szellemes olvasmány nem csupán az iskola történetével, épületével, a diákok szülői hátterével, nemzetiségi és vallási összetételével, általános testi állapotával ismertette meg az olvasókat, hanem Németh László alkattanhoz való vonzódásának eredményeként

⁶⁴ Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. Cserépfalvi, Budapest, 1938, 51.

⁶⁵ Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. Cserépfalvi, Budapest, 1938, 163.

⁶⁶ Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. Cserépfalvi, Budapest, 1938, 179.

azt is vizsgálta, hogy a serdülés során bekövetkező testi változások milyen hatást váltanak ki a gyermekek magatartásában, viselkedésében, szellemi érlelődésében.

Németh Lászlónak ebben az időszakban némiképp meglazult a népi mozgalomhoz fűződő kapcsolata: sok-sok erőfeszítés után 1936-ban megszűnt a *Tanú*, és a sok közéleti harcba belefáradt szerző a szépirodalom felé fordult. Ekkoriban jelentek meg *Bűn* és *Gyász* című regényei, és 1937-ben *Utolsó kísérlet* címmel nagyobb, végül befejezetlenül maradt regényciklusba kezdett. Még inkább kiteljesedett barátsága Kerényi Károly ókortudóssal, és még intenzívebbé vált az ókori görög kultúra iránti érdeklődése. Sokáig azonban nem maradt távol a közügyektől: 1939-ben és 1940-ben már nagy visszhangot kiváltó esszékkel jelentkezett.

A népi szociográfiák hatását jótékony mértékben felerősítették azok a támadások és retorziók, amelyek a szerzők egy része ellen indultak. Ezek intenzitását jelentős mértékben fokozta, hogy 1937. március 15-én újabb fontos küszöböt lépett át a népi mozgalom: megalakult a Márciusi Front, amely laza keretben, de mégis szervezeti formát öltve fogta össze a népi gondolkörrel rokonszenvező embereket. Az 1990 előtti honi történetírás kitüntetett témái közé tartozott a Márciusi Front története, nem kis mértékben annak köszönhetően, hogy a kommunisták által vezetett nemzeti összefogás, vagyis a Hazafias Népfront elődjét látták benne. Mivel az alapítók közül Kállai Gyula 1965-ben egészen a miniszterelnöki posztig emelkedett, így politikai szempontból ő felügyelte a népfrontgondolathoz kötődő emlékezői kultúrát. E folyamat ellenhatásaként aztán a rendszerváltást követően nem sok szó esett erről a szervezetről.

A Márciusi Front tulajdonképpen két forrásból táplálkozott: a Centrál kávéházban vitatkozó, borozgató népi írókból, illetve a budapesti és debreceni egyetemi ifjúság néhány kisebb egyesületéből jött létre. Az utóbbiakban egyes szervezőként feltűnt néhány kommunista értelmiségi is, így például Donáth Ferenc, Zöld Sándor és a már említett

Kállai Gyula. Bár mind az egykori népi, mind a kommunista tagok visszaemlékezéseikben kitartóan bizonygatták, hogy ők voltak a fontosabbak, a Márciusi Front Nemzeti Múzeum előtt tartott alakuló gyűlésén jelen lévő több ezer fős fiatalság legnagyobb része alighanem kiforratlan világnézetű, a szociális igazság iránt elkötelezett, ellenzéki érzelmű fiatal volt – ennél több aligha mondható róluk.

A Márciusi Front legnagyobb hatású tette maga az alakuló gyűlés volt: Zilahy Lajos és Féja Géza beszédét követően Kovács Imre felolvastott egy 12 pontból álló kiáltványt. Ebben többek között demokratikus politikai jogokat, progresszív adórendszert, minimálbért, 40 órás munkahetet, az 500 katasztrális holdnál nagyobb földbirtokok felosztását és a Duna-völgyi népek összefogását hirdették. A programot inkább szociális szempontokat figyelembe vevő polgári demokratikus szemlélet jellemezte, különben fel sem lehetett volna olvasni. Ám a fennálló gazdasági és társadalmi viszonyokat tekintve így is radikálisnak számított, és ez a hatalmi elitet némi riadalommal töltötte el. A program több újságban is megjelent, és vidéken, főként Debrecenben néhány ifjúsági szervezet bejelentette csatlakozását a Márciusi Fronthoz. Több azonban nem történt, hiszen a Frontnak sem tagsága, sem vezetői nem voltak, és a népi mozgalom legismertebb írói is erősen megoszlottak abban a kérdésben, hogy van-e bármilyen értelme a nyilvános politizálásnak az erősen korlátozott parlamentarizmus keretei között. A Márciusi Front nevében megtartott irodalmi esteket, előadásokat valóban egyre kevésbé engedélyezték, és amikor 1938 tavaszán elbukott egy országos találkozó terve, véget is ért a mozgalom története.

A Márciusi Front megalakulását követően elsősorban a szervezésben élen járó tagok, így Féja Géza és Kovács Imre ellen bírósági eljárás indult, formálisan a szociográfiák miatt, izgatás, a társadalmi rend felforgatásának vádjával. A könyveket elkobozták, és Féja Gézát végül kéthavi, Kovács Imrét pedig háromhavi börtönbüntetésre ítélték. Ugyancsak sajtóper indult Illyés Gyula, Erdélyi József és Szabó Dezső ellen. Itt már nemzetgyalázás volt a vád: Illyésnek a *Rend a romokban*, Erdélyinek pedig a *Fehér torony* című verseskötetét, pontosabban annak

néhány versét tartották lázító tartalmúnak. 1938 tavaszán már kifejezetten a Márciusi Front programjának írói ellen indult eljárás, így Erdei Ferenc, Fėja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre és Sárközi György kényszerült a vádlottak padjára. Végül Erdeit és Fėját két hónapi, a többieket egyhavi fogházbüntetésre ítélték. És bár ebben az eljárásban ügyesen fedezték Veres Pétert íróársai, más alkalommal többször „élvezhette” a balmazújvárosi csendőrség vendégszeretetét.

A népi mozgalom helyzetét átmenetileg tovább súlyosbította, hogy 1938 tavaszára ellehetetlenült a *Válasz* is. Bár Sárközi György szerkesztőként kiváló munkát végzett, és nem csupán a népi írók szinte teljes skáláját, hanem a magyar irodalom számos kiválóságát is (Hamvas Béla, Hunyady Sándor, Radnóti Miklós, Szentkuthy Miklós, Szerb Antal, Vas István, Weöres Sándor) publikálási lehetőséghez juttatta, a mindvégig fennálló anyagi gondok és a nagypolitika legyűrték őt. A *Választ* előfizetői nem tudták eltartani, és kezdetben Németh László, később Sárközi maga is a magánvagyonából próbálta betömködni a réseket, ám ezt nem lehetett a végtelenségig folytatni. Ennél sokkal nagyobb gond volt azonban, hogy Sárközi György az első zsidótörvény miatt nem dolgozhatott tovább szerkesztőként, így a népiek legkomolyabb fóruma beszüntette a működését.

E fentebb jelzett negatív tendenciák ellenére mégsem vált lehetetlenné a népi mozgalom tevékenysége, és erről a magyar történelmet alighanem páratlan mértékben jellemző paradoxonok árulkodnak. Miközben Kovács Imre a Márciusi Front egyik vezetőjeként tartott gyűjtő hatású szónoklatokat a nagybirtok ellen, és a *Néma forradalom* miatt éppen bírósági eljárás folyt ellene, továbbra is jó viszonyban maradt Teleki Pállal, a hatalmi elit egyik legbefolyásosabb tagjával. Teleki, mielőtt 1938-ban vallás és közoktatásügyi miniszterként formálisan is visszatért volna a nagypolitikába, megalapította az Országos Táj- és Népkutató Központot, hogy immár szigorúan tudományos felügyelet alatt folyhasson a falukutatás. A mindennapi szervezőmunkát Györffy István és a tatai járásban ígéretes közigazgatási felméréseket készítő jogászprofesszor, Magyar Zoltán látta el. A központ nem sokkal meg-

alakulását követően a Károlyi-palotában modern szemléletű, ábrákkal, grafikonokkal, térképekkel tarkított, szemléletes kiállítást rendezett *A földbirtok helyzete Magyarországon* címmel. Az agrárpolitikai részt maga Kovács Imre gondozta. Ezek után a botrány nem is maradhatott el: a felháborodott nagybirtokos elit közvetett és közvetlen nyomásgyakorlással rávette Telekit, hogy 1938. december 6-án, alig két héttel a megnyitást követően zárassa be a kiállítást. Érdemes ugyanakkor hangsúlyoznunk, hogy a résztvevőknek különösebb bajuk nem esett, sőt a Táj- és Népkutató Központ is tovább működött, a Teleki körül kialakult baráti és ismerősi kör pedig a miniszterelnök halála után is megőrizte kapcsolatait egyes népiekkel. Minderre majd a Bolyai/Györffy Kollégium kapcsán fogunk visszatérni.

1938/39 folyamán a politikai szervezkedés lehetőségei jelentős mértékben romlottak, nem csupán a népiek, hanem – a nyilasok kivételével – más ellenzéki pártok számára is. A zsidótörvények komoly csapást mértek az ellenzéki újságokra, és a nehézségeket tovább növelte az 1939-es honvédelmi törvénnyel bevezetett előzetes cenzúra intézménye, amely nagyban hozzájárult a sorok között írás és olvasás nem túl dicső hagyományának kialakulásához. Külpolitikailag Magyarország egyre közelebb került a náci Németországhoz, és a revíziós sikerek csak tovább növelték a függőséget. Ilyen viszonyok közepette a népi mozgalom tagjai erősen megosztottak voltak abban a kérdésben, hogy van-e értelme saját párt alapításának, vagy inkább a meglévő ellenzéki pártok közül a kiscgazdákat, esetleg a szocdemeket támogassák, vagy a kormánypártot erősítsék, netán a szélsőjobb felé gravitáljanak. Leginkább Kovács Imre és Erdei Ferenc szállt síkra az önálló politikai erő létrehozása mellett, amely társadalmi bázisát a szegényparasztságra kívánta volna alapozni. Különösen felerősödött ez a szándék, amikor az 1939-es pünkösdi választásokon a kiscgazdák jelentősen visszaestek, a szélsőjobboldali pártok viszont látványosan megerősödtek.

A népi mozgalom zömét összefogó párt létrehozására végül 1939. június 29-én, a hagyományos paraszti munkarendben az aratás kezdetének számító Péter-Pál napján került sor. Az alapító gyűlést Makón,

Erdei Ferenc szülővárosában tartották, meglehetősen romantikus körülmények között. A 40-50 főből álló társaság a Maros két partja között hajózó homokszállító dereglye fedélzetén döntött a Nemzeti Parasztpárt (NPP) megalapításáról – szinte csak a volgai hajóvontatók dala hiányzott a teljes konspirációhoz. A párt elnökévé Szabó Pált választották, mellette 14 tagú végrehajtó bizottság intézte az ügyeket, amelybe többek között Erdei Ferencet, Kovács Imrét és Veres Pétert is beválasztották, aki ekkorra feladta a pártalapítással szembeni tartózkodását. Az ismert kisgazda politikus, a rendszerváltás után is tevékenykedő Vörös Vince is az alapító atyák között tűnt fel. Mellettük jó szervezőnek bizonyuló, vidéki gazdakörökben, 48-as kaszinókban és földmunkás egyletekben kiemelkedő parasztemberek alkották az NPP vezetését.

Az utólag talán mosolyt fakasztó makói dereglyezés igen okos húzásnak bizonyult: így a még a rendkívül éber és naprakész információkkal bíró politikai rendőrség előtt is sikerült titokban tartani az eseményt. Az igen jól tájékozott, a párt vezetőit, programját, központját és rendezvényeit hűvös tárgyilagossággal rögzítő csendőrnymozók július 7-ére tették az alakuló ülés dátumát, és szó sem esett a makói hajózásról. Ez a kettősség jól jellemezte az induló Nemzeti Parasztpárt helyzetét: a kormányzat pontos információkkal rendelkezett a párt szinte minden lépéséről, eltűrte az alakulást, talán voltak, akik nem is vették rossz néven, ha a szélsőjobboddallal szemben mások is foglalkoznak a parasztság véleményének formálásával, de a hamarosan kitörő világháború idején érdemi szervezeti tevékenységet az NPP nem folytathatott. Politológiai, szervezetszociológiai értelemben létező párttá csak 1944 utolsó hónapjaiban vált. A népi mozgalom pedig a háború évei alatt is megőrizte laza, szétartó, sokféle irányba tájékozódó jellegét, amely voltaképpen mindig is jellemezte.

5. Az útkeresés stációi

1938 novemberében Illyés Gyula az utolsó írásjeleket igazította új kötetének kéziratán. *Magyarok* című munkáját, a népi mozgalom „füveskönyvét” korábbi naplószerű feljegyzéseiből, töprengéseiből állította össze, a baranyai egykéről szóló útirajzával kezdve. A könyvet a következő ajánlással bocsátotta útjára: „E mozgalom idején kezdett összetoborzódni az a fiatal írói gárda, amely tüzetesebb kutatásai során az ország csaknem minden régi s új kérdését felvetette, megoldást sürgetett, üldöztetést vállalt, majd az elvi győzelem után, a tényleges döntő harc előtt rajokra oszlott. Közös ifjúságunk emlékéül, az egykori közös cél emlékeztetőjéül ajánlom munkámat.”⁶⁷

Akár egy ballagási emlékkönyvbe is írhatták volna e sorokat, és a népi mozgalom jeleseinek hangulata csakugyan hasonlított az érettségit követő búcsúzkodáshoz. Soha nem volt olyan közel egymáshoz a népi mozgalom elitje, mint 1937–38-ban: nem csupán a cél, hanem az üldözöttség tudata is erősítette a közöttük lévő szolidaritást, de igen hamar nyilvánvalóvá vált, hogy ez a kegyelmi időszak nem tarthat sokáig. Egyszerűen azért nem, mert bár igen hasonlóan látták Magyarországot legégetőbb társadalmi és politikai problémáit, a megoldást különböző utakon keresték. Illyés hamar felismerte a rajokra osztódást, azonban ez a folyamat sokkal inkább a népi mozgalom erősödését, mintsem gyengülését hozta magával.

Az 1990 előtti történetírásban sokáig úgy ábrázolták a népi mozgalmat, mint amely 1939 után rohamosan gyengült, és amelynek legfeljebb a kommunista párthoz közeledő ún. baloldali szárnya érdemel figyelmet. A velük szemben álló ún. jobboldali népieket generálisan a szélsőjobboddalhoz közelítő, sőt annak részét képező társaságként jellemezték. Ezzel a felosztással szemben a rendszerváltás után inkább az a megközelítés vált uralkodóvá, hogy a népi mozgalom tagjai min-

⁶⁷ Illyés Gyula: *Magyarok*. Nyugat, Bp., 1940 (Második propagandakiadás), 7.

den vitájuk, perlekedésük dacára egymással tűzön-vízen át jó barátságot ápoltak; más megközelítésben: egymást mentették, sőt mentegették.

A népi mozgalom történetének e két markáns értelmezése – bár tartalmaz részgazságot – nem ad teljes képet a mozgalom 1939 utáni tagoltságáról. Az bizonyosan kijelenthető, hogy a második világháború idején a népiség erőteljes virágzásnak indult, megszülettek folyóiratai, kiadói, szervezetei. Elkezdett tehát intézményesülni, ám mindezt erőteljes ideológiai polarizálódás kísérte. A népiek egymással is igen sokat csatáztak, és az ekkor szerzett sebek emléke sokáig kísértett. A politikai véleménykülönbségeket még akkor sem negligálhatjuk, ha 1945 után nem egy esetben valóban segítették egymást a változó politikai széljárás idején. Ezért nagyon találó Illyés hasonlata: bár a mozgalom rajokra oszlott, a közös indulást nem feledték, ezeknek az éveknek az emléke akkor is hatott, ha a konkrét politikai ügyekben már nagyon mást gondoltak a szereplők.

Mi volt a legfontosabb törésvonal, amely mentén a háború idején a népi tábor kettéhasadt? A választ már 1941 végén megfogalmazta a mozgalom feltörekvő fiataljainak egyike: „A nemzedék végleg elszéledt s együttműködésről már nemigen beszélhetünk. De véletlen-e, hogy a nemzedék törzse, akik ma látjuk, tehetségben a legtöbbet nyomnak, külön-külön hibátlanul benneállnak már a Szabó Dezső-vonalban: Erdélyit és Sinkát ösztönük állította ide, Németh Lászlót, Kodolányit és Veres Pétert a lelkiismeret és a gondolkodás.”⁶⁸ Ennél pontosabb látélet nemigen adható, ráadásul ez az értelmezés lehetővé teszi, hogy megértsük, mitől is lehetett valaki úgymond jobb- vagy baloldali népi gondolkodó, és milyen magatartást, politizálást tartott helyesnek a második világháború idején. Nem másról van szó, mint arról, hogy a népi mozgalom egyik irányzata újból felelevenítette a Szabó Dezső által megfogalmazott és hirdetett eszméket a magyarság múltjáról, társadalmi tagozódásáról és az ebből adódó politikai cselekvésről. Miben is állt ennek lényege? Szabó Dezső az 1920-as évek elején úgy látta, hogy a hazai zsidóság és németiség nem tudott igazán asszimilálódni és ma-

gyarrá válni, ezért nem képes arra, hogy a szükséges, mélyreható társadalmi reformokat, amelyek elsősorban a többmillió parasztság sorsán javítottak volna, véghezvigye. Aki tehát valódi reformprogramot kíván végrehajtani, annak meg kell törnie a fenti két csoportosulás befolyását. Szabó Dezső programja azonban nem csupán ennyiből állt, ő ugyanis nem elsősorban a konkurensnek tekintett zsidóság és svábság elleni fellépésre, hanem a demokratikus társadalmi, gazdasági és politikai reformokra helyezte a hangsúlyt. Ráadásul 1939/40 tájára már egyértelműen a németiséget, még pontosabban a hitleri Németországot tartotta a hazáját fenyegető, minden más kihívást messze felülmúló veszélynek.

A népi mozgalom „Szabó Dezső-vonalát” követők közül Németh László volt az, aki ezekben az években a legszínvonalasabban, a leghatásosabban elevenítette fel ezeket az eszméket, amelyek a „harmadik út” gondolatának minden addiginál erőteljesebb megfogalmazásában csúcsosodtak ki. Mint láttuk, Németh korábbi aktivitásához képest csendben élte át az 1935-től 1939-ig tartó éveket: a Gömböshöz fűzött reményeiben csatlakozva a szépirodalom felé fordult, és távol maradt a szociográfiai felbuzdulástól is, sőt inkább mérsékelt kritikával illette azt. Németh Lászlót elsősorban nem a társadalom, ezen belül a parasztság gazdasági, művelődési problémáinak realiztikus megközelítése érdekelt, sokkal inkább a szellem kérdése, az értelmiség helyzete. Úgy vélte, hogy Magyarországot sorsát a politikai, művészeti és tudományos elit beállítottsága, szelleme határozza meg, és főként ezzel a nem is oly könnyen megragadható problémakörrel, illetve a korszakban nagy népszerűségnek örvendő nemzetkarakterológiával foglalkozott. Ezen az úton nem járt egyedül: a nemzeti identitás jellemzői sok értelmiségit izgattak, és az 1930-as évek végének Magyarországon megsokasodtak ezek a munkák. Közülük érdemes Prohászka Lajos *Vándor és bujdosó*, illetve a Szekfű Gyula szerkesztette *Mi a magyar?* című kötetekre felhívni a figyelmet.

Németh László számára a két világháború közötti magyar történetírás legkiemelkedőbb – és egyre inkább politikai gondolkodóvá, ideológussá váló – alakja, Szekfű Gyula jelentette a legfőbb viszonyítási pontot. Volta-

⁶⁸ Gombos Gyula: Madártávlatból. *Magyar Élet* 1941. 12. sz., 5.

képpen az ő életművével, az asszimilációról, a magyarság keleti vagy nyugati jellegéről, a germán kultúrkörhöz fűződő viszonyáról, a nemzeti politikáról és a revízióról kifejtett nézeteivel vitatkozott egy évtizeden keresztül, változó intenzitással. Ennek a hosszú, inkább Németh László által szorgalmazott polémiaának a részeként jelent meg 1939-ben *Kisebbségben*, 1940-ben pedig *Szekfü Gyula* című esszéje. Ezekben Németh mindmáig vitát és indulatokat, vádbeszédeket és vádiratokat indukálva fejtette ki, hogy miért tart fontosnak egy ún. „magyar utat”.

Németh László történelmi műveltségét nem csekély részben éppen Szekfü Gyula műveiből, így például a Hóman Bálinttal közösen jegyzett *Magyar történetből* vagy Bethlen Gábor-életrajzából merítette. Vagyis nem egy másik történetírói iskola kutatási eredményeit felhasználva vitatkozott Szekfűvel, hanem számos esetben egyszerűen kétségbe vonta állításai érvényességét. Mindebből persze nem következik, hogy Németh ne termékenyítette volna meg a jeles történetíró felfogását. Példának okáért a Szekfü nevéhez kötött megfogalmazás a Horthy-rendszer „neobarokk társadalmáról” is Németh László fejéből pattant ki: ő használta első ízben a *Tamú* hasábjain. Az éveken át változó hevességgel zajló vita során Szekfűnek a katolicizmus és a Habsburg-dinasztia iránt nagy rokonszenvvel viseltető, a magyar–német kapcsolatok fontosságát hangsúlyozó álláspontjával szemben Németh a magyar történelem közép- és kelet-európai beágyazottságát, a protestantizmus pozitív szerepét emelte ki. Kettejük vitája nem egyszerűen a labanc–kuruc szellemi konfliktus újabb fejezetét nyitotta meg. Elég arra hivatkoznunk, hogy Szekfü a protestáns értelmiségiek zajos kritikája ellenére alapvetően elismeréssel adózott Bethlen Gábor életművének, Németh László viszont meleg szavakkal méltatta II. Józsefet, akit a Habsburg uralkodók között az egyetlen komoly reformernek tartott.

A Németh–Szekfü-vita közéleti, politikai jelentősége leginkább két kérdésben, az asszimiláció és a revízió kapcsán mutatkozott meg. Szekfü Gyula mint német származású értelmiségi alapvetően hitt az asszimiláció lehetőségében, noha a *Három nemzedékben* kétségkívül maga is sokat tett azért, hogy úgymond veszedelmes, a magyarságot károsan

érintő jelenséggé tüntesse fel a Galiciából és Morvaországból történt zsidó bevándorlást. Később – különösen az 1930-as évek közepétől – Szekfűben egyre inkább tudatosodott, hogy milyen fenyegető kihívást jelent a Harmadik Birodalom Magyarország számára. Ettől kezdve energiáit arra fordította, hogy bebizonyítsa: a magyarság nyert az idegen népek befogadásával, és minden ellenkező nézet csupán a disszimilációt erősíti, tehát gyengíti a nemzetet. Ezzel a felfogással leginkább a népi mozgalom, különösen Szabó Dezső helyezkedett szembe, mégis Németh László volt az, aki még Szabónál is nagyobb terjedelemben, összefüggőbben fogalmazta meg ellenvéleményét. A *Kisebbségben* voltaképpen azt a kérdést boncolgatta, hogy a történelem során miért nem azok vezették a magyar népet, akik leginkább azonosultak a közösség érdekeivel. Németh úgy vélte, hogy legfőképpen a szellemi élet képviselőinek felfogása határozza meg a magyarság sorsát, és ez a személet már önmagában rendkívül módon leegyszerűsítette a magyar történelmet. Németh László mindezt rendkívül szerencsétlen fogalomalkotással tetézte: szellemiség szerint „mélymagyar” és „hígmagyar” írókat, költőket különböztetett meg. Ezek mellett másodlagosan „jött-magyarokról” és egy külön névvel el nem látott csoportról szólt, akiket nevezhetnénk a történelmi magyarság tagjainak, vagy a kor szóhasználatával élve törzsköcsökné is. Németh szerint a jött-magyarok között nagyobb arányban vannak hígmagyarok, mint a történelmi magyarság képviselői között, bár a két kategória nem mosódik teljesen egybe. Németh úgy vélte, hogy a mélymagyarok és a hígmagyarok egyaránt a magyarság különböző árnyalatait képviselték, a fő problémát azonban abban látta, hogy az – általa meglehetősen önkényesen meghatározott – első kategóriába tartozók (Zrínyi, Bessenyei, Berzsenyi, Katona József, Kemény Zsigmond, Ady stb.) közéleti etikája és magatartása nem jutott meghatározó szerephez az ország vezetésében. Ebben persze leginkább a hígmagyar kategória képviselőit tartotta felelősnek, így például Kazinczy Ferencet, nem is szólva a kiegyezés utáni politikai elit képviselőiről. Ugyanakkor akadt olyan mélymagyar értelmiségi is, mint például Gyulai Pál, akiről kifejezetten elítélően nyilatkozott. Ez a bonyolult és önkényes tipizá-

lás már önmagában is nehezen értelmezhetővé teszi a *Kisebbségben*. Ráadásul a szerző az asszimiláns zsidó és német értelmiségiek teljesítményét konkrét esetekben elismerte, de magáról a folyamatról mégis nagyon negatív képet festett: „A mi asszimilánssaink szerepe nem ott válik visszataszítóvá, ahol a vákuumba beömlenek s azt mégiscsak kitöltik, hanem ahol elfoglalt helyeiket védve a feltörekvő, ország-visszaszerző magyarok irtóivá lesznek.”⁶⁹ Németh László a probléma felvetésében név szerint is elismerte Szabó Dezső elsőségét, de igyekezett őt meghaladni. Úgy vélte, hogy a magyar írónak, akit az esszé címzettjének tekintett, műveltnek, szociálisan érzékenynek és a közéleti harcokban elkötelezettnek kell lennie.

Szekfü Gyula című írásában Németh elsősorban nem az asszimilációt, hanem a történetíró egész munkásságát értékelte *A száműzött Rákóczi*tól kezdve a *Magyar történetig* bezárólag. Németh Szekfü munkásságát két ponton is erőteljesen kritizálta: a történelmi Magyarország nemzetiségi politikája és a magyar történelem kelet-európai kapcsolódásairól szólva. Németh Szekfü álláspontjával szemben úgy vélte: a Szent István-i Magyarország nem állítható vissza, ezért nincs értelme az integrális revízió hirdetésének. Sőt Németh igen bátran, már az első revíziós sikerek kiváltotta mámor idején így fogalmazott: „De talán mégsem okatlan feltételezés, hogy az akkori gyenge dunai fejedelemségekkel és a tótokkal, csehekkel, horvátokkal kiegyezve nem a száműzött, hanem egy itthon élő, igazán vezető Kossuth–Deák – a Monarchiát a magyar települési terület csorbája nélkül likvidálhatta volna. De ha nem: a szembenézés és tiszta lelkiismeret előnye akkor is a mi oldalunkon van.”⁷⁰ Emellett Németh László joggal tette szóvá, hogy Szekfü történetíróként aránytalan mértékben hangsúlyozta a magyar–német szellemi kapcsolatok fontosságát. Ezzel szerinte megzavarta az értelmiség tájékozódását, külpolitikai tisztánlátását, és a német birodalom

térnyerését segítette elő. Németh alapvetően mást akart: „Én a magyar történetet összehasonlító kelet-európai történetnek szeretném látni, s ezekbe a Habsburg–kuruc alternatívákba csak azért megyek bele, hogy e nagy építmény kicsinyes génuszát bemutassam.”⁷¹

Németh Lászlónak az asszimilációról kifejtett nézetei nagy visszhangot keltettek, és e hangok közül sok még ma is hallatszik. A kritikák sorából érdemes Babits Mihály véleményét idéznünk: „Itt állunk már félig eltűnve, elidegenedve önmagunktól; egyetlen mentségünk még, ha kitépjük lelkünkéből mindazt, ami asszimilált és európai, s leszünk kicsinyek és parasztok, akár műveletlenek is, de legalább szellemben fajtiszták, sűrűen és mélyen magyarok. Egy örült kertész látomása ez, de már-már egy egész nemzedéket elfog ez a kertészpszichózis.”⁷² Bár Németh kiemelten fontosnak tartotta a műveltséget és az európai szellemi hatások befogadását, a *Kisebbségben* mégis nagyon rossz választ adott arra a kérdésre, hogy milyen úton járjon a magyar értelmiség. Ez a tévedés alapvetően két fontos körülmény figyelmen kívül hagyásáról tanúskodott: egyrészt Németh László nem ismerte fel, hogy az egyre agresszívabbá váló náci Németország minden más hatalomnál sokkal nagyobb veszélyt jelent a magyarságra, és vele szemben az erők összefogására, nem pedig a megosztására van szükség. Másrészt Németh Lászlóban nem tudatosult, hogy az első és a második zsidótörvény következtében a magyar zsidóság véstesen fenyegetett állapotba került, és az évek múltával nemhogy befolyásuk, hanem immár életük megőrzése lesz a tét. A legtragikusabb ellentmondás mindebben, hogy ő maga is érezte, gondolatai milyen veszélyes utakra terelhetik a helyét kereső értelmiséget: „Nekem azonban féltennem kell a magam táborát. Én nem akarok szellemi csöcseléket nevelni: márpedig az ott kezdődik, ahol az értékérzék kihagy.”⁷³

⁷¹ Németh László: Szekfü Gyula. In: Uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. Püski, Budapest, 1992, 986.

⁷² Babits Mihály: Pajzzsal és dárdával. In: *A minőség forradalmára In memoriam Németh László*. Vál. és szerk.: Monostori Imre, Nap, Budapest, 2001, 117.

⁷³ Németh László: Szekfü Gyula. In: Uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. Püski, Budapest, 1992, 1016.

⁶⁹ Németh László: *Kisebbségben*. In: Uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. Püski, Budapest, 1992, 877.

⁷⁰ Németh László: Szekfü Gyula. In: Uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. Püski, Budapest, 1992, 971.

Németh javára kell írunk ugyanakkor, hogy a nemzetiségi politika és a revízió, tágabb értelemben véve a trianoni trauma kapcsán máig mélyen megszívlelendő gondolatokat fejtett ki, és a kérdés körüli szellemi mocsárból kivezető útra is rálépett, ám életművének ez a része manapság nem kapja meg a megérdemelt figyelmet. Ez nem csekély mértékben éppen amiatt van, hogy Németh Lászlóból hiányzott mindaz, ami egy profi politikusnál elengedhetetlen: sem a feladatok sorrendjét, sem a megváltozott külpolitikai viszonyokat nem érzékelte, sem pedig azt, hogy vannak kérdések, amelyeket erkölcsi okokból egy idő után már nem lehet feltenni. Úgy, ahogyan ő beszélt az asszimilációról, a holokausztot követően már nem lehet beszélni.

A világháború eseményei talán meggyőzhették volna Németh Lászlót, hogy nézetei felülvizsgálatára lenne szüksége. Ez azonban nem következett be, sőt az 1940-as évek elején számos tanulmányt, esszét, drámát publikáló szerző népszerűsége a középosztály és az egyetemi hallgatóság körében soha nem látott méreteket öltött. Számukra fogalmazta meg 1942-ben, hogy mi is az a politikai program, amit üdvösnek tart: „A nagybirtok, klerikalizmus és zsidó nagytőke, szóval a mi három nemzeti jótevőnk közös eredete, közös jellege, alig fejezhető ki más szóval, mint a régi császárház nevével. Amit többek között az is bizonyít, hogy ahol ez a három erő szövetségre készül lépni, azonnal fölmerül a legitimizmus eszméje. A magyar radikalizmus, amikor reformot, átalakulást sürget, nem elvont elméletekből vagy világdivatokból, hanem ebből a fuldoklásból indul ki. Ezt akarja egy új nemzetképződésre leronítani.”⁷⁴ Aligha kell különösebben bizonygatni, hogy a sztálingrádi csata évében a legitimizmus álarca mögé rejtőző, a Habsburgokat visszaváró zsidó nagytőkéről írni nem volt más, mint fantomokkal való hadakozás. Németh László intellektuális értelemben éppen akkor nyújtotta a leggyengébb teljesítményt, amikor a legnagyobb tisztánlátásra lett volna szükség. Mindez máig meghatározza életművének értékelését: hívei de-

rék igyekezettel, kacifántos gondolatmenetekkel védik ezt a korszakát is, míg kritikusai csupán a fent említett néhány évet veszik nagyító alá, nem véve tudomást Németh korábbi és későbbi életművéről.

Rendszerint a népi mozgalom baloldalához, vagy ha a Nemzeti Parasztpárt 1945 utáni politikai megosztottságát vesszük alapul, a centrumhoz szokás sorolni Veres Pétert. Ez utóbbi értékelés azt feltételezi, hogy Veres egyensúlyozó szerepet játszott a különböző szélek között. Ez a megközelítés ugyan felettébb jóindulatú, de alaposabb vizsgálat nem igazolja. Veres 1939-ben csak hosszabb hezitálást követően csatlakozott a Nemzeti Parasztpárthoz, és ebben nemcsak az játszott közre, hogy nem volt meggyőződve az önálló paraszti politikai alakulat alapításának szükségességéről, hanem egyéb okok is. Mint régi szociáldemokrata párttag lassan távolodott csak el az erősen osztályharcos frazeológiájú marxizmustól. Az eltávolodásban komoly lökést jelentett Fejtő Ferencsel a zsidókérdésről folytatott vitája, de az elszakadás folyamatát az 1939-ben megjelent *Szocializmus, nacionalizmus* című könyve tette véglegessé, amelyben azt próbálta meg bizonyítani, hogy a kollektív társadalom kialakítására törekvő marxi szocializmus és a nemzeti érzés összegyúrhatóak egy közös eszmerendszerbe. Mivel ez a fajta megközelítés veszélyesen közel került a nemzetiszocializmus gondolköréhez, ezért attól is megpróbált távolságot tartani. Veres nyilvánvalóan a lehetetlenre vállalkozott. A társadalomról adott leírása klasszikus marxi alapokon nyugszik: szerinte az új világot a kollektív világnézetet hordozó rétegekre, vagyis az ipari munkásságra, a dolgozó kisparaszságra és földmunkásságra, illetve az alkotó értelmiségre kell építeni. Velük szemben nem más eszmeiséget vagy csoportérdeket képviselő elemek állnak, hanem a társadalom érdekeit figyelmen kívül hagyó, csak saját vágyaik megvalósítására törekvő emberek, akik a legnagyobb veszélyt hordozzák. Ebből adódóan az általa remélt szocialista társadalom megteremtését is problémásnak látta, mivel „a viszonylagos tömegember a végeérhetetlen igényfokozás, a kényelmesség s végül az öncélú hedonizmus útjára jut, ami már a faj betegsége és az emberiség halála

⁷⁴ Németh László: Magyar radikalizmus. In: Uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. Püski, Budapest, 1992, 1159.

lenne.”⁷⁵ A felettébb terjengős és csapongó könyvben a címmel ellentétben leginkább arról esik szó, hogy miért a dolgozó parasztság a legalkalmasabb a jövő kollektív társadalmának felépítésére. Felbukkan ugyan egy-két megszívlelendő észrevétel, amelyek az államigazgatás bürokratizálódásának veszélyeire és a határon túl élő magyarsággal való törődésre figyelmeztetnek, de ezek a megállapítások elvesznek a fajról szóló fejtegetések özönében. Noha Veres Péter maga is érezte, hogy nincs minden rendben e kifejezés körül, a népiek közül egyedülálló módon letért az Ady és Németh László által is használt fajfogalom útjáról. Míg az előbb említett alkotóknál a faj a nemzet vagy a nemzeti jelleg szinonimája, addig Veres jelentősen túlterjeszkedett ezen a megközelítésen: „A nemzet nemcsak biológiai, hanem szociológiai, tehát szintetikus jelentésű szó, a faj tisztára biológiai. A nemzet biológiai fundamentuma a faj, a szociológiai fundamentuma az állam, mint politikai és termelési közösség.”⁷⁶ Ezek után aligha lepődött meg a könyv korabeli olvasója, ha vaskos antiszemita megállapítások egész sora köszönt vissza hosszú oldalakon át. Veres egészen szélsőséges megjegyzéseket tett arról, hogy miért éreznek a különböző népek a zsidósággal szemben „biológiai ellenszenvet”. Nem csupán arról van szó, hogy félreérthető, barátságtalan, igazságtalan kifejezéseket írt le, hanem bő terjedelemben vette át nemcsak a hagyományos szélsőjobboldal, hanem bizonyos mértékig a fajelmélet antiszemita érvkészletét is.

Veres Péter 1940-ben közreadott *Mit ér az ember, ha magyar?* című kötetében már mérsékeltebb hangot képviselt. A könyv tréfásan szólva „paraszti királytükörnek” tekinthető: az írásnak egy parasztfiú a címet adja, akinek 42 levélben fejti ki a szerző politikáról, magyarságról, művészetéről, házasságról szóló gondolatait. A levelek hangvétele sokkal visszafogottabb, nincsenek már az egy évvel korábbihoz hasonló, éles antiszemita kitételek, inkább arról van szó, hogy egy bizonyos közéleti pályát befutott ember elmélkedik a politika világáról. Az eszmei zava-

rosság azonban megmaradt: Veres továbbra is ragaszkodott a kollektív társadalom képéhez, ám az oda vezető utat nem tisztázta, pontosabban sem a jobb-, sem a baloldali radikalizmust nem vetette el. Mivel ebben az időszakban, az 1940-as évek elején Veres szélsőjobboldali lapokban, így például az *Egyedül Vagyunkban* is publikált, nem tűnt irreális elképzelésnek, hogy felszippantja, és vezérül választja őt a hazai radikális jobboldal. Veres vezéri hajlamait és az ebben rejlő veszélyeket a népiek közül már többen is régebb óta észlelték, így például Németh László, aki finom kritikával igyekezett a balmazújvárosi parasztpolitikust a pamfletírástól a szépirodalom felé terelni. Veres erre mutatott is hajlandóságot: az 1940-as évtized elején jelent meg novelláskötete a *Gyepsor*, illetve szociográfiája, a *Falusi krónika*, amelyekben szülőfaluja földmunkás-társadalmáról rajzolt megrendítő képet. Németh Lászlónál is keményebb kritikát fogalmazott meg Illyés Gyula, aki 1941 tavaszán a *Nyugat* hasábjain határozottan óvta Veres Pétert a közéleti szerepvállalástól. Bár a szövegben látszólag csak azt kérdezi Illyés, miért akar „új cézárokat” nevelni Veres, amikor az ősi paraszti tapasztalat épp arról szól, hogy a hatalom gyakorlása megront, valójában megálljt parancsolt a szélsőjobboldal felé haladó írótlársának. A figyelmeztetés végső soron nem volt hatástalan, Veres ugyanis következő kötetében, a *Népiség és szocializmusban*, illetve a *Paraszsors – magyar sorsban* visszatért azokhoz a témákhoz, amelynek kapcsán hitelesen szólhatott: a magyar parasztság problémáihoz. Veres Péter ugyanakkor továbbra is meg volt róla győződve, hogy a parasztság nagy tömegben fenn fog maradni, és ez társadalmi réteg játssza majd a legmeghatározóbb szerepet Magyarország sorsának formálásában.

Féja Géza a háború idején is saját útját járta. Bármilyen meglepőnek tűnhet, a *Viharsarok* elsőprő radikalizmusa, az azt követő bírósági eljárás és állásvesztés után alig egy évvel a kormánypárt táborában kötött ki: 1939 és 1944 között a *Magyarország* című napilap belső munkatársaként dolgozott. Féja éles közéleti irányváltásainak magyarázatául az kínálkozik, hogy talán ő volt az egyetlen a népi írók közül, aki

⁷⁵ Veres Péter: *Szocializmus, nacionalizmus*. MEFHOSZ Könyvkiadó, Budapest, 1939, 80.

⁷⁶ Veres Péter: *Szocializmus, nacionalizmus*. MEFHOSZ Könyvkiadó, Budapest, 1939, 165.

1944-ig a legkisebb módosítás nélkül képviselte az 1920-as évek közepén leginkább Szabó Dezső nevéhez köthető fajvédő ideológiát. Féja mindig megkereste azt a pártot, csoportosulást, amelyről úgy gondolta, hogy leginkább megnyerhető ennek a gondolatkörnek. Így jutott el Szabó Dezsőtől Bajcsy-Zsilinszky Endréhez, ezért reménykedett Gömbösben, ezért csatlakozott a *Válasz* köréhez, vállalt szerepet a szociográfiai mozgalomban, és így kötött ki 1939-től a Magyar Élet Pártjának tágabb vonzáskörzetében. A fajvédelmi gondolat terjesztésében ráadásul nem csupán publicistaként vállalt szerepet: belépett az Egészségpolitikai Társaságba és a Magyar Nemzetbiológiai Társaságnak is egyik vezető tisztségviselője volt.

Legjelentősebb írói vállalkozását az a három kötetből álló sorozat jelentette, amelyben az államalapítás korától az 1940-as évekig tekintette át a magyar irodalom történetét. Az első kötet még 1937-ben látott napvilágot a pozsonyi Tátra Kiadónál, ezt jelentősen átdolgozva újra kiadta 1941-ben Budapesten a Magyar Élet Kiadó, a további két kötet pedig 1942-ben és 1943-ban hagyta el a nyomdát. Féja a magyar irodalom történetét három szakaszra osztotta fel: a honfoglalástól Bessenyei György fellépéséig, 1772-ig tartott a *Régi magyarság*, ezután 1867-ig a *Felvilágosodástól a sötétedésig* címet viselő kötet következett, végül a *Nagy vállalkozások kora* az 1940-es évek elejéig tárgyalta a magyar irodalmat. Féja szándéka nem az volt, hogy hosszú kutatómunkát követően, valamely irodalomtörténeti irányzat elvei szerint feldolgozza az írók és költők életműveit, inkább – saját szavaival élve – a „szellemi igazságszolgáltatást” tekintette munkája egyik legfontosabb céljának. Úgy vélte, hogy Magyarország viharos történelme folyamán az irodalom képviselői vitték a zászlót, ők képviselték a magyarság szellemét, egyfajta „virtuális országot.” Ebből adódóan „irodalmunk a folytonos nemzetteremtés tényét és folyamatát éppen olyan természetesen tükrözi, mint esztétikai élményeinket. Irodalmunk múltjából minden mondat fontos, mely ennek a teljes magyar élménynek kifejezésére törekszik, és minden mű másodrendű, bármekkora »történeti« és »fejlődésbeli« fontosságot is tulajdonítanak neki, ha nincsen szerves kapcsolata a tel-

jes magyar élménnyel. Nem kerülhetem ki tehát az újjáértékelés feladatát: szembe kell szállanom az »értékek« megkövesedett és elavult rendjével.”⁷⁷

Féja szemlélete nem csupán Szerb Antal magyar irodalomtörténetével állt élesen szemben, hanem túllépett a Németh László meghúzata határon is. Németh – bár határozottan kategorizálta a magyar irodalom alkotóit, és fontosnak tartotta közéleti állásfoglalásukat is – meghajolt az egyéni kiválóság és teljesítmény előtt, még akkor is, ha a konkrét alkotó más világnézetet képviselt: elég Babitsról, Kosztolányiról, Weöres Sándorról vagy Szentkuthy Miklósról szóló kritikáira hivatkoznunk. Féja ezzel szemben tágra nyitotta a kaput: az esztétikai kiválóság helyett a nehezen meghatározható nemzeti eszme vált az értékelés fő szempontjává. Ez nem csupán félreértésekre, félremagyarázásokra adott lehetőséget, hanem szerényebb tehetségek túlértékelésére és nagyságok kirekesztésére is. Féja abban is határozottan szakított a Szerb Antal és általában a *Nyugat* körébe tartozó alkotók véleményével, hogy nagyon látványosan lebecsülte, negligálta a nyugat-európai művelődési hatások szerepét, és a magyarság specifikus, egyedülálló, sőt századokon át valamiféle megfoghatatlan nemzeti jelleget őrző kultúrájában hitt. Ez a gondolatkör rendkívül messze esett Bartók Béla vagy Illyés Gyula szemléletétől, így aligha véletlen, hogy az utóbbi által szerkesztett *Magyar Csillagban* lesújtó bírálat jelent meg Féja irodalomtörténetéről.

A népi írók közül Kodolányi Jánost foglalkoztatta legmélyebben a transzcendens világ, a vallás, a hit keresése és az emberiség ősi mítoszainak hagyománya. Az 1930-as évek második felében írott népszerű regényeiben (*A vas fia*, *Julianus barát*, *Boldog Margit*) a kora középkor világáig nyúlt vissza élményanyagért, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy megteremtse a magyar népi katolicizmus hiányzó hagyományát. A népiek általában a protestantizmust, a reformáció korát értékelték igazán nagyra, a katolikus egyházat – elég sommásan – inkább a Habsburg-dinasztia egyik támaszának

⁷⁷ Féja Géza: *Régi magyarság*. Magyar Élet, Budapest, 1943, harmadik kiadás, 9.

tartották. Ez a leegyszerűsítő magyarázat ugyanakkor Németh Lászlót sem hagyta nyugodni: ő is bízott abban, hogy igenis össze lehet békíteni a hatalmas szellemi erőt jelentő katolicizmust a magyar néplelekkel. Többek között épp Kodolányi János történeti regényeiben, illetve Tamási Áron novelláiban és színdarabjaiban vélte megtalálni a hiányzó magyar népi katolicizmust. Kodolányi megpróbálkozott a népiek által felszínre hozott legfontosabb társadalmi problémák drámába történő átültetésével is. A korabeli magyar falu válságát fejezte ki 1938–39-ben írott színműveiben, a *Földindulásban* és a *Végrendeletben*. Emellett igen sokat publikált a legkülönbözőbb lapokban: Pethő Sándor haláláig a *Magyar Nemzetben*, valamint a manapság kevésbé ismert, de szintén a népi gondolatnak fórumot biztosító, mérsékelt *Híd*-ban. 1939 nyarán néhány hónapra elvállalta a Turul Szövetség folyóiratának, a *Nemzetőr*-nek a főszerkesztői tisztét, 1940 januárjában azonban, amikor tulajdonosok a *Nemzetőrt* a népi eszmekör helyett szélsőjobbaldali irányba szerették volna fordítani, megvált a laptól.

Kodolányi neve összefonódott azzal a próbálkozással is, amelynek során a népi mozgalom napilapját próbálták megteremteni. A kezdeményezők a *Tiszántúl* című református újságot szemelték ki erre a célra. Kodolányi János először a lap 1941. november 30-i számában szerepelt főszerkesztőként. A szerkesztőbizottság igyekezett a népi mozgalom minden irányzatát képviselni: Juhász Géza, Németh László, Pálóczi Horváth Lajos, Szij Gábor és Veres Péter neve szerepelt az impreszszumban.⁷⁸ Kodolányi beköszöntő vezércikkében az alábbiakkal indokolta az új lap szükségességét: „...most itt az ideje, hogy a magyarság minden erkölcsi, szellemi és anyagi erejét összeszedjük. Ha valaha, most ütött az óra, hogy minden magyart ráébresszünk magyarságára, múltjának, jelenének mérhetetlen értékeire, jövőjének kockázatára s kötelességeire.”⁷⁹ A hangzatos szavakon túl a cím alatt ékeskedő felirat – „A népi Magyarország független lapja” – az orgánium politikai irányvonalát jelezte, ám azt, hogy a népi gondolat nagyon tág értelme-

⁷⁸ *Tiszántúl* 1941. november 30., 13.

⁷⁹ Kodolányi János: Debrecentől Debrecenig. *Tiszántúl* 1941. november 30., 1–2.

zésén túl mi is kötötte egybe a lap munkatársait, nehéz meghatározni. Egyes vélemények szerint az újság mögött a Horthy-korszak egyik legbefolyásosabb titkos szervezete, a Magyar Közösség állt. A vállalkozás mindenesetre nem bizonyult hosszú életűnek, amiben az is szerepet játszott, hogy Kodolányi nem Debrecenben élt, így nem igazán tudta segíteni az újságot. Egy-két alkalmi cikken túl a népiek sem sorakoztak fel a *Tiszántúl* mögött, így az anyagi csőd felé haladó lap 1942 júliusában beolvadt a *Debreceni Újság-Hajdúföld* című napilapba.

Kodolányival kapcsolatban érdemes leszögezni, hogy a publicisztikai írásait közreadó *Esti beszélgetésekben*, illetve a *Magyar Élet* című folyóirat hasábjain nem egy alkalommal tett kemény antiszemita kijelentéseket. Ugyanakkor – ellentétben például Veres Péterrel – külön könyvben határozta el magát, eléggé egyértelműen, mind a faji, mind az osztályharcos alapú radikalizmustól. Ez utóbbi munkája a népi mozgalom egyik legszellemesebb és legszokatlanabb alkotása, a *Zárt tárgyalás*. Az 1943-ban megjelent kötet egy korábbi vita nyomán született. 1942-ben Márai Sándor *Röpirat a nemzetnevelésről* címmel a kultúra és a civilizáció fogalmáról fejtette ki gondolatait, őszinte aggodalommal szólva a műveltség és az egyetemes szellemi értékek Magyarországon tapasztalt háttérbe szorulásáról. Bár Márait valami okból nem szokás a népi-urbánus vita résztvevői közé sorolni, ettől függetlenül ő hívta fel legszínvonalasabban és legőszintébben a figyelmet azokra a veszélyekre, amelyeket a népi gondolat, de még inkább annak félreértelmezése kiválthat. Márai az egyetemes műveltség hordozójának a várost tartotta, és nem hitt egy különálló paraszti-népi művelődés létezésében. Az utóbbit szem előtt tartó törekvéseket azért érezte veszélyesnek, mert kimondva-kimondatlanul a tehetség helyett a származást tette a kiválasztás szempontjává. Márai könyvére először a *Magyar Csillag* hasábjain felelt Kodolányi János, majd a *Zárt tárgyalás*-ban részletesebben is kifejtette, hogy miért kell szerinte elválasztani a kultúra és a civilizáció fogalmát, miért veszélyes az emberre nézve a materialista gyarapodást kizárólagos értéknek, haladásnak feltüntető, egyoldalú technicista szemlélet, és miért kell minden szellemi embernek végső soron a lét és nemlét kérdéseire keresnie a választ.

Kodolányi Máraival való vitája nem nélkülözötte a meg nem értést és a félremagyarázást, hiszen Márainál nagyobb (ön)kritikusa nemigen akadt a magyar polgárságnak, ugyanakkor Kodolányi felvetései sok igazságot is hordoztak magukban. Azonban mégsem emiatt, hanem a náciizmustól és a kommunizmustól való egyértelmű elhatárolódása okán figyelemre méltó a mű. Az elképzelt tárgyaláson Kodolányi volt a vádlott, a két ügyész a kommunizmust és a náciizmust, a bíró pedig a polgári liberalizmust képviselte. Bár a szerző mindhárom irányzattól elhatárolódott – mondván, a transzcendens szemlélettel szemben az anyagelvűséget vallják –, kritikája mégis a két szélsőség felé volt határozottabb: „Mondottam már, hogy nincs olyan nagy szakadék a rosenbergi »huszadik század mítosza« és a dialektikus materialista szocializmus mítosztalan látomása között. Egyik a fajtát emeli mítikus magasságba, másik az osztályt.”⁸⁰ Ez a megközelítés minden bizonnyal sokkal nagyobb szerepet játszott Kodolányi 1945 utáni háttérbe szorításában, mint a zsidósággal kapcsolatos ellenséges attitűdje, amelyet a kommunista politikusok, ha szükségesnek látták, más esetben szívesen elfelejtettek.

A népi mozgalom elindításában úttörő szerepet játszó Erdélyi József személye alighanem párját ritkító a magyar történelemben. Igen nehezen találunk még egy alkotót, akinél olyan erkölcsi és intellektuális katasztrófa következett be, mint nála. A *Nyugat* és a *Válasz* körében anyagi és erkölcsi megbecsültségnek örvendő költő 1937-ben jelentette meg a *Virradat* című lapban *Solymosi Eszter vére* című költeményét, amely az 1882-es tiszaezlári vérvádat idézte fel. A magyarországi modern antiszemitizmus megszületésében kulcsszerepet játszó perben a vád fő állítását azt képezte, hogy a helybeli zsidó közösség rituális vallási szertartás során feláldozta Solymosi Eszter cselédlányt, mert keresztény vére volt szükségük. Erdélyi hitelt adott a képtelen állításnak, és ezzel elindult a népiektől való távolodás és a szélsőjobboldalhoz való közeledés útján. 1938-ban belépett a Nemzeti Front – Magyaroszocialista

⁸⁰ Kodolányi János: *Zárt tárgyalás*. Turul Könyvkiadó, Budapest, 1943, 20.

Néppárt nevű szélsőjobbaldali alakulatba, és egy évig a párt tagja maradt. Ennél azonban sokkal fontosabb, hogy egészen a nyilas-hatalom-átvételig, sőt még utána is folyamatosan publikálta szélsőjobbaldali lapokban (*Nemzetőr*, *Új Magyarország*, *Virradat*) megjelenő antiszemita verseit. Nehéz ezek közül bármelyiket is idézni, de talán mégis érdemes kiemelni ez egyiket, amely a deportálások hatására született, és 1944 júliusában jelent meg: „Hányszor mondtam a zsidóknak, / Hogy elfogy a türelem / S bosszút áll a zsidóságon / Egyszer a történelem; / Egyszer, tán nem is sokára; / Nem lesz itt számára hely, / Európából kiűzik, / egyebet nem érdemel; / majd örül, ha csupasz életét / s gyermekeit viheti; / mert bűneit az Isten már / sokáig nem nézheti.”⁸¹

Erdélyi természetesen publikált más témájú verseket is – 1938-ban *Fehér torony* címmel a Bartha Miklós Társaság jelentette meg az addigi huszonöt év termését –, két dolog azonban mégis elválasztja őt azoktól a népiektől, akiknél szintén megjelennek antiszemita gondolatok. Egyrészt 1944 márciusát, Magyarország német megszállását követően még azok a népi orgánusok is mellőztek minden antiszemita kitétel, amelyek korábban helyet adtak ilyesmiknek (*Magyar Élet*, *Magyar Út*), másrészt Erdélyi saját népi íróársait is – Illyés Gyulától kezdve Kovács Imrén át Veres Péterig – minden lehetséges módon dehonesztálta. Ennek eredményeképpen 1943 áprilisában az *Esti Magyarország* hasábjain – többek között Kodolányi János, Németh László és Sinka István aláírásával – a népiek nyilatkozatban határolódtak el tőle: jelképes értelemben kizárták a népi táborból. És ez a kizárás – ha 1945 után enyhült is, legalábbis néhány íróval való személyes találkozása során – politikai értelemben végig fennmaradt: sem a Nemzeti Parasztpárt nem sietett Erdélyi segítségére, sem 1956-ban nem hívták maguk közé a Petőfi Párt megalakulásakor. Az, hogy a népi tábor hálózatos volta és a táboron belüli szabadság dacára mégiscsak megváltak Erdélyitől, nem mindennapi eseménynek számított.

⁸¹ Erdélyi József: A zsidókról. Idézi: Gyurgyák János: Szélsőjobbaldaliság a népi mozgalomban. In: *A magyar jobbaldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk.: Romsics Ignác Osiris, Budapest, 2009, 462.

Sinka István, életének viszontagságos első négy évtizedét követően, megtalálta helyét az irodalmi életben. 1939-ben és 1943-ban két verseskötete is napvilágot látott: a *Vád és a Hontalanok útján*. A két időpont között jelent meg – a cenzúra miatt másfél év késéssel – allegorikus „paraszteposza,” a *Denevérek honfoglalása*. Az elbeszélő költemény az eszményi magyar Parnasszuson játszódik, amelyet az „árva galambok” próbálnak megvédeni a „betolakodó, idegen denevérekkel és békákkal” szemben. A mű szimbolikus zsidóellenes értelme nem tagadható, ugyanakkor Sinka István antiszemitizmusa összetett, bonyolult jelenség volt. Azon túl, hogy nem vállalt politikai szerepet semmilyen szélsőjobboldali pártban, és egy 1942-es publicisztikájában elhatárolódott a nyilasoktól is, kétségkívül idegenkedett a zsidóságtól. Nála ez sokkal inkább érzelmi szembenállás volt: hányatott élete során rengeteg sérelem érte zsidó származású bérlők részéről, másrészt élete végéig fenntartással viseltetett a városi kultúra, sőt általában a város mint az emberi élet helye iránt. Ezt mindennél jobban bizonyítja, hogy Budapestre költözése után is korábbi élményanyagából dolgozott, versei, novellái a békési és bihari puszták embereinek életét mesélik el. Ennek a világnak maradandó értékű rajzát adta 1941-es *Harmincnyolc vadalma* címet viselő kötetében és 1942-ben megjelent önéletrajzában, a *Fekete bojtár vallomásaiban*. A hihetetlenül erős érzelmi töltettel megírt visszaemlékezés nagy próba elé állítja az olvasót: mintha József Attila legreménytelenebb hangvételű verseit kellene napokon át hallgatnia. Sinka fizikailag és lelkileg is rendkívül roncsolt emberként érkezett a magyar irodalomba, és a benne élő keserűség állt igaztalan kifakadásainak háttérében.

A szélsőjobboldalra sodródó vagy eltévelyedő népi írók sorában szokás még említeni Sértő Kálmánt, akinek életműve nagyon kevésbé ismert, még az irodalmat kedvelők körében is. Az 1941-ben, harmincegy éves korában elhunyt költő alig nyolc évet töltött az irodalmi pályán. Indulását Hatvany Lajos mecénási bőkezősége tette lehetővé, az ő patronálásával jelent meg 1933-ban *Falusi pillanat* című verseskötete. A komoly kvalitásokat sejtető fiatalember azonban csakhamar a főváros társasági életének, nem pedig irodalmi törzsasztalainak vált felkapott

tagjává. 1938-ban váratlanul csatlakozott a Nyilaskeresztes Párthoz, és éles hangú antiszemita költeményekkel tagadta meg korábbi környezetét. A nyilasok szociális radikalizmusa mellett a túlkompenzálás szándéka is vezethette. A népiek döbbenettel figyelték Sértő kanyarait: hol a fővárosban esetlenül mozgó fiatalember gyökértelenségével, hol az őstehetségek túlhajtott kultuszával magyarálták bukását.

A népi írók közül nem mindenki osztotta azt a meggyőződést, hogy az egyre romló háborús viszonyok között lehetőség nyílik mind a tengelyhatalmakhoz, mind az antifasiszta szövetségesekhez való csatlakozást elutasító önálló politika, a sokat emlegetett magyar út követésére. Fontos hangsúlyozni, hogy a népiek közül – Erdélyi József kivételével – mindenki németellenes volt, és ebből adódóan náciellenes is. A magyar út hívei számára a szovjetek kínálta államszocialista modell és az angolszászok által képviselt szabadpiaci kapitalizmus egyaránt ellenszenves társadalmi berendezkedésnek tűnt. Akadt viszont néhány népi gondolkodó, főként a fiatalabb nemzedékhez tartozók közül, akik a náci Németország csetlekes győzelmét katasztrófának tartották volna, és hajlandók voltak minden németellenes erővel összefogni, beleértve az illegális kommunistákat is. A népiek e két ága között sohasem húzódott áthághatatlan fal, még a nagy konfliktusok idején is megbecsülték egymást. Néhány esetben meg is változtatták pozíciójukat: elég Veres Péterre gondolnunk, aki a szélsőjobbtól a kommunisták felé közeledett. Még olyan alkatban és politikai felfogásban különböző emberek is megtalálták egymással a hangot, mint Féja Géza és Szabó Zoltán, akik közül az előbbi elismerőleg nyilatkozott a *Szellemi Honvédelem* szerzőjéről.

A népi mozgalmon belül, sőt a magyar szellemi élet egészében Illyés Gyula vállalkozott arra, hogy integráló egyéniségként a legkülönbözőbb erőket összekapcsolja. Erre az teremtetett lehetőséget, hogy 1941 augusztusában elhunyt Babits Mihály, így az akkori sajtójogi szabályozás értelmében megszűnt a *Nyugat*, mivel a lap engedélyét névre szólóan adták ki. Sikertelenül azonban új lapengedélyt szerezni Illyés nevére, így 1941 októberében egy igényes Széchenyi-emlékszámmal, a „legnagyobb magyar”

150. születésnapjára időzítve útjára indult a *Magyar Csillag*. Schöpflin Aladár volt az, aki az alapító nemzedék képviselőjeként jelképesen átnyújtotta a stafétabotot Illyésnek, rá bízva Babits és a folyóirat több évtizedes örökségét. Az új szerkesztő nem hirdetett hangzatos programot, nem tett dörgelemes ígéretek. Viszont a második számban közzétette naplójegyzeteit, amelyekből egyértelműen kiderül, milyen utat látott helyesnek a *Magyar Csillag*, sőt tágabb értelemben a háborúba belépett Magyarország szellemi erői számára: „Fölidézem Cs. Szabó és Veres tanulmányait, keresem a sarokpontokat, ahol összekoccanthatnám őket. Egyszerre úgy emlékszem rájuk, mintha mindkettő mondandóját én tűnődtem volna végig, egyiket délelőtt, a másikat délután. Persze, hogy tudok mindkettőre bólintani. S hasztalan várom az ünnepies pillanatot, amikor ijesztő példaképpen kettérepedek arra, amit juhász-őseimből, s arra, amit mondjuk Proustból dédelgetek magamban. Nem repedek szét, sőt igazán így érzem jó kerek egységnek magam, akkor volnék hiányos, ha akármelyiket is hiányolnám.”⁸²

Illyés a maga elé tűzött mércéhez töretlenül ragaszkodott az 1943 januárjától már kéthetilapként megjelenő folyóiratban. A *Nyugat* és a *Válasz* nemes hagyományait folytatva világnézeti, felekezeti és irodalmi irányzathoz való tartozás különbségtétele nélkül jelentette meg az igényes verseket, esszéket, novellákat és kritikákat. Nem egy esetben olyan szerzők is publikáltak itt, akiknek zsidó származásuk miatt munkaszolgátra kellett bevonulniuk. Illyés olyan alkotók összebékítésével is megpróbálkozott, legalábbis az egy lapszámban való megjelenés erejéig, mint Erdélyi József és Halász Gábor, Bóka László és Szabó Lőrinc, Mohácsi Jenő és Veres Péter. A későbbi lapszámokban egyaránt feltűnt Nagy Lajos, Bálint György és Hunyady Sándor, valamint Gulyás Pál, Jócsik Lajos és Weöres Sándor. A *Magyar Csillag* 1944-ben Zelk Zoltántól és Radnóti Miklóstól közölt verset, sőt Veres Péter Révai Józsefnek a népi mozgalomról szóló, álnéven megjelentetett könyvét értékelte. A *Magyar Csillag* utolsó száma 1944. április 1-jén jelent meg,

⁸² Illyés Gyula: Naplójegyzetek. *Magyar Csillag* 1941. november 1., 98.

többek között Weöres Sándor költeményével, Ottlik Géza egy regényrészletével, Lengyel Balázs és Halász Gábor kritikájával. Illyés szerkesztői tevékenysége nem eléggé méltányolt fejezete a népi mozgalom történetének. Jelentősége többek között abban áll, hogy a legmostohább időkben tudott felülemelkedni a szellemi élet megosztottságán, és a népiek és urbánusok eltérő egyéniségeit egy folyóiraton belül tudta szerepeltetni. Amikor a két irányzat konfliktusairól esik szó, érdemes emlékezetünkbe idézni a *Magyar Csillag* működését is.

Illyés ezekben az években nem csupán szerkesztőként, hanem költőként és prózaíróként is tovább gyarapította életművét. Még 1941-ben fogta össze a hetven író részvételével megjelent *Babits-emlékkönyvet*, ezzel tisztelegve atyai jó barátja emléke előtt. *Külön világban* és *Mint a darvak* címmel verses- és novelláskötete is napvilágot látott 1939-ben és 1942-ben. Legizgalmasabb munkája azonban 1941-ben jelent meg *Csizma az asztalon* címmel. A laza esszégyűjteménynek nincs szigorúan vett tárgya, leginkább a parasztság sorsáról, a középosztály helyzetéről, a sajtó felelősségéről, a paraszti életforma válságáról, a technikai modernizáció ellentmondásairól mondta el véleményét a szerző. E munkát Veres Péter *Mit ér az ember, ha magyar?* című kötetével szokás párhuzamba állítani – mivel kis időkülönbséggel jelentek meg, és Illyés ekkoriban figyelmeztette író társát a rá leselkedő veszélyekre –, pedig ha igazán rokonítani szeretnék ezt a munkát, sokkal inkább a későbbi Márai–Kodolányi-vita tárgyához szólt hozzá. Nagyon leegyszerűsítve: Illyés Kodolányinál megengedőbb volt a civilizáció áldásaival szemben, és nem hitt abban, hogy a természettel szoros harmóniában élő paraszti sors változatlan formában fenntartható, sőt fenntartandó. De Illyés véleménye Márai felfogásától is különbözött, mivel megújíthatónak, korszerűsíthetőnek látta a földművelő életformát, és nem tartotta egyedül üdvöztetőnek az urbánus kultúrát. Elítélően nyilatkozott a középosztály bizonyos köreiből divatozó, felszínes „parasztimádatról” és a néha már erőszakos „falukutatásról”. Illyés szerint ekkor már nem voltak – legfeljebb mutatóban – hagyományos földművesek, csupán olyanok, akik megélhetésüket akarták a mezőgazdaságból biztosítani.

Illyés elmondott néhány történetet arról is, hogy milyen sokan szeretnének a falvakból elvándorolni, és mennyien vágnak állami, nyugdíjas állásra. Ezt nagyon nyugtalanító jelenségnek, járhatatlan útnak tartotta, és állásfoglalása még egy vérbeli államellenes, libertárius gondolkodónak is becsületére vált volna: „Fogadjuk meg végre a század intézőinek korholó szavát, akik minden országban egyre szigorúbban ítélik el azt a jelenséget, hogy már az utolsó summás is a köztől remél mindent, így az egyéni kezdeményezés teljesen ellanyhul. Ne reméljünk a köztől mindent. ... Ha a csordakút vagy a községháza előtt a híd beomlik, ne azt keresgéljük rögtön, hogy ebben melyik minisztérium illetékes, hanem csákányt és lapátot keressünk rögtön. Új iskolatető szükséges-e esetén se azt nézzük, hogy a község szellemi vezetői közül kiket válasszunk ki a hivatalos köröknél való közbenjárásra. Az utazgatással, előszobázással, ide-odacsázkálással annyi időt eltöltenek, hogy azalatt magát a tetőt is megcsinálhatnák.”⁸³

Illyés a kötetben óvja a parasztfiatalokat attól, hogy a hatalom felé törekedjenek, és ebben a kérdésben kétségtelenül ellentmondott Veres Péternek, aki a helyes politikai viselkedésről elmélkedett. A különbség nem az apolitikusságban mutatkozott meg, hanem abban, hogy Illyés világosan látta: 1941-ben a hatalmi elitbe való beilleszkedés csupán a paraszti követelések elsikkadásával, felhígulásával járhat. Egyértelműen kinyilvánította, hogy a népképviselői rendszer fejlesztése, az egyéni szabadságjogok és a műveltség bővülése esetén nagyon is helye van a közéleti tevékenységnek. A *Csizma az asztalon* végső soron pozitív üzenettel zárul: arra biztatja a reménybeli paraszti olvasóközönséget, hogy saját háza, portája, gazdasága fejlesztésével, a műveltség gyarapításával foglalkozzon, mert ez jelentheti a felemelkedés útját, nem pedig egy-egy éjjeli őri vagy villamoskalauzi állás megkaparintása.

A népi mozgalom táborába a szociográfiák korában belépő triász tagjai közül Szabó Zoltán 1938-tól 1944-ig a *Magyar Nemzet* belső munka-

⁸³ Illyés Gyula: *Csizma az asztalon*. Nyugat, Budapest, 1941, 62.

társaként dolgozott, és ebben az időszakban azt tekintette legfontosabb céljának, hogy minden lehetséges eszközzel erősítse, hirdesse a függetlenségi gondolatot. Ettől a meggyőződéstől vezetve indította útjára 1939 júliusában a svájci mintára kigondolt „Szellemi Honvédelem” című rovatot. Szabó roppant tudatosan kerülte az aktuálpolitikai eseményekhez való hozzászólást, csupán a magyar irodalom és történelem nagyjainak gondolatait idézte fel, erőteljesen németellenes, függetlenségi tartalommal. Zrínyi Miklóstól kezdve Széchenyi Istvánon át a kortársakig, köztük bő terjedelemben a népiekig húzódó sorban mindenki helyet kapott, akit Szabó Zoltán méltónak tartott a magyar öntudat erősítésére. Bármilyen furcsának hangozhat: ez a megközelítés nagyon közel esett Szabó Dezső vagy akár Németh László felfogásához is. Így nem meglepő, hogy az 1939 végén kiadott *Szellemi honvédelem naptárának* nem csupán Kasák Lajost, Móriczot, Babitsot, Márait, Cs. Szabót, Illyést, Kodolányit és Veres Péter tudta megnyerni, hanem magát Szabó Dezsőt is, ami az író különutas magatartását és összeférhetetlen természetét ismerve csak úgy történhetett, hogy Szabó teljesen azonosulni tudott a konkrét üggyel.

Bár a „Szellemi Honvédelem” rovatát csak 1940 januárjáig szerkesztette Szabó Zoltán, sőt maga a vállalkozás is véget ért a Franciaország vereségét követő erőteljes német nyomás következtében, ez a fajta nemzeteszme mégis termékenynek bizonyult. 1942-ben megjelent új kötet, a *Szerelmes földrajz* olyan lírai bedekker, amelyben a szerző nem az egyes tájak, városok, természeti csodák leírását adja, hanem a magyar irodalom jeleseinek véleményét tolmácsolja. Nem azt mondja el, hogy ő milyennek látta Bácskát, hanem Kosztolányit idézi. Nem ő mutatja be Szegedet, hanem Juhász Gyula versei szólnak róla. A Kiskunságról Petőfi tudósít, a Sárretről Györfy István, a Nyírségről Krúdy. Ám a kötet igazi értékét mégsem önmagában az ötletes és színvonalas válogatás adja, hiszen ez esetben nem lenne több szokatlan antológiánál. Szabó Zoltán azonban továbblép, és meghaladja azokat a dilemmákat, amelyeket a revíziós gondolat fogságában élők nem haladhattak meg. Ahogy a népiek közül szinte mindenki, ő is visszatér a dualizmus korának ellentmondásaira. „A nemzet funkciói közül a legtöbb képtelen volt arra – írja Szabó –,

hogy a természet adta keretet kitöltse. A nyelv sem tudta kitölteni, a fajta sem, a nemzetiség, a magyar nemzetiség sem. Az egyetlen, ami egészen kitöltötte a Kárpátok karéját a magyar irodalom volt.”⁸⁴ A felismerés azért roppant jelentős, mert a haza fogalmát mindennemű államjogi, politikai értelmezéstől függetleníti, és egyben időtleníti is. Vagyis ha egy tájat, várost, hegyet a magyar irodalom a nemzeti tudat részévé tett, akkor azt az államhatárok változása sem veheti el. Bár ezt Szabó nem fejti ki, de a gondolatmenet könnyen továbbfűzhető, és manapság is megfontolásra érdemes: Kolozsvár például akkor is Misztótfalusi Kis Miklós, Szabó Dezső és Cs. Szabó László városa marad minden magyar számára, ha államjogilag nem is tartozik Magyarországhoz.

Szabó nem csupán a határok és revízió gordiuszi csomóját tudta bizonyos értelemben feloldani, hanem a nemzetiségek normális, békés együttélésének eszméje felé is mérföldes lépéseket tett. Úgy vélte, „van némi politikai értelme is annak, hogy a haza földrajzi értelméről, a tájakról beszéljünk. A hazának ez az értelme az, amely mindenkor távol marad mindennemű imperializmustól és vetélkedéstől. A Hargitától teljesen idegen lenne valami olyan becsvágy, melyet a Matterhorn sértnök tekinthetne. A tájak nem harcolnak, hanem teremnek, nem vetélkednek, hanem ihletnek; jó lenne időnként figyelni rájuk. A különféle tájak nagyon jól megférnek egymás mellett; ha a különféle nemzetek, amelyek lejtőiken és síkjaikon élnek, jobban hallgatnának rájuk, talán jobban megférnének egymás mellett.”⁸⁵

A népi mozgalom vezető egyéniségei közül Kovács Imre volt az, aki a legkövetkezetesebben vett részt a világháború alatti szellemi, majd politikai ellenállásban. Mozgékony egyénisége, jó taktikai érzéke, sármja révén számos előadói esten, politikai gyűlésen, tanácskozáson szólalhatott fel. Tevékenységét a korabeli politikai rendőrség figyelemmel kísérte, és több cikkét is betiltotta vagy megvágta a cenzúra, mivel

kommunistagyanús személynek tartották. Kovács szerteágazó politikai kapcsolatokat épített ki: kisgazdákkal, kommunistákkal, szociáldemokratákkal, mérsékelt legitimistákkal egyaránt jó viszonyt ápolt. Részt vett olyan szimbolikus ellenállási eseményekben, mint a *Népszava* 1941-es karácsonyi száma vagy a Magyar Történelmi Emlékbizottság 1942-es koszorúzása a Pefőfi-szobornál. Néhány héttel ezután kémkedés vádjával letartóztatták, és végül három hónap laktanyai fogságot követően szabadult – a népi írók közbenjárásának és Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök jóindulatának köszönhetően. Ezután a háború végéig rendőri felügyelet alatt állt, többek között ezért szakította félbe 1943-ban a szárszói konferencián radikális hangvételű hozzászólását. Publicisztikai írásait a *Magyar Nemzetben* és a *Szabad Szóban* tette közzé, az utóbbi lapnak a felelős szerkesztői tiszttét is betöltötte a főszerkesztőként megnyert Bajcsy-Zsilinszky Endre mellett. Jó viszonyt ápolt a Györffy-kollégistákkal is. Így nem véletlen, hogy a német megszállás után kibontakozó ellenállási mozgalomban a népi mozgalom tagjai közül ő játszotta a legfontosabb szerepet.

Kovács a *Néma forradalom* visszhangján felbuzdulva külön könyvet írt a kivándorlás kérdésköréről, sőt a még a szépirodalom területére is tett egy bizonytalan lépést. 1940-ben vehették kézbe az olvasók *Kolontó* című regényét, amely egy Békés megyei uradalomban játszódik, és amely didaktikussága, vonalassága, életszerűtlensége miatt az 1950-es évek szocialista realizmusának leggyengébb alkotásaival állítható párhuzamba. Valószínűleg Kovács Imre is érezte, hogy az ő útja nem a szépirodalom felé vezet, így inkább politikusi kvalitásait kamatoztatta. Bár visszaemlékezéseiben nem kevés érzelmi töltettel próbálta bizonyítani írói mivoltát, már kortársai is elsősorban politikusnak tartották, így helyesebb lenne népi politikusnak, nem pedig írónak nevezni. Hamar megbizonyosodott az is, hogy Kovács Imre nem csupán az agrárkérdés iránt érdeklődik komolyan, hanem a különféle agrárpolitikai modellek iránt is. Nemcsak arról volt mondanivalója, hogy miért rossz a földbirtokszerkezet, és miért szükséges a földreform, hanem komoly vízióval rendelkezett a kívánatos mezőgazdasági struktúráról is. Külön

⁸⁴ Szabó Zoltán: *Szerelmes földrajz*. Osiris, Budapest, 1999, 10.

⁸⁵ Szabó Zoltán: *Szerelmes földrajz*. Osiris, Budapest, 1999, 14.

könyvet írt a szovjet kolhozokról (*Szovjetország agrárpolitikája*, 1940), majd gyűjteményes kötetben adta ki agrárpolitikai tanulmányait *A paraszteleletforma csődje* címmel, szintén 1940-ben.

Kovács ez utóbbi könyvében meghaladta az addigi földbirtok-politikai vitákat, amelyek szinte kizárólag a nagybirtok kontra kisbirtok tengely mentén folytak. Úgy vélte: „Meddő vitatkozás helyett az új keretek és a mezőgazdasági üzem jövőbeni fejlődését tekintjük inkább át, és úgy döntünk a magyar nagybirtok sorsa felett.”⁸⁶ Ami a jövőbeni fejlődést illeti, Kovács Imre úgy vélte, eldöntött tény: csak nagyüzemi keretben lehet eredményesen gazdálkodni. Viszont olyan korszerű nagyüzemek, mint a holland, dán vagy német gazdaságok, alig voltak Magyarországon. Az uradalmak zöme súlyosan eladósodott volt, kevés és korszerűtlen géppel rendelkezett, a melléképületek renoválásra vártak, a cselédek és idénymunkások alulfizetettek voltak, és nyomorúságos viszonyok közepette tengődtek. A paraszti kisbirtokosok viszont zömében korszerűtlenül termeltek, nem tudtak betörni az európai piacra, nem bírták a gazdasági versenyt. Kovács szerint a megoldás az amerikai és a szovjet mezőgazdaságban már kialakult rendszer, az ún. belső és külső üzemmű megghonosítása volt.

A szerző lépésről lépésre megtervezte a mezőgazdasági reform átlomlásait is. A nagybirtokrendszer felszámolása után az agrárproletáriátus kétharmadának földhöz juttatásával számolt. A belső üzemművel azonosított kisbirtokoktól remélte Kovács Imre az exportképes gyümölcs- és zöldségtermelés, valamint az állati termékek előállításának gyors kibontakozását. A korszerűen termelő külső üzemműben nagyarányú gépesítést tartott elengedhetetlennek, amelynek révén megszűnik az embertelen fizikai erőfeszítést kívánó paraszti munka és megszorozódnak a termésátlagok. Ezen a ponton kapcsolta be Kovács Imre a munkaszervezés megújításának eszméjét, az alulról szerveződő szövetkezet ideáját. „A szövetkezeti elv, mint amelyik legalkalmasabb

külső üzemmű megtervezésére, a technikai felszerelés beszerzésére és a termelési újítások megvalósítására az új rendet jelenti, s így a vertikális intenzitás⁸⁷ keretében is szolgálhat. *Az európai újrendeződéssel a magyar mezőgazdasági iparok nagyművű fejlődése is megindulhat.*”⁸⁸ (kiemelés az eredetiben – P. I.). A feldolgozóipar megerősödésétől ugyanakkor a földhöz nem jutott agrárproletáriátus számára remélt munkaalkalmakat.

A népi mozgalom tagjai közül általában Erdei Ferencet tartják a mezőgazdaság, a paraszti társadalom legjobb ismerőjének. Ez azonban csak részben igaz, mivel Erdei sokkal inkább a településformáknak, a településpolitikának, a tanyakérdésnek és a szövetkezeti típusoknak volt alapos ismerője, nem pedig a gyakorlati agrárpolitikának. Amikor lehetősége nyílt az agrárpolitika alakítására, inkább jelentős befolyással bíró szakértőként jutott szóhoz, ám a magyar mezőgazdaság legkomolyabb fellendülése az 1960-as, 1970-es években jobban hasonlított Kovács Imre víziójához. Erdei a háborús évek alatt sokkal inkább tudósnak tűnt, akit a *Futóhomok*ban és a *Parasztok*ban kifejtett kérdések mellett leginkább az izgatott, milyen a magyar társadalom struktúrája, és milyenek a polgárosodás esélyei. 1939 és 1942 között négy könyvben (*Magyar város, Magyar falu, A magyar paraszttársadalom, Magyar tanyák*) tovább szötte, finomította azokat a gondolatokat, amelyekkel már korábbi munkáiban is találkozhattunk. A tanyás mezővárosról, a tanyarendszer kialakulásáról és funkcióiról, a felbomlóban lévő paraszti társadalomról vallott felfogását különböző utakon, tudományos apparátussal is felvértezve igyekezett bizonyítani. Konkrét kutatásokat is végzett: feleségével, Majláth Jolánnal és első tanítványai egyikével, Márkus Istvánnal Nagykőrös kora újkori önkormányzati fejlődését

⁸⁶ Kovács Imre: Magyar agrárpolitika. In: Uő: *A paraszteleletforma csődje*. Bolyai Akadémia – Magyar Élet Kiadó, Budapest, 1940, 202.

⁸⁷ A „vertikális intenzitás” megfogalmazása az 1970-es években Magyarországon is megtelepedett üzemi formának, a vertikális integrációnak. Ez azt jelentette, hogy a növénytermeléstől a feldolgozáson át a szállítási és a boltok polcra kerülésig a mezőgazdasági termék egy alulról felfelé szerveződő láncban belül halad. A fogalmi és tartalmi azonosság is rávilágít Kovács Imre rendkívül előremutató gondolataira.

⁸⁸ Kovács Imre: Magyar agrárpolitika. In: Uő: *A paraszteleletforma csődje*. Bolyai Akadémia – Magyar Élet Kiadó, Budapest, 1940, 209.

vizsgálta. Erdei hozzákezdett a magyar társadalomfejlődés általános tendenciáiról szóló összefoglaló mű megírásához, ez azonban befejezetlenül maradt, és töredékes állapotában is csak az 1970-es években ismerhette meg a nyilvánosság. Ebben a műben fogalmazta meg az ún. „kettős társadalomról” szóló elméletét, amelynek lényegét az 1943-as szárszói konferencián is felvillantotta.

A népi mozgalomról szóló áttekintésünk nem lenne teljes, ha nemoznánk az erdélyi magyarság körében lejátszódó folyamatokról. A trianoni békeszerződés értelmében ellenséges államhatalom, közigazgatás felügyelete alá került, gazdasági erejében is meggyengült közösségben szinte természetes módon fordult a kisebbségi elit figyelme a nagyszámú parasztság felé. A határon túl megfogalmazódó népszolgálat eszméjéből adódóan az erdélyi magyar nemzeti közösség csak úgy bízhatott a hosszú távú fennmaradásban, ha erős civil szervezeteket, egyesületeket hoz létre. A falusi társadalom életkörülményei iránti érdeklődés nem a magyarországi népi mozgalom hatására bontakozott ki, hanem sokkal inkább Románián belüli kezdeményezésre. Az Erdélyi Fiatalok nevű csoportosuláshoz tartozó Venczel József bukaresti egyetemi tanulmányai alkalmával ismerkedett meg Dimitrie Gusti munkásságával, aki az amerikai eredetű *rural sociology* irányzatához tartozott. Ennek az iskolának a képviselői szigorú tudományos kritériumok szerint, statisztikai adatokkal alátámasztva térképezték fel a falu világát. Az Erdélyi Fiatalok köre és a hozzájuk kapcsolódó *Hitel* című folyóirat is ilyen tudományos szociográfiákat tett közzé, eltérően a magyarországi, alapvetően irodalmi töltetű munkáktól. Két igen jelentős kötet látott napvilágot az erdélyi falukutatás eredményeképpen: az első Balázs Ferenc unitárius lelkész falumonográfiája, *A rög alatt*, a második pedig az Orbán Balázs nyomdokán járó Bözödi György *Székely bánja* című könyve, amely a székely megyék múltját és társadalmi viszonyait mutatta be.

Az erdélyi magyar szellemi élet képviselői közül Kós Károly építész munkásságát nagy rokonszenvvel kísérték a népiek, többek között őt tartották a magyar szellemiséget tükröző építészeti stílus megteremtő-

jének. Tamási Áron az 1932 és 1934 között megjelent *Ábel-trilógiával* a magyar irodalom klasszikus szerzőinek sorába emelkedett. Munkásságát részben regényíróként (*Jégtörő Mátyás*, 1935), részben pedig a székely népi vallásosságból merítő drámaíróként (*Énekes madár*, 1933 *Tündöklő Jeromos*, 1941) folytatta. Tamási került a közvetlen politizálást, általában távol maradt a nyilvános eseményektől, szervezetektől. A szárszói konferenciát is csupán levélben köszöntötte 1943-ban, és csak a következő évben települt át végérvényesen Budapestre.

Észak-Erdély 1940-es visszacsatolását követően ugyanakkor két olyan író is akadt, akik egyértelműen a népi mozgalom táborát gyarapították. Közülük az illegális kommunista pártban is tevékenykedő Nagy István volt az, aki a régóta várt munkásíróként jelentette meg a népi táboron belül. Könyveit Püski Sándor Magyar Élet Kiadója bocsátotta közre, de a *Szomszédság* nevében és az *Oltyának unokái* is a kevésbé sikerült irányregények számát gyarapították. Nagy *Külváros* című szociográfiájában Kolozsvár munkásnegyedéről adott leírást. Asztalos István kevésbé volt politikus alkat, inkább az irodalomnak szentelte életét. Költőként (*Alkotó szegénység*) és novellaíróként (*Üröm*) egyaránt alkotott, és Nagy Istvánnal együtt rendszeres résztvevője volt a népi írók tanácskozásainak, könyvnapi dedikálásainak, ifjúsággal való találkozásainak.

Az előbbieken bemutatott igen gazdag irodalmi és közéleti termés nem jöhetett volna létre, ha nem kíséri a magyar társadalom részleges átalakulása. A sokáig uralkodó képpel szemben a Horthy-korszak Magyarországa, különösen az 1930-as évek közepétől, nem volt átjárhatatlanul merev és hierarchikusan tagolt társadalom. Éppen Németh László volt az, aki egy 1943-as, a *Magyar Csillagban* megjelent írásában rámutatott arra, hogy „aki a »népi irodalmat« meg akarja érteni, a középosztály szociológiáján kell kezdenie.”⁸⁹ A Szabó Dezső által elindított „faluimádat”, a romantikus falukép után a szociográfiai hullám

⁸⁹ Németh László: Népi író. In: Uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. Püski, Budapest, 1992, 1297.

reális képet nyújtott a magyar parasztság állapotáról, és az emiatti rossz közérzet, lelkiismeret-furdalás számos tanárban, orvosban, ügyvédben, mérnökben, állami- és magántisztviselőben érlelte meg az elhatározást, hogy tenni kell valamit. Ez a rossz közérzet hívta életre és tartotta fenn azokat a folyóiratokat, könyvkiadókat, kollégiumokat is, amelyek lehetővé tették a népi mozgalom páratlan kibontakozását a háborús évek idején. A következőkben azt vesszük sorba, hogy mi minden jött létre a megváltozott középosztályi magatartásnak köszönhetően.

A népi mozgalom erőteljes irodalmi jellege nagyon sokáig megőrződött, még ha bizonyos korszakokban halványabbá vált is. Így az egyes folyóiratok mindig a tábor legfontosabb intézményei közé tartoztak, már csak azért is, mert szélesebbre tárhatták a kapukat: egy-egy lap-számban olyanok is megfértek egymás mellett, akiket egyébként semmilyen közös szervezetbe nem lehetett volna beerőszakolni. Ezért kapott a valós értékénél is nagyobb súlyt az, hogy ki, mikor, milyen folyóiratban, kinek a társaságában jelent meg. Így az egyes személyek értékelése során sok esetben kapott túl nagy hangsúlyt az is, ha az illető szélsőjobboldali vagy szélsőbaloldali folyóiratban publikált. Elsikkadt ugyanakkor az életmű egészének vizsgálata, amely árnyalhatja egy-egy alkotói korszak, vagy egy konkrét mű megítélését.

1938 nyarán a *Válasz* megszűnése érzékenyen érintette a népieket, és nem is tettek le könnyen a nemzedéki folyóirat igényéről. Úgy próbálták fenntartani a folytonosságot, hogy a három éve megjelenő *Kelet Népet* és a *Választ* egyesítették. Mindezt a *Kelet Népe* 1939. júniusi számában jelentették be, és a régi-új folyóiratban a két szerkesztő: Szabó Pál és Féja Géza képviselte a két régi lapot. Az újonnan felállított szerkesztőbizottságban rajtuk kívül helyet kapott a népi írók zöme: Illyés, Veres, Szabó Zoltán, Kovács Imre, Gulyás Pál, Erdei, Sárközi, Sinka és a hozzájuk lazábban kötődő Kerék Mihály és Zilahy Lajos is.

Az új *Kelet Népe* céljait ismertető vezércikkében Féja Géza így fogalmazott a lapról: „Biztosítani kívánja a népi gondolat európai színvonalát, magyar vérét és emberi tartalmát. Eleven kapcsolatot létesít a fiatal írónemzedék és a népi tömegek között. Kidolgozza a magyar

társadalmi átalakulás terveit. Örökdi az irodalmi és szellemi élet színvonalára felett.”⁹⁰ Az új folyóirat biztatóan indult, igyekezett megőrizni a *Válasz* hagyományait: ez megmutatkozott abban is, hogy többek között Zelk Zoltán, Elek Péter, Pogány Ö. Gábor, Donáth Ferenc, Mátrai László, Földessy Gyula is helyet kapott a lap hasábjain. Ennek ellenére a *Kelet Népe* mégsem tudta betölteni a *Válasz* megszűnésével keletkezett űrt, leginkább azért nem, mert a népi mozgalom polarizálódása ekkor már egyre erőteljesebbé vált. 1939. augusztus 1-jétől a *Kelet Népe* kéthetilapként jelent meg, és Féja távozását követően egy ideig egyedül Szabó Pál szerkesztette. 1939. december 15-ével aztán Móricz Zsigmond vette át az irányítást mint főszerkesztő. A váltás részben jót tett a lapnak, hiszen egy rendkívül széles körben tisztelt szellemi nagyság vállalt közösséget a népi mozgalommal, ráadásul magával hozta Németh Lászlót, akinek írásai önmagában komoly színvonal-emelkedést és új olvasókat hoztak. Móricz tekintélye ugyanakkor bizonyos értelemben megnehezítette a termékeny vitákat, mivel a népiek közül mindenki tisztelte őt annyira, hogy elfogadja szerkesztési elveit. Móricznak a lappal kapcsolatos elgondolása viszont a korábbiakhoz képest bizonyos értelemben visszalépésnek volt tekinthető, bemutatkozó vezércikkében ugyanis meghirdette a *Hagyd a politikát, építkezz!* jelszavát. Vagyis Móricz úgy vélte, az építő jellegű, az egész közösség javát szolgáló kezdeményezésekkel (népfőiskolák, szövetkezetek, telepítési kérdés stb.) kell foglalkozni az úgymond kicsinyes politikai viták helyett. Bár a szándék önmagában tisztességes volt, ez az irány még a háborús esztendőik korlátozott politikai pluralizmusa között sem volt feltétlenül termékeny. A *Kelet Népe* elsősorban irodalmi anyagával váltott ki figyelmet: Móricz itt kezdte közölni Rózsa Sándor-regényeit, Németh László pedig az *Iszony* első fejezeteit. A *Kelet Népe* aztán Móricz Zsigmond 1942. szeptemberi halálával megszűnt, és annyira a nagy író személyére szabott lap volt már, hogy folytatni sem volt érdemes.

⁹⁰ Féja Géza: Építés. *Kelet Népe* 1938. június, 317.

Ezt követően a *Szabad Szó* című hetilap vált a népi mozgalom legpolitikusabb lapjává. Az eredetileg Mezőfi Vilmos, régi agrárszocialista vezér által alapított újságot 1938 végén vásárolta meg Szabó Pál és Fėja Géza. Mellettük sokkal fontosabb szerepet játszott a *Szabad Szó* finanszírozásában a marosvásárhelyi dzsentricsaládból származó bisztrai Farkas Ferenc vagy röviden B. Farkas Ferenc. Személye kitűnően példázta a középosztályban végbemenő folyamatokat, hiszen semmi köze sem volt a parasztsághoz, életútja a legkevésbé sem predesztinálta arra, hogy a népi mozgalom mellé álljon. A közgazdászdiplomával és jó pénzügyi-vállalkozói vénával rendelkező férfiú kicsit a szülői ház ellen lázadva nyomdatulajdonossá és a két világháború közötti művészeti könyvkiadás fontos szereplőjévé vált. Ismerte a kiadói és a reklámszakmát, illetve azt a mecénási és vásárlói kört, amelynek tagjai szívesen vettek igényes művészeti albumokat. Szerteágazó kapcsolatrendszere révén olyan forrásokat tudott megnyitni, amelyek egyébként elérhetetlenek lettek volna a népiek számára. Részben saját vagyonából, részben ügyes szervezőmunkával másoktól, így például Kornfeld Móric közvetítésével a Weiss Manfréd-konszerttól szerzett juttatásból a német megszállásig kiadta a radikális szegényparaszi hetilapot.

A *Szabad Szó* főszerkesztője 1940-től névlegesen Bajcsy-Zsilinszky Endre lett, a tényleges szerkesztői munkát azonban egy eléggé hektikusan változó csapat végezte, amelyben ott találjuk Kovács Imrét, Szabó Pált, a népiekkel jó viszonyt ápoló illegális kommunisták közül Donáth Ferencet és Fehér Lajost, valamint néhány fiatal Györffy-kollégistát. A lap a benne megjelent írásokon túl azért játszott fontos szerepet, mert lényegében benne és általa működött a gyakorlatban nem létező Nemzeti Parasztpárt. A *Szabad Szó* a budapesti Múzeum körúton lévő szerkesztőségében félévente összejeövetelt rendezett. Ezek „nem voltak szabályos tanácskozások, s azokon azok vettek részt, akik éppen akartak. Magáról a lapról elég kevés szó esett. Viták voltak az értekezleteken és nem is akármilyenek. (...) A világban végbemenő eseményeket, a politikai, gazdasági társadalmi helyzeteket, a fasizmus és háború veszélyét sem egyformán ítéltük meg. (...) Nagyjából egyetértettünk egy forrada-

lom szükségességében is, de a hogyanját igen sokféleképpen képzeztük el.”⁹¹ A negyvenezer példányban megjelenő hetilap számos paraszti levelezővel tartotta a kapcsolatot, akiknek írásait szívesen közölte az újság. 1944/45 fordulóján igen sok faluban és kisvárosban a Nemzeti Parasztpárt helyi szervezeteit ezek a levelezők alapították meg. A *Szabad Szó* 1944. március 19-éig, Magyarország német megszállásáig jelent meg, sem hangvétele, sem munkatársai, sem mecénásai miatt nem lehetett kétséges az elhallgatása.

A magyar népiség történetével foglalkozó kutatók annak a két folyóiratnak szentelték a legkevesebb figyelmet, amelyek a világháború idején a mozgalom legszilárdabb bázisát adták, az írók többségének írásait megjelentették, és amelyek leginkább élvezték az átalakuló középosztály támogatását. Ez a két folyóirat a *Magyar Élet* és a *Magyar Út* volt. Az ideiglenes nemzeti kormány 1945 februárjában mindkét lapot betiltotta mint „fasiszta sajtóterméket”, holott nem ez jellemezte a lapok karakterét. A *Magyar Út* a református egyházon belüli fiatalabb nemzedékek által képviselt megújulási törekvésekből nőtt ki. A Soli Deo Gloria nevű ifjúsági szervezet 1925-ben hozta létre *Református Diákmozgalom* című lapját, amelyet 1932-ben *Új Magyarorságra* kereszteltek át. Ezt a nevet 1934-ben eladták Milotay Istvánnak, és ekkortól beszélhetünk *Magyar Útról*. A hetente megjelenő, magát a megújuló magyar reformátusság „világnézeti és társadalompolitikai lapjának” nevező *Magyar Utat* két református lelkész, Pap Béla és Főnyad Dezső szerkesztette. Az egyre erősödő népi mozgalom iránt hullámmozgó érdeklődést mutató lap felekezeti jellege fokozatosan gyengült, különösen 1940-től fogva.

A lap olvasói felettébb szokatlan módon szerezhettek tudomást a *Magyar Út* átalakulásáról: a hazai kálvinizmus első számú képviselője, a református zsinat elnöke, Ravasz László vezércikkben taglalta, „Hogyan szólhat bele a keresztyénség az új magyar nacionalizmus kialakulásába?”. A háttérben ugyanakkor nyilvánvalóan nagyon tudatos előkészítő munka folyhatott, hiszen 1940 elejétől fogva egymás után

⁹¹ Nánási László: *Emlékezetből*. Kossuth, Budapest 1983, 73–74.

szólaltatták meg a lapban a népi mozgalom nagyjait: Szabó Dezsőt, Németh Lászlót, Móricz Zsigmondot és Féja Gézát. Rendszeres cikkíróként tűnt fel Veres Péter, de Kodály Zoltántól, Jócsik Lajostól és Karácsony Sándortól is kaptak írásokat. A *Magyar Út* mögött feltehetően a reformokkal rokonszenvező, bizonyos kormányzati erők állhattak. Erről árulkodik, hogy váratlanul a magyar–délsláv kulturális kapcsolatok fontosságáról kezdtek cikkezni, Franciaország háborús veresége után pedig a parasztság érdekében követeltek belső reformokat, hogy Magyarország elkerülhesse a hasonló sorsot.

1941 elején határozottan megindult a *Magyar Út* jobbra sodródása, mivel a lap Pap Béla tulajdonából a Turul Szövetség Könyv- és Lapterjesztő Kft. kezébe ment át. Új felelős szerkesztő is érkezett Gombos Gyula személyében, aki a formálisan főszerkesztővé előléptetett, de valójában a kisújszállási egyházköztségben szolgáló Paptól átvette az irányítást. Gombos vezetése alatt a *Magyar Út* a népi mozgalom legrosszabb ösztöneit tette magáévá: egyre szaporodtak az antiszemita írások, és fő ellenfelüknek nem a náci Németországot, hanem a *Magyar Nemzet* című napilapot és a körötte lévő polgári értelmiséget tekintették. Elvileg Szabó Dezső eszmeiségét hirdették, de nem annyira az író 1930-as évek végén, sokkal inkább az 1920-as évek elején, heveny fajvédő korszakában vallott nézeteivel azonosultak. A *Magyar Út* a német megszállást követően is megjelenhetett, egészen 1944 októberéig.

A *Magyar Élet* című „nemzetpolitikai szemlét” 1936 októberében vehették első alkalommal kezükbe az érdeklődő olvasók. A kezdeti nehézségek és több főszerkesztőváltás után, 1938 márciusától 1944 januárjáig Fitos Vilmos töltötte be a havonta megjelenő folyóirat felelős szerkesztői tisztét. A Horthy-korszak hivatalos ifjúsági szervezetéből, a Turul Szövetségből érkező fiatalember egészen bámulatra méltó kapcsolati hálót mondhatott magáénak, és kétségkívül komoly érdemei voltak a *Magyar Élet* stabilitásának megteremtésében. Fitos működését nagyban megkönnyítette a lapok mögött álló tulajdonosi és finanszírozói kör, amely hivatalosan a Honszeretet Egyesület tagságát jelentette. Ez a két világháború közötti időszak egyik legkülönösebb titkos társa-

ságát, a Magyar Közösséget takarta. Itt főként olyan középosztálybeli értelmiségiek gyülekeztek, akik nem értettek egyet a fennálló hatalmi viszonyokkal, nagy hatással voltak rájuk Szabó Dezső és Németh László gondolatai, rokonszenveztek a paraszti származású fiatal értelmiségiekkel, egyszerre voltak németellenesek, és viseltettek változó mértékű ellenérzésekkel a hazai zsidóság iránt. E munka kereteit szétfeszítené a Magyar Közösség karakterének, tagságának, céljainak elemzése, amellyel mindmáig adós a magyar történettudomány, de néhány fontos jellemzőt azért érdemes tekintetbe venni.

Természetesen a legfontosabb volna pontosan tudni, kik is voltak azok humán és reál értelmiségiek, református lelkészek, köz- és magántisztviselők, politikusok és katonatisztek, akik a Magyar Közösségben szerepet vállaltak. Sajnos az eredeti tagok névsora nem maradt fenn, ám az 1960-as évek elején a magyar politikai rendőrség a birtokában lévő iratokra alapozva készített egy több száz nevet tartalmazó listát, amely ha teljesnek nem is mondható, mégis figyelemre méltó. Ezen a listán jó pár olyan férfiú neve szerepel, akik a népi mozgalomban fontos szerepet játszottak. Így például Fábián Dániel, a Bartha Miklós Társaság egyik vezető alakja; Féja Tibor tanító, Féja Géza testvére; maga Fitos Vilmos; Simándy Pál református lelkész, aki a kudarcba fulladt népi napilapot, a *Tiszántúlt* szerkesztette; a *Kelet Népe* egyik alapító szerkesztője, Barsi Dénes; a szárszói konferencián is előadást tartó régészprofesszor, László Gyula; a *Magyar Élet* címlapját rajzaival, grafikáival többször is díszítő Littkey György festő; sőt Boda Gábor és Medgyessy Ferenc szobrászművész neve is szerepelt a listán. Ugyancsak a Magyar Közösséghez tartozott az 1940-es évek elején Szabó Dezsőről portrét készítő Andrassy Kurta János szobrász, a Féja Géza és Bajcsy-Zsilinszky Endre köréhez tartozó Talpassy Tibor költő vagy a *Magyar Út* egyik szerkesztője, Fónyad Dezső református lelkész. Már ebből a névsorból is látható, hogy a Magyar Közösség támogatása, segítsége nélkül aligha következett volna be a népi mozgalom 1940-es évek eleji komoly fellendülése.

A *Magyar Élet* szerzői jobbára azokból kerültek ki, akik a *Magyar Út*-ban is publikáltak: Németh László, Féja Géza, Kodolányi János, Sinka

István és a népi mozgalom kisebb tehetségei vagy szárnyaikat próbálgató költői. Köztük volt például az utolsó számban két szép verssel jelentkező, huszonegy esztendő Kormos István. A folyóirattal szoros szimbózisban létezett az 1943 januárjában létrehozott Magyar Irodalompartoló Társaság, amely irodalmi díjat is alapított, kifejezetten a népi írók támogatására és a Baumgarten-díj ellensúlyozására. Az első, tízezer pengős nagydíjat 1943-ban szinte természetes módon Szabó Dezső vehette át, majd az 1944-es könyvhét alkalmából ugyanilyen mértékű elismerésben részesült László Gyula. Rajtuk kívül az első díjazáskor 3000 pengővel ismerték el Erdélyi József, Kodolányi János, Németh László, Sinka István, Szabó Lőrinc, Szabó Pál, Tamási Áron és a ma már a feledés homályába merült Bibó Lajos életművét. A Társaság ezen túlmenően tervbe vette, hogy külön irodalmi olvasókönyvet állít össze a tagoknak szóló szellemi iránymutatásként, ám a feladatra felkért Féja Géza a háborús események miatt már nem tudta elkezdni a munkáját. A *Magyar Élet* ugyancsak 1944 októberéig jelent meg, ekkor már Szij Gábor szerkesztette, de a lap irányvonalát egyértelműen Féja Géza határozta meg. A folyóirat oldalain a német megszállást követően visszaszorult a politikai tartalom, és a szerzők szinte csak irodalmi, művészeti kérdésekkel foglalkoztak.

Hogyan vonhatjuk meg a két lap és a mögöttük lévő támogatói-fenntartói kör mérlegét? Ezt legpontosabban Bibó István foglalta össze: „A harmadikféle megfogalmazás egyszerre szegezte szembe a német és zsidó térhódítással a *magyarság megmaradásának* és szembefordulásának a szükségességét. Ez a megfogalmazás azonban, ha mégoly bátran fordult is szembe a németekkel és bérenceikkel, azt az óriási erkölcsi kockázatot vette magára, hogy közben azért a zsidóüldöző jobboldalnak is ad hivatkozási lehetőséget, s így alkalmatlan volt arra, hogy a német megszállással szemben felmutatandó magyar ellenállás és zsidóüldözésekkel szemben felmutatandó magyar emberség 1944. évi nagy próbájához a fogalmakat tisztázza.” (kiemelés az eredetiben – P. I.)⁹²

⁹² Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Uő: *Válogatott tanulmányok 1945–1949*. Magvető, Budapest, 1986, 644.

A folyóiratok mellett nagyon fontos szót ejtenünk azokról a kiadókról, amelyek publikálták és terjesztették a népi írók munkáit. Ezek sorában a legfontosabb az 1939-ben megalapított Magyar Élet Kiadó, amelyet egy huszonnyolc éves fiatal jogász, Püski Sándor hozott létre. Püski még egyetemistaként szembesült azzal, hogy jó tankönyvek hiányában milyen nehéz a vizsgákra való felkészülés. Gyorsírói tudását felhasználva az előadásokon jegyzeteket készített, és ezeket terjesztetni kezdte. A Magyar Közösség védernyőjével a feje fölött indította el kiadóját, amely 1944-ig mintegy nyolcvanegy kötetet adott ki, többek között Szabó Dezső írásait *Az egész látóhatár* címmel, három kötetben, illetve Németh László válogatott tanulmányait *A minőség forradalma* címmel, hat kötetben. Püski közreadta az 1943-as szárszói tanácskozás jegyzőkönyvét is, és a népi írók egész sorát (Asztalos István, Darvas József, Kodolányi János, Nagy István, Sinka István, Szabó Pál, Veres Péter) jelentette meg. Püski Sándor azonban nemcsak könyvkiadó volt, hanem okos üzletember is. Létrehozta a Magyar Élet Könyvbarátok Körét, amelynek tagjai nem csupán vásárolták, hanem terjesztették is a népiek könyveit. Sok lelkes fiatal középiskolás diák és egyetemi hallgató, vékonypénzű értelmiségi és tisztviselő jutatta így el a műveket nehezen elérhető helyekre is.

Püski Sándor szoros munkakapcsolatban állt a Turul Szövetséghez kötődő két kisebb kiadóval: a Bolyai Akadémiával és a Turul Könyvkiadóval. Ezek a vállalkozások 1940/41 folyamán indultak, és részben közösen adták ki, illetve terjesztették könyveiket a Magyar Élet Kiadóval. Szerzőik ugyancsak a népi írók vagy a velük rokonszenvezők voltak, így például Móricz Zsigmond vagy Györfy István. Csupán néhány olyan jelentős népi író akadt, aki ezekben az években távol tartotta magát Püski Sándor kiadói tevékenységétől: Illyés Gyula, Szabó Zoltán és Tamási Áron nevét említhetjük meg itt, akik részben korábban megkötött szerződéseik, részben politikai fenntartásaik miatt másutt jelentették meg munkáikat.

Több alkalommal hivatkoztunk már a Turul Szövetségre. A két világháború közötti korszak e legjelentősebb egyetemi hallgatói szerve-

zetének, bajtársi egyesületének a szerepe ugyancsak fontos volt a népi mozgalom kibontakozásában. A sokáig elsősorban nacionalista rendezvények, duhaj táborozások és zsidó egyetemisták megverésének szervezésében kimerülő Turul Szövetség jellege az 1930-as évek elején kezdett megváltozni. Főképpen a Pázmány Péter Tudományegyetem diákjain belül lassacskán kialakult egy csoportosulás, amely egyre nagyobb rokonszenvennel tekintett a népi írók munkásságára. A fiatalok közül egy latin–történelem szakos tanár, a már említett Fitos Vilmos tűnt ki szervezőkészségével, és hamarosan ő lett a Turul Szövetségen belül létrejövő ún. népi ellenzék meghatározó alakja. A népi ellenzék részben Fitoson keresztül a *Magyar Élet* című folyóirat körével, illetve a Magyar Közösséggel ápolt jó kapcsolatokat. Körükben született meg a gondolat, hogy a fővárosban tanuló szegényparaszt származású diákok számára külön kollégiumot létesítsenek. Ezzel nem csupán a nyomorúságos diákszociális helyzeten kívántak enyhíteni, hanem kollégiumi különórákkal, nyelvtanulással, kirándulásokkal olyan diákközösséget kívántak nevelni, amely elkötelezett a népi mozgalom eszméi iránt.

Az 1940. február 1-jén meginduló Bolyai Kollégiumot kezdetben a Turul Szövetség tartotta fenn, és rajta keresztül közvetve a Magyar Közösség finanszírozta. Ez az állapot 1941/42 fordulóján változott meg, amikor a népi ellenzék, illetve maga Fitos Vilmos is háttérbe szorult a Turulon belül a szélsőjobboddallal rokonszenvező szárnnyal szemben. A Kollégium ekkor a Teleki Pál, majd Kállay Miklós miniszterelnök körül gyülekező, mérsékelt konzervatív kör védőszárnyai alá került. A váltást szimbolikusan az is tükrözte, hogy 1942-ben Györffy István nevét vette fel az intézmény. A Györffy Kollégium patronálására létrehoztak egy ún. Pártfogó Testületet, amelynek élén Zsindely Ferenc kereskedelmi miniszter állt. Részben ő, részben felesége, a népi motívumokkal díszített ruhákat készítő divattervező, Tüdös Klára szer-teágazó kapcsolatrendszerének köszönhetően a német megszállásig, sőt gyakorlatilag 1944 őszéig háborítatlanul működhetett a Györffy Kollégium. A Zsindely házaspár a kor gazdasági, tudományos és művészeti elitjének számos tagját megnyerte, hogy anyagilag támogassa a fiatal

parasztdiákok otthonát. A Györffy Kollégium igazgatójává a diákok Kardos László néprajzost választották, aki 1945 után országos méretekben irányította a kibontakozó népi kollégiumi mozgalmat. A Györffy Kollégium valódi jelentősége épp ebben rejlett: a nehéz háborús viszonyok közepette is mintát adott, gyakorlati példát nyújtott, hogyan lehet a paraszti származású értelmiség nevelődését, a középosztály sokak által hangoztatott felfrissítését megvalósítani. Érdemes megemlíteni néhány nevet, akik ebben az időszakban a Bolyai/Györffy Kollégium tagjaként kezdték pályafutásukat: Csanádi Imre és Sipos Gyula költő, Fekete Gyula író; az 1950-as évek miniszterei közül Gyenes Antal és Hegedüs András, valamint az 1960-as évek reformközgazdásza, Szabó Kálmán. A népi mozgalom és az irányukba nyitott középosztály együttműködésének legfontosabb hozadéka minden kétséget kizáróan a Bolyai/Györffy Kollégium volt.

Ha a népi mozgalom történetének 1939 és 1944 közötti sűrű esztendei szöbe kerülnek, igen hamar eljut a beszélgetés a szárszói konferenciához. Pontosabban szólva a második szárszói konferenciához, amelyet 1943. augusztus 23-a és 29-e között rendeztek meg, összesen hatszáz résztvevővel a Soli Deo Gloria szövetség balatonszárszói konferenciaterületén. Ez az összejövetel nem csupán a népi mozgalom legnagyobb seregszemléjét jelentette, hanem a háború alatti legnagyobb ellenzéki politikai tanácskozást is. Csöppet sem előzmények nélkül jutottak el idáig. A Nemzeti Parasztpárt 1939-es megalakulását követően – elsősorban a háború idején megnehezedett politikai szervezkedés miatt, amely a baloldali ellenzék legális pártjait, így a szociáldemokratákat és a kisgazdákat is erősen sújtotta – nem nagyon nyílt lehetőség komoly alapszervezeti háttérrel bíró párt kiépítésére. A népi mozgalom vezető alakjai azonban több alkalommal is találkoztak egymással. A nagyobb létszámú informális összejöveteleket leszámítva mindenképpen fontos kiemelni ezek közül a *Szabad Szó* szerkesztőségi értekezleteit, az 1942 nyarán megrendezett első szárszói találkozót, illetve az 1942. november 20-tól 22-éig tartó lillafüredi tanácskozást. Az utóbbin ugyan nem

csupán a népi mozgalom képviselői vettek részt, hanem nem zsidó származású urbánus írók, a kor népszerű lektűrirodalmának képviselői és katolikus irodalmárok is, a népiek azonban szép számmal képviseltették magukat. Paradox módon a Gömbössel való 1935-ös találkozóhoz képest sokkal professzionálisabb módon megszervezett, szándékaiban is sokkal átgondoltabb esemény jóval kisebb visszhangot váltott ki a történeti irodalomban.

A lillafüredi találkozó ötletgazdája és szervezője, Antal István propagandaminiszter, Gömbös Gyula közeli híve volt, aki a kormányzat részéről Kállay Miklós miniszterelnököt és Szombathelyi Ferenc vezérkari főnököt is rávette a részvételre. Antal megpróbált közös pontot találni az írókkal, akiktől a kormányzat és a háborúból való kilépési kísérletek burkolt támogatását remélte. Abban bízott, hogy a háborús nehézségek közepette a résztvevőkben az ország sorsáért érzett aggodalom elég lehet egy közelebről nem részletezett nemzetféltés jegyében való együttműködéshez. A jelen lévő és felszólaló írók, többek között Németh László, Illyés Gyula, Féja Géza, Kodolányi János, Veres Péter, illetve a más eszmeirányzatot képviselő Márai Sándor, Cs. Szabó László, Mécs László, Somogyváry Gyula, Bókay János kétségkívül tárgyilagos és kiegyensúlyozott hangnemben, de végső soron visszautasították, hogy a kormányzati propagandában szerepet vállaljanak. Így a találkozó nem érte el a kitűzött célját, legfeljebb arra volt jó, hogy a résztvevők és a távolmaradók szurkálódjanak egymással, hogy ki volt ott és ki szólalt fel, és ki az, aki nem vett részt rajta. Ezeket a csipkelődéseket mindazonáltal nem lehetett az Új Szellemi Front körüli viharokhoz hasonlítani. Az első, 1942-es szárszói tanácskozásról nem maradt fenn hiteles jegyzőkönyv, csupán elszórt utalásokból és sajtóhírekből értesülhettek a kortársak arról, hogy a népi mozgalom meghatározó szereplői közül többek között Féja Géza, Németh László és Veres Péter is előadást tartott.

A második szárszói találkozó résztvevői alig nyolc hónappal Magyarország német megszállása előtt gyűltek össze, amikor a Wehrmacht már defenzívába szorult a szovjet fronton, a szövetségesek partra szálltak Olaszországban – megbuktatva ezzel Mussolinét –, és az Európán

kívüli hadszíntereken is előretörték az antifasiszta hatalmak. Az élesebb szemű megfigyelők tehát már észrevehették, hogy jelentős fordulat állt be a háború menetében, így a német szövetségben harcoló Magyarország jövője is komoly aggodalmakra adott okot. A politikai élet más szereplőjéhez hasonlóan ezért a népi mozgalom hívei is azon töprengtek, hogyan tudna Magyarország a legjobban kilépni a háborúból, és utána milyen utat kellene követnie. A szárszói konferencia a Magyar Élet tábora volt, amely elnevezés alatt ezúttal a kiadót, nem pedig a folyóiratot kell érteni. Bár a névazonosság megtévesztő lehet, Püski Sándor könyvkiadóként mindig teret adott olyan népi szerzőknek is (Erdei, Darvas, Nagy István), akik nem tartoztak a *Magyar Élet* folyóirat köréhez. A népi mozgalom nagyjai közül csak Szabó Zoltán és Illyés maradt távol, Tamási Áron és Balogh Edgár pedig levélben köszöntötte az egybegyűlteket, vagyis lényegében a népi mozgalom minden áramlata képviseltette magát. A részvételi felhívásban mindenestre még Illyés Gyula neve is szerepelt, és nem tudni, végül miért nem ment el. Erdélyi Józsefet meg sem hívták, miközben a vele barátságban maradó Sinka István ott volt – ez is jelezte, hogy bizonyos határokat még a rendkívül lazán szervezett népi mozgalomban sem lehetett átlépni. Nagy számban jelentek meg egyetemi hallgatók, Györffy-kollégisták, fiatal munkások, teológusok és Magyar Élet Kiadó könyvbarátai szerte az országból.

A szárszói konferencia a népi mozgalmat belülről ismerők számára nem hozott komoly meglepetést. Igaz, nem tudhatjuk, hogy mennyien voltak a népi írók olvasói közül azok, akik tisztában voltak azokkal a mozgalmon belül régóta jelen lévő véleménykülönbségekkel, amelyek Szárszón egyértelműen megfogalmazódtak. A találkozón Erdei Ferenc, Németh László és kisebb, rejtett mértékben Kovács Imre voltak azok a pólusképző személyiségek, akik magukhoz vonzották a népiséggel rokonszenvezőket.

Elsőként, augusztus 24-én Erdei Ferenc szólalt fel, és *Magyar társadalom* című előadásában fejtette ki nézeteit. Ebben a történelmi materializmust tartotta a társadalom fejlődését legtisztábban megvi-

lágító magyarázó elvnek, még hozzá nem annak eredeti formáját, hanem a polgári szociológia által korrigált változatát. Úgy vélte, hogy „a klasszikus szociológiának, a történelemnek, továbbá a társadalomrajzi (szociográfiai) vizsgálódásoknak tanulsága szerint a társadalom ennél állandóbb, sajátjótörvényűbb valami, amelynek saját alakulási vonala van, és ez gyakran és szívosan eltér a termelőerők történeti alakulásától, és csak egészen nagy hullámokban egyezik meg vele.”⁹³ Erdei tehát nem egyszerűen marxista volt, hanem egy magyar viszonyokhoz szabott marxizmust képzelt el, és ennek jegyében fejtette ki a hazai társadalomfejlődésről vallott felfogását.

Erdei társadalomképe sok hasonlóságot mutatott Németh László vagy akár Szabó Dezső nézeteivel, és a múlt értékelésében nem nagyon tért el a népiek általános felfogásától. Ő is 1867-et, a kiegyezés évét választotta magyarázata kiindulópontjának. A kapitalizmus kialakulását problémásnak látta: szerinte „az idegenekből toborzódott polgárság” asszimilálódott hozzá a magyar vezetőrétegekhez, amelyek a korábbi nemesi társadalom hagyományait képviselték. Így kialakult egy kettős, részben kapitalista, részben feudális társadalom, amelyben az első rész idegenekből (németek, zsidók), a második rész pedig magyarokból állt. A parasztság azonban egyikbe sem illeszkedett bele, hanem mindkét réteg alatt helyezkedett el. Nem nehéz felismerni, milyen jelentős mértékben inspirálta tehát Erdei Ferencet Németh László életműve. Amikor aztán a társadalmi szerkezet vázolása után a kultúra került szóba, a következőket írta: „Az irodalmi életünkben jelentkező sajátságos *ket-tészakadás* ennek a társadalmi helyzetnek a következménye. A konzervatív nemzeti társadalom klasszikus irodalma helyett egy nyugtalan, új törekvéseket és új hangokat képviselő irodalom lépett fel, amelyben ez a friss, polgári társadalom és benne elsősorban a *zsidóság* jelentkezett.” (kiemelések az eredetiben – P. I.)⁹⁴

⁹³ Szárszó. *Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. 3. kiadás, Püski, Budapest, 1993, 12.

⁹⁴ Szárszó. *Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. 3. kiadás Püski, Budapest, 1993, 19.

Erdei ezt a társadalomszerkezetet nem csupán a dualizmus, hanem kisebb módosításokkal a Horthy-korszak esetében is érvényesnek tartotta. Felfogása nem csupán kortársaira, hanem a magyar társadalomtudományi gondolkodásra is mély hatást tett. Csupán a rendszerváltást követően ingott meg az Erdei-féle felfogás pozíciója, igaz, azóta a szociológus- és társadalomtörténész-szakma rámutatott a konstrukció nagyon komoly hiányosságaira és ellentmondásaira. Ma már azt mondhatjuk, hogy bármennyire is szociológiai eszköztárral és fogalomkészlettel dolgozott Erdei, felfogása sokkal inkább aktuálpolitikai célokat szolgált, nem pedig a tudományos értelmezést segítette elő.

A tábor résztvevői azonban nem elsősorban Erdei társadalomrajzát, sokkal inkább a háború vége utáni fejlődésre vonatkozó vízióját vitatták. Bár az előadó elvileg a modern polgári társadalom mellett foglalt állást, ezt a hatalmas tömegű munkásság és agrárszegénység miatt már nem látta megvalósíthatónak. „Ennek következtében – vélekedett Erdei – a fejlődésnek csak átmeneti szakasza lehet egy ilyen átalakulás, mint ilyen azonban feltétlenül szükséges út.”⁹⁵ A végső célnak, bár nem mondhatta ki, a szocialista, még pontosabban a kommunista társadalom kiépítését tartotta, amely a munkásság vezetésével, de a parasztsággal és a „nép értelmiségével” összefogva megy majd végbe,

Németh László egy nappal Erdei Ferenc szereplését követően adta elő gondolatait, külön cím megjelölése nélkül. Ugyancsak a magyar társadalom átalakulását vizsgálta, az időben messzebbre visszanyúlva, de rövidebb terjedelemben, és az 1930/40-es évek fordulóját illetően Erdei Ferencétől eltérő értékeléssel. Németh ugyanis mind a középosztály, mind a parasztság tekintetében sokkal mélyebb változásokat észlelt, mint legfőbb vitapartnere. A középosztály szerinte sokat változott, tagjai közül nem kevesen megértették a reform szükségességét, és nyitottabbá váltak a parasztság sorsa iránt. Úgy vélte, „társadalmi kiegyenlítődés” zajlik: „...a parasztság városra ömlése s városiasodása

⁹⁵ Szárszó. *Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. 3. kiadás Püski, Budapest, 1993, 33.

is tovább folyik. Ezt a tüneményt sokan mély szomorúsággal nézik. Sajnálják a parasztságról lehulló népviseletet, eliszonyodnak a szájára került slágeren, majmolt városi szokásain. Ez azonban a néprajzos és a kultúrtörténész bánata. A parasztság számára ez feltörés, haladás, kikapaszzkodás egy olyan életmódból, amelyet ázsiai paraszt-mezőgazdaságunk tart fenn az ország nagy részében. (...) A városi szakmunkásság közt ma már egyre ritkább, aki nem polgárit végzett; a jobb műhelyekben felnőtt ifjak műveltsége, ha másféle is, eléri érettségizett társaikét.”⁹⁶ A kedvező folyamatoktól nem maradt érintetlen a középosztály sem: „Hivatalukba belécsömörlött értelmiségiek, szabad idejükben ojtogató hivatalszolgák, a gyári munkások, a magasabb földművelésre rákapott gazdaiifjak törekednek abba a Kertmagyarországba, melynek apró városgóccokkal, s villamosított tanyákkal teleszórt tájképét ők talán elképzelni sem tudják...”⁹⁷

Németh Lászlót a háború rendkívüli aggodalommal töltötte el, mivel nem látott a magyarság számára kedvező kimenetelt. Attól félt, hogy azokat a kedvező társadalmi folyamatokat, amelyeket a népi mozgalom indukált, megakasztja majd az a nagyhatalom, amelyik a harcok megszűntével az ország sorsát fogja intézni. Bár Németh az angolszász kapitalizmust is elutasította – amely alatt egyébként a nagy gazdasági világválság előtti, állami beavatkozástól mentes rendszert értette –, elsősorban mégis a szovjet típusú szocializmus veszélyeire figyelmeztetett. Sejtései rendkívül találóak és pontosak voltak: óvott a sztálini típusú diktatúrától, amely lejárhatja a szocializmus eszméjét, valamint a munkásnép, vagyis az ipari munkások, önállóan gazdálkodó parasztok, kisiparosok proletársorba süllyesztésétől, és végül arra kérte a hallgatókat, vigyázzanak, hogy a „nemzet keze fölöslegesen be ne véreződjék.”⁹⁸

⁹⁶ Szárszó. *Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. 3. kiadás Püski, Budapest, 1993, 42.

⁹⁷ Szárszó. *Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. 3. kiadás Püski, Budapest, 1993, 43.

⁹⁸ Szárszó. *Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. 3. kiadás Püski, Budapest, 1993, 48.

Előadása lezárásaként Németh László újból összefoglalta, hogy mit is ért osztály nélküli társadalmon. Erdei Ferenc nézeteivel szemben nem a „dolgozó osztályok” összefogásáról vizionált, hanem észrevette, hogy a fizikai munka is egyre speciálisabb ismereteket igényel, ahogy a földműveléshez is egyre komolyabb szaktudásra van szükség, tehát ebben az értelemben a műveltség, a tudás szerepe felértékelődik, így „értelmiségi társadalom” alakul ki. Németh László szép megfogalmazásában mindez így szólt: „Az igazság az, hogy a nagy medence, amelyből az egész nemzet eredt, valóban a parasztság. A delta azonban, amely felé az egész nemzet tart: az értelmiség.”⁹⁹

Bár korábban azt mondtuk, hogy a tábor hallgatósága részben Németh László köré tömörült, ez csak korlátozott mértékben volt igaz: előadásának igazi lényegét, az értelmiségi társadalom kialakulásáról szóló, korát messze meghaladó vízióját alig értette meg valaki. Elég itt arra gondolnunk, hogy manapság milyen sok szó esik a „tudásalapú társadalomról”, vagy az élethosszig tartó tanulásról. Ez mindennél élesebben tanúskodik Németh László igaza mellett. Az előadást követő vita mégsem erről folyt, hanem a „harmadik oldalról” szóló, voltaképpen mellékes megjegyzés kapcsán a népi mozgalom önmeghatározásáról, vagyis hogy a korabeli politikai élet térképén hol lehet kijelölni ennek az irányzatnak a pontos helyét. 1943 közepén, amikor az antifasiszta koalíció megerősödése napról napra egyre nyilvánvalóbbá vált, arra kellett a résztvevőknek választ találniuk, hogy Magyarország jövője szempontjából az angolszászok által kínált polgári demokráciát és kapitalizmust vagy a Szovjetunió képviselte államszocializmust tartják-e kívánatosabbnak. Németh László úgy vélte, hogy a magyar népi mozgalomnak mindkét nagy eszmeiségre, mindkét útra nemet kell mondania, elsősorban azért, mert szerinte az angolszászok és a szovjetek is csak külső nagyhatalmi érdekeiket érvényesítenék. A követendő utat sokat idézett hasonlatával világította meg: „Tegyük fel – mondta –, hogy van

⁹⁹ Szárszó. *Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. 3. kiadás Püski, Budapest, 1993, 51.

Új-Guineában egy párt, amely azt vallja, hogy Új-Guineának az angolokénak kell lennie. A másik szerint Új-Guinea csak a hollandok alatt lehet boldog. S most föláll valaki, és azt kérdi: Nem lehetne Új-Guinea a pápuáké? Ez a – harmadik oldal.”¹⁰⁰ Erdei Ferenc, aki – mint láttuk – határozottan a második út, vagyis a szovjet orientáció mellett foglalt állást, Németh László szemléletes hasonlatát már korábban kibontotta: „Ezek az irányok kívül tényleges politikai törekvés és elképzelés az, amelyet a *harmadik oldal* (kiemelés az eredetiben – P. I.) politikájának szokás nevezni. Ez az oldal egy szociális, népi társadalom elképzelésével elsősorban a magyarság népi felszabadulását tartja alapvető követelménynek, és ebben a vonalban képzi el a társadalom átalakulásának módját és rendszerét. Tehát elsőrendű kérdése: a magyarság, mint népiség, és a társadalmi átalakulást ennek alárendelve képviseli, és követeli.”¹⁰¹ A két nagyelőadást, vagyis Erdei Ferenc és Németh László felszólalását követően elsősorban tehát arról vitatkoztak a résztvevők, hogy melyik út a valószínűbb: az Erdei által jósolt szovjet dominanciához kell alkalmazkodni, vagy lehetséges a Németh László által vizionált, a nagyhatalmi érdekszféráktól és társadalmi berendezkedéstől távolságot tartó politika.

Balatonszárszón megfogalmazódott egy harmadik álláspont is, amelyet Kovács Imre képviselt. Ő is hozzászólt a vitához, de egy félreértett hasonlat miatt az elnöklő Bognár István, az Soli Deo Gloria alelnöke rendreutasította, és Kovács, a hallgatóság biztatása ellenére nem folytatta mondandóját. Ennek tartalmáról visszaemlékezésében így írt: „Én azon gondolkodtam, hogy miként lehetne okos stafétaváltással, sima átmenettel, józan és reális politikával a helyünket megtalálni, létünket biztosítani a győztesek oldalán. Engem is aggasztott a jövő, féltem, hogy a reformok nem úgy kerülnek végrehajtásra, ahogy tervezzük, attól tartottam, hogy a nép demokratikus tapasztalatok hiányában aligha

¹⁰⁰ Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata. 3. kiadás Püski, Budapest, 1993, 51–52.

¹⁰¹ Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata. 3. kiadás Püski, Budapest, 1993, 32.

tudja a parlamentáris demokráciát megteremteni vagy megvédeni.”¹⁰² Vagyis a népi táboron belül is létezett a hagyományos polgári demokrácia iránt elkötelezett irányzat, és ennek legtehetségesebb képviselője Kovács Imre volt. Hogy jó szónokként milyen hatást érhetett volna el, mennyire tudta volna elterelni a tábor véleményét az értelmetlen „harmadik út”-vitától, sajnálatos módon nem derült ki.

A tábor széteszlása után néhány hónappal a német csapatok megszállták Magyarországot. A népi mozgalom képviselői vagy csendben maradtak, vagy közömbösen szemlélték az eseményeket, vagy semleges témákról írtak a *Magyar Élet* és a *Magyar Út* hasábjain. Volt, aki munkaszolgálatosként sodródott az eseményekkel, mint Veres Péter; volt, aki munkatáborban hunyt el, mint Sárközi György; akadt, aki elborzasztó verseket írt, mint Erdélyi József. Csupán egyetlen vezető népi értelmiségi, Kovács Imre kapcsolódott be az antifasiszta ellenállásba. Az ő aktivitásának köszönhetően ismerték el a náciellenes szervezeteket tömörítő Magyar Frontban önálló tényezőnek a Nemzeti Parasztpártot, amely nélkül sokkal nehezebben ment volna a pártalakítás 1944/45 fordulóján. Kovács egészen a kiugrási kísérletig vett részt a Magyar Front munkájában, közvetítőként még ifj. Horthy Miklóssal is tárgyalt, hogy az rávegye apját a háborúból való kilépésre. A nyilas időszakban pedig ugyancsak Kovács Imre volt az, aki rábeszélte Bajcsy-Zsilinszky Endrét, hogy vállaljon szerepet a tragikus véget ért Kiss János altábornagy vezette ellenállási mozgalomban. Itt érdemes megemlíteni azt is, hogy a népi írók munkáiban megfogalmazott németellenesség az egyetemi ifjúság egy részében termékeny talajra hullott. A kétségtelenül gyenge antifasiszta ellenállási mozgalomban a nem kommunista ellenállók jelentékeny részét épp a népi mozgalommal erősen rokonszenvező diákok képviselték. Fitos Vilmos mellett Kristó Nagy István, a *Magyar Élet* segédszerkesztője, és Kiss Sándor, a Teleki Pál Tudományos Intézet munkatársa, valamint számtalan Györffy-kollégista vállalt szerepet

¹⁰² Kovács Imre: Találkozásaim Németh Lászlóval. In: Uő: *Népiség, demokrácia, radikalizmus*. S.a.r. Valuch Tibor Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég, Budapest, 1992, 306–307.

a különböző ellenállási szervezetekben. Ezek közül a Magyar Diákok Szabadságfrontjának, a Görgey- és a Táncsics-zászlóaljnak a nevét emelhetjük ki. A népi mozgalom legfiatalabb tagjai hamis igazolványok gyártásával, robbantásokkal, kisebb fegyveres akciókkal, zsidó munkaszolgálatosok mentésével jelezték, hogy a legnehezebb időkben is van értelme az ellenállásnak.

6. A hatalom sáncai és a népbíróság asztalai

1943. augusztus 23-án, a balatonszárszói konferencián Kodolányi János nyitó előadásában a „szavak inflációjáról” beszélt a szépszámú hallgatóság előtt. Kodolányi arra gondolt, hogy a háborúban megnőtt a propaganda jelentősége, és a modern tömegkommunikációs eszközök révén minden korábbinál hatékonyabban tudták befolyásolni, átformálni az ember gondolkozását. Bár a harci cselekmények Magyarország földjén [1945 áprilisában véget értek, a háborús pszichózis nem múlt el, a közélet nem nyugodott meg, s így a „szavak inflálódása” is folytatódott. A népi mozgalom számára az jelentette a legkomolyabb kihívást, hogy éppen a „nép” szó kezdett igen hamar veszíteni addigi nemes hangzásából. Elsősorban a hatalom szisztematikus megragadásán munkálkodó Magyar Kommunista Párt tett igen sokat a „nép” szó és a néppel kapcsolatos kifejezések kiüresítéséért, meghamisításáért. A nép fogalmát éppen olyan parttalan és ködös módon alkalmazták, ahogy a szélsőjobboldali mozgalmak néhány évvel korábban a zsidó kifejezést. A kommunisták használta politikai nyelvben a nép megfoghatatlan társadalmi kategória maradt: a nép érdekeire hivatkozva mindig fel lehetett lépni a nép ellenségeivel szemben. Deklaráltan a nép vált a politikai hatalom birtokosává is, és ezzel a népi mozgalom tagjai látszólag elérték céljukat, ám a fogalom tisztázatlansága miatt sohasem lehetett tudni, hogy milyen rétegek, csoportok tartoznak ide: csak az úgymond dolgozó nép, amely a parasztságot, a munkásságot és a haladó értelmiséget foglalta magában, vagy mások is. Ráadásul mind a parasztság, mind a munkásság a politikai hatalom által önkényesen kimunkált, a változó politikai célokhoz igazított, mesterséges kategória volt, arról már nem is szólva, hogy mitől számított „haladónak” vagy „nem haladónak” egy értelmiségi.]

A népi mozgalommal rokonszenvezőknek azonban nem csupán azzal kellett szembesülniük, hogy fokozatosan inflálódik a nép fogalma, hanem azzal is, hogy Magyarország egy vesztes háborúból kikerülve ro-

mokban heverő gazdaságot és emberi szenvedések özönével terhelt társadalmat örökölt. Gazdasági, szociális, társadalom-lélektani, közigazgatási problémák halmaza torlódott egymásra, és ezek megoldása önmagában is nyugodt reformkorszakot igényelt volna. Mégsem a békés, megfontolt építkezés ideje jött el: a háborútól sújtott országban néhány év alatt egy rendkívül merev és véres diktatúra épült ki, amely tovább nyomasztotta az amúgy is frusztrált társadalmat. A népi táborhoz tartozó politikusok és értelmiségiek állásfoglalását, helyzetét 1944 és 1948 között az határozta meg, hogy milyen reményeket tápláltak Magyarország jövője iránt, láttak-e valamilyen esélyt egy békés reformkor kibontakozására.

☐ A népiek jövőjét az döntötte el, hogy mit gondolnak róluk a szovjet hadsereggel érkező magyar kommunisták. Az már igen hamar eldőlt, hogy a népieket korábban ismerő, velük különböző alkalmakkal együttműködő hazai kommunisták, így például a Márciusi Frontban részt vevő fiatal értelmiségiek legfeljebb másodhegedűsök lehetnek a szovjet fővárosból hazatért emigránsok, a moszkoviták mögött, noha nem sok jel utalt arra, hogy az újonnan érkezettektől eltérően gondolkodtak volna a népiekről. A szovjet emigrációból hazatértek véleményét két kiemelkedő teoretikusuk, Révai József és Lukács György fogalmazta meg.

De miért volt egyáltalán szükség a népi mozgalom bármiféle kommunista értékelésére, miért nem volt elegendő a hatalomátvételhez a szovjet hadsereg jelenléte és támogatása? Azért, mert a Magyar Kommunista Pártra nehéz örökségként rakódott az 1919-es Tanácsköztársaság bukása. Az emigrációban gyilkos viták dúltak arról, hogy miért nem győzött akkor a forradalom, úgymond miért veszítette el a tömegek támogatását. A végső konklúzió végül is az lett, hogy szövetségesek nélkül nem győzhet a kommunista párt, és különösen Magyarországon szükséges a nagy létszámú parasztság rokonszenvének megszerzése.¹⁰³ Ez a megközelítés akkor vált uralkodóvá a moszkvai emigráción belül, amikor a Kommunista Internacionálé is meghirdette az ún. népfrontpolitikát, vagyis minden antifasiszta erő összefogását. Természetesen a magyar közgondolkodásban sem múlt el nyom nélkül 1919 emléke, és még a Horthy-rendszer ádáz kritikusai közül is nagyon sokan mély

bizalmatlansággal szemlélték a kommunistákat. Ráadásul véget ért a második világháború, így már nem volt szükség az antifasiszta koalíció fenntartására sem.

☐ A kommunista pártvezetés is érzekelte ezeket a problémákat. Ez is közrejátszott abban, hogy 1945 decemberében úgy döntöttek, újból kiadják Révai József *Marxizmus és népiesség* című munkáját. A könyvet még 1938-ban írta a szerző, és Kállai Gyula álneve alatt jelent meg 1943-ban. Révai nem dolgozta át a könyvet, hanem az eredeti szöveget közölték újra, egyértelműen aktuálpolitikai szándékkal. „Könyvem mindenekelőtt választ ad arra a kérdésre – írta Révai –, vajjon nem rögtönzés, nem konjunktura-politika, nem pusztán »taktika«-e a magyar kommunisták demokratikus, nemzeti politikája?”¹⁰³ A szerző nemmel felelt az általa feltett kérdésre, és mindezt azzal támasztotta alá, hogy hosszasan méltatta a népi mozgalmat, amelyet az „utolsó két évtized legjelentősebb szellemi áramlatának” nevezett.¹⁰³ Révai munkája két nagy részre osztható. Elsőként a népi mozgalom agrárkérdésről vallott álláspontját mutatta be, és úgy vélte, hogy ezen a téren a kommunistáknak van mit tanulniuk a népiektől. Elsősorban azt, hogy előbb földosztásra van szükség, és meg kell hagyni a kis- és középparasztság életlehetőségeit. Ezzel az álláspontjával persze sokkal inkább saját elvtársainak üzent: 1919-ben Kun Bélának nagyot hibáztak, hogy az azonnali kolhozosítást, vagyis a szocialista nagybirtokokat erőltették, hiszen ezzel elvesztették a parasztság támogatását. Révai ezt nem mondhatta ki egyértelműen, ezért csupán eltorzult kapitalista fejlődésről, az elmaradt paraszti polgárosodásról beszélt, amit Engels nyomán a kommunista frazeológiában „porosz utas agrárfejlődésnek” hívtak. A paraszti polgárosodás megrekedéséről igen sokat írtak a népiek is, így kitűnő érvanyagot szolgáltatottak Révainak. A vezető ideológus úgy tehetett engedményeket a népieknek, úgy ismerhette el igazukat, hogy azzal a kommunista párt stratégiai céljait is szolgálta, ráadásul az egykori '19-es csoporton is ütött egyet.

¹⁰³ Révai József: *Marxizmus és népiesség*. Szikra, Budapest, 1946, 6.

Amennyire engedékenynek látszott Révai a földkérdésben, olyan kérlelhetetlen szigorral csapott le a népi mozgalom társadalompolitikai elképzeléseire. A szövetkezeti szocializmus, a parasztság hosszú távú polgárosodása, bármilyen, a klasszikus kapitalizmus és a sztálini szocializmus közötti harmadikutas szocializmus elfogadhatatlan volt számára. Tulajdonképpen ugyanazt állította a népi mozgalomról, mint hajdan önmagáról Németh László: „A mi népieseink ugyanis nem marxisták, de nem is anti-marxisták.”¹⁰⁴ Míg azonban mindez Németh László és írótaisai számára a végcél, Révainak legfeljebb közbülső állomás lehetett. A szerző nem óvakodott az egyes népi értelmiségiek igaztalan megvádolásától sem. Révait éppen az tette igazán veszélyes ellenfélle, hogy remek intellektus volt, aki igen sokszor rátapintott az általa bírált személyek és jelenségek gyenge, ellentmondásos pontjaira. A népiek esetén a nép fogalma körüli ellentmondásokat vette nagyító alá, és nem egyszerűséggel a fasiszta torzulás veszélyeiről értekezett. Persze Révai elsősorban lehetőséget látott abban, hogy a népi mozgalomban egyszerre több áramlat is létezett, mert így az ezek közti ellentétekre rá lehetett mutatni. Úgy vélte, hogy „lehetnek és vannak érintkezőpontjaik a proletárszocializmussal. Ha gondolkozásuk narodnik elemei a fasiszmussal való eszmei szomszédság felé sodorják őket, akkor gondolkodásuk és egész magatartásuk *demokratizmus*a rá kell, hogy nyissa szemüket a proletárszocializmussal való eszmei és gyakorlati szövetkezés kívánatosságára és szükségességére.” (kiemelés az eredetiben – P. I.)¹⁰⁵ Végző soron Révai igényt tartott a népi mozgalom szövetségére, amennyiben ez a kommunista párt céljainak támogatását jelentette. Cserébe hajlandó volt tudomásul venni a kisbirtokos parasztság létezését, lemondani az azonnali szövetkezetesítésről, és ezzel a szovjet típusú szocializmus megvalósításáról az ún. népi demokrácia kedvéért.

Míg Révai József könyvében a népi mozgalom gazdaság- és társadalompolitikai elképzeléseit értékelte, addig Lukács György egy párt-

¹⁰⁴ Révai József: *Marxizmus és népiesség*. Szikra, Budapest, 1946, 94.

¹⁰⁵ Révai József: *Marxizmus és népiesség*. Szikra, Budapest, 1946, 145.

főiskolai előadás keretében a népiek szellemi életre gyakorolt hatását elemezte, természetesen abból a szempontból, hogy mit hasznosíthat mindebből a kommunista párt. Lukács egy szűkebb spektrumot vizsgált: csupán két író – igaz, talán a két legfontosabb –, Szabó Dezső és Németh László életművét boncolgatta. Révaihoz hasonlóan ő is a népi mozgalmat tartotta a Horthy-korszak legjelentősebb kezdeményezésének, a szellemi életben is, bár úgy vélte, hogy József Attila nagyságú alkotóval nem rendelkeztek. Lukács nem csupán József Attila életművét egyszerűsítette le könnyed mozdulattal, hanem a *Nyugat* köréhez tartozó alkotókat is negligálta, mivel politikai érdekei akkor ezt kívánták. Szabó Dezső munkásságából is azt a momentumot emelte ki, ami legkomolyabb tanulsággal szolgálhatott pártjának: „A legtöbbször azt ábrázolják, hogy a nép hangja egyáltalán megszólal, annak igazán konkrét tartalmai sokkal kevésbé jutnak érvényre. (...) Mégis az a tény, hogy Szabó Dezső itt látja az egyedüli kiutat, történelmi tett a magyar irodalom fejlődésében, sőt túlmutat az irodalmon is. (...) Élesen rávilágít azokra a tényezőkre, amelyek az 1918–19-es forradalmi megmozdulásokat gyökértelenné tették a magyar népben, és így végső fokon bukásukhoz vezettek.”¹⁰⁶

Szabó Dezsőt, akit személyesen is közről ismert, romantikus antikapitalistának ábrázolta Lukács, az ő legszínvonalasabb követőjének tartott Németh Lászlót viszont egészen hihetetlen módon denunciálta, mondván, „olyan történelemszemléletet fejteget, mely döntő pontokon messzemenően egyezik a Rosenbergével.”¹⁰⁷ Ha ezek után azt gondolnánk, hogy Németh László Lukács szerint a náci fajelmélet apostolához hasonlított, akkor tévedünk. Sőt, kifejezetten dicsérte Németh irodalmi munkásságát, és abban reménykedett, hogy ő is megnyerhető a kommunista párt céljainak. Természetesen csak akkor, ha búcsút int korábbi, harmadik utat hirdető nézeteinek. Lukács szólt még néhány kedves szót a népi szociográfiákról – igaz, Darvasi méltatta, nem pedig Kovács Imrét –, felidézett néhány szép strófát Illyéstől, majd előadása végén

¹⁰⁶ Lukács György: *Népi írók a mérlegen*. Szikra, Budapest, 1946, 8.

¹⁰⁷ Lukács György: *Népi írók a mérlegen*. Szikra, Budapest, 1946, 11.

megismételte a népieknek címzett ajánlatát: „Ha a népi irodalom az ellenforradalom éjszakájában ébresztő szózat volt, úgy most, amikor a felszabadulás beteljesedése napi kérdéssé vált, még nagyobb szerepet játszhat és kell, hogy játsszon. Csak vele együtt lehet megteremteni a magyar irodalom egységét, az irodalom új fellendülését, vezető szerepét a demokratikus ideológia győzelmében és megszilárdulásában.”¹⁰⁸

Lukács előadását követően szót kért a szociáldemokrata értelmiséget képviselő Horváth Zoltán, aki érezhetően nehezen kapott levegőt az általa is tisztelt filozófus népieket méltató szavai után. Ő egészen somásan „németellenes fasisztáknak” bélyegezte a népieket, míg az utána felszólaló Erdei Ferenc úgy vélekedett, hogy a népi mozgalomban két szál találkozott: az értelmiségi középosztálynak a parasztság sorsa iránt érdeklődő képviselői és a paraszti sorból kiemelkedő értelmiségiek. A vita végén Lukács összegezte véleményét, és mintegy igazságot tett a két perlekedő fél: a népiek és az urbánusok között. Ma is tanulságos értékelésében felhívta a figyelmet arra, hogy az urbánusok joggal mutattak rá a népiek számos eltévelyedésére, de a mozgalom lényegét nem értették meg. „Ez a megnevezés visszatükrözi – és erre kell itt a súlyt helyezni – egy olyan rétegnek az ideológiáját, amely undorodik a fasiszmustól, gyűlöli a reakciót, de ellene semmilyen irányban nem tud semmit sem tenni”¹⁰⁹ – zárta mondandóját Lukács György.

Révai és Lukács alapvető fontosságú szövegeket írt: összegyűjtötték azokat az érveket, amelyek a következő értizedekben a népi mozgalom hivatalos értékelését meghatározták. A kommunista párt szövetségesként tekintett a népiekre, de olyan szövetségesként, akiknek fel kell adniuk alapvető társadalom- és gazdaságpolitikai céljaikat, és cserébe olyan apróbb engedményekhez jutnak, amelyek a rendszer működtetése szempontjából egyébként is praktikusnak bizonyulnak. Rendkívül egyoldalú viszony volt ez, amelynek csapdájából nemigen szabadulhattott ki a népi mozgalom.

¹⁰⁸ Lukács György: *Népi írók a mérlegen*. Szikra, Budapest, 1946, 25.

¹⁰⁹ Lukács György: *Népi írók a mérlegen* Szikra, Budapest, 1946, 44.

[1944 után a népiek politikai tagolódását alapvetően az határozta meg, hogyan viszonyulnak az egyre nagyobb hatalmat szerző Magyar Kommunista Párthoz, táplálnak-e illúziókat az egyre nyíltabb diktatórikus törekvésekkel kapcsolatban, illetve látnak-e lehetőséget alternatíva képviselésére, vagy nem. Azok a népiek, akik kezdetől fogva mély bizalmatlansággal szemlélték a kommunisták tevékenységét, elsősorban a Független Kisgazdapártban, főként annak ifjúsági szervezetében, a Független Ifjúsági Szövetségben és a kisgazdákhoz szoros szálakkal kötődő Magyar Parasztszövetségben tömörültek.] Elsősorban azok a középosztálybeli értelmiségiek és fiatal, az egyetemi padosorokat még nem vagy alig elhagyó politikusok gyülekeztek itt, akik a háború utolsó éveiben a Szabó Dezső eszmeiségét hirdető *Magyar Életet* és *Magyar Utat* olvasták, Németh László előadásait hallgatták, és közülük nem kevesen a Magyar Közösség tagjai voltak. Természetesen Szabó Dezsőt nem tagadta meg a Nemzeti Parasztpárt sem, Kovács Imre sokat harcolt ünnepélyes újratemetéséért, Veres Péter pedig megvédte a Szabó Dezső Népi Kollégiumot az átnevezéstől, de ez inkább az életműve és a személye iránti tisztelet megnyilvánulása volt, mintsem a harmadik út gondolatának szerves folytatása. A Kisgazdapárt vonzáskörében tűnt fel az ifjúsági vezetők közül Fitos Vilmos és a *Magyar Út* egykori szerkesztője, Gombos Gyula. A Magyar Parasztszövetség igazgatója, a főtitkári posztot betöltő Kovács Béla helyett a gyakorlati munkát végző Kiss Sándor, és néhány fiatal nemzetgyűlési képviselő, így a Független Ifjúsági Szövetséget vezető B. Rácz István, illetve Horváth János és Vatai László ugyancsak a népiek táborát erősítette.

[A népi mozgalom hívei legnagyobb számban mégis a Nemzeti Parasztpárthoz kötődtek, még azok az írók is, akik 1945 után politikai okokból háttérbe szorultak (Erdélyi József, Féja Géza, Kodolányi János, Németh László és Sinka István)] Erdélyi József a háború végén Ausztriába, majd onnan családjához, Romániába menekült, végül 1947-ben önként feladta magát a magyar politikai rendőrségnek. Tettének pontos indokai nem ismertek. Végül viszonylag enyhe büntetésben részesült: három év börtönre ítélték, de egy év és három hónap után, 1948-ban

szabadon bocsátották, és büntetésének hátralévő részét elengedték. Más vezető népi értelmiségit nem ítélték el háborús és népellenes cselekmények vádjával, bár az írók mindegyike átesett az igazolási eljáráson. Akadt viszont néhány, a népi táborral érintkező személy, aki szintén börtönbe került. Közülük a legismertebb Matolcsy Mátyás, akinek 1946-os népbíróági tárgyalásán Kovács Imre is tanúskodott. Matolcsyt végül tíz év börtönbüntetésre ítélték, és 1953-ban hunyt el a váci börtönben. A népi írók második vonalához tartozó Kádár Lajost *Ártatlank* című, 1944-ben bemutatott, erősen antiszemita hangvételű darabja miatt szintén három év börtönre ítélték. Egészségi állapota miatt nem kellett börtönbe vonulnia, csupán rendőrhatalósági felügyelet alatt állt egy évig. Az elsőfokú ítélet végül nem is emelkedett jogerőre, mivel a másodfokú tárgyalást nem tartották meg. 1948-ban Kádár kegyelmet kapott a köztársasági elnöktől. A *Magyar Út* egykori segédszerkesztője Kárász József, aki 1938-tól az *Egyedül Vagyunk* című, Oláh György szerkesztette szélsőjobboldali hetilap belső munkatársa volt, szintén bíróság elé került. Annak idején több népi írótól is kért cikket a lap számára, így például Sinka Istvántól, Erdélyi Józseftől, Veres Pétertől, Darvas Józseftől, Kodolányi Jánostól, Erdei Ferentől. Kárászt végül 1948-ban négy év börtönbüntetésre ítélték.

A népi írók elitjéből Féja Géza is megérintette a letartóztatás szele: az ő esetében is a háború alatti újságírói tevékenységét kívánták kivizsgálni, de íróársai a segítségére siettek. Püski Sándor segítségével előbb Békésen, majd Békéscsabán telepedett le, az utóbbi helyen könyvtárosi állást kapott. Felmerült, hogy három részből álló irodalomtörténetét indexre helyezik, de erre végül nem került sor. Figyelmeztető jel lehetett számára, hogy testvérét, az Érsekújvárott tanítóként, népfőiskolai vezetőként, a Bars megyei sajtó publicistájaként ismert Féja Tibort 1946-ban másfél év börtönre ítélték, de a vizsgálati fogságban töltött kilenc hónapot követően szabadon bocsátották. Féja Géza ügyében Erdei Ferenc és Kovács Imre is igyekezett fellépni, és végül nem indult politikai rendőrségi vizsgálat egykori márciusi frontos harcostársuk ellen. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy a népiek ellentétei, politikai nézetkülönbségei

annak ellenére fennmaradtak, hogy egymásnak segítő kezet nyújtottak. Erről tanúskodik Illyés Gyula 1945. szeptember 11-én kelt, Féja Géza-nak szóló levele is: „Egyet azonban lelkiismeretesen s a köztünk való viszony világossága érdekében meg kell mondanom. Mi szemben állottunk egymással. Nem ez a mai az ideje, hogy ezt boncolgassuk, és semmiképp se én tehetem, veled, a pillanatnyilag védtelenebbel szemben. (...) Amiben rendelkezésedre állhatok, a legnagyobb készséggel megteszem – a bened lévő értéknek akarok szolgálni vele. De kettőnk személy szerinti dolgairól halasszuk el az én mondandómat arra az időre, amidőn cselekvőképességünk teljesen egyforma lesz.”¹¹⁰

Költészetében, irodalmi munkásságában ugyan távol állt a népiektől, de politikai megnyilatkozásait és baráti kapcsolatait alapul véve mégis hozzájuk volt sorolható Szabó Lőrinc. Neki felettébb hosszú és nehéz igazolási eljáráson kellett átesnie. 1928-ban írott *Vezér* című verse miatt támadták, mivel a költeményt Hitler előtti hódolatként próbálták – igen erőltetett módon – értelmezni. Szabó Lőrincet végül, nem csekély mértékben Illyés Gyula energikus fellépésének köszönhetően, igazolták.

A Fájához képest visszafogottabban politizáló Kodolányi János és Sinka István is lassacskán kezdett háttérbe szorulni. Bár 1948-ig mindketten publikálhattak elbeszéléseket és verseket, számos publicisztikában támadták korábbi tevékenységüket a polgári radikális *Haladás* és a szociáldemokrata *Népszava* hasábjain. Ezekben a sajtópolémiaikban főként Bóka László, Faragó László, Horváth Zoltán és Zsolt Béla vállalt szerepet, és elsősorban a népi írók háború alatti szereplését, a zsidóság kapcsán tett megnyilatkozásait, a szélsőjobboldali pártokhoz és lapokhoz való – nemegyszer valóban problémás és számvetésre, megbánásra, felülvizsgálatra okot adó – viszonyukat tették szóvá. Sajnálatos módon a népi mozgalom tagjainál is nagyon sok esetben elmaradt annak őszinte feltárása, mérlegelése, hogy miben tévedtek a háború idején, mit láttak rosszul. A népiek nem tudtak függetlenedni attól a hangulattól, amely az igazolási eljárások és a népbíróági tárgyalások egészét

¹¹⁰ Féja Géza levelezése. Vál.: Féja Endre, Nap, Budapest, 2003, 182.

körülvette, és részben ennek köszönhető, hogy nem igazán következett be a háborús évekkel és a holokausztal való szembenézés. A valódi cselekményeket mérlegelő, az elkövetett bűnökkel arányos büntetést hozó, a szigorú jogállami normákat betartó népbírósi eljárások elősegíthették volna a háborús trauma feldolgozását, és nem csupán a népi mozgalom, hanem a magyar társadalom is nagyon sokat veszített ennek a lehetőségnek az elszalasztásával.

A népi mozgalom jövőjét nagymértékben befolyásolta, hogy a Szabó Dezső halálával vitathatatlanul a harmadik út gondolatának első számú képviselőjévé vált Németh Lászlóval mi történik, az új hatalom hogyan viszonyul majd hozzá. Németh sem a szélsőjobboldali pártokkal, sem sajtójukkal nem érintkezett, így ezen a módon nem lehetett őt sarokba szorítani. Fel lehetett persze vetni, hogy miben tévedett a *Kisebbségben* oldalain vagy épp szárszói beszédében, de ez nyilvánvalóan kevésnek bizonyult a jogi felelősségre vonáshoz. Ráadásul a kommunista párt vezetői nem is erre törekedtek: ők inkább egy megtört, megfélemlített író szerettek volna maguk mellé állítani. Németh László helyzetét tovább bonyolította, hogy természetes hátvédje, a Nemzeti Parasztpárt sem állt ki igazán mellette. Budapest ostroma után családjával Békésre utazott Püskiékhez, majd 1945 őszétől 1948 végéig a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium óraadó tanára lett. Itt elsősorban szokatlan tanítási módszerével keltett figyelmet: felbontotta a tantárgyak szigorú határait, és a tudomány egyetemes fejlődésének megfelelően, kronológiai sorrendben haladva tanította a matematikát, fizikát, biológiát. Pedagógiai tárgyú írásait *A tanügy rendezése* címmel Illyés Gyula kérésére kötetbe rendezte, és a Parasztpárt kiadójánál, a Sarlónál közzé is tették. 1947-ben jelent meg Németh legkiválóbb regénye, az *Iszony*, és ekkor kezdett hozzá *Égető Eszter* című, vásárhelyi élményeiből táplálkozó munkájának megírásához is. Bár a *Válaszban* is publikálhatott, ezek az évek – elsősorban a sorozatos sajtótámadások miatt – rendkívüli bizonytalanságban teltek. Ezt az instabil állapotot az sem szüntette meg, hogy 1947 áprilisában Németh Illyés Gyula társaságában találkozott Révai Józseffel és Lukács Györggyel. Végül

1948-ban fordítani kezdett, és a következő években elsősorban ez biztosította Németh László és családja megélhetését.

[Németh a háború lezárulását követő esztendőkből nem publikálhatott politikai tárgyú írásokat, de levelezéséből tudható, hogy korábbi történelemszemléletét nem adta fel. Úgy vélte, hogy a magyarság szerencsével járt, mivel a világháborúban Hitler győzelme esetén elveszett volna a nép, és a szovjet megszállással legalább megmaradt az esély az újjászerveződésre. Németh továbbra is a saját hazájában elnyomott, gyarmati sorban élő népként beszélt a magyarokról. A munkáspártokat idegen érdekek képviselőjének, a kisgazdapártot pedig olyan konglomerátumnak tartotta, amely a helyzet stabilizálódása esetén könnyen a két világháború közötti kormánypártokhoz hasonló politikai alakulattá válhat. Németh László úgy vélte, hogy arra a magyar radikalizmusra lenne szükség, amit évekkel korábban hangoztatott, és a Nemzeti Parasztpárttól remélte tervei megvalósítását.], „Ez az oka, hogy a gyarmat nem balról jobbra vagy jobbról balra hárcol azért, hogy kié legyen a magyar, hanem lentről fölfelé – egy gyarmati nép felszabadulásáért –, s a ti tájékokra kell húzódnia, vagy legalábbis pillantania. Helyeteknek ez a vonzása az, amely nem engedte pártokat szétolvadni, e mellett tart ki a parasztság, de a Bibó Istvánhoz hasonló fényes intellektusok is. Ehhez ragaszkodom (annyi egyéni fájdalom ellenére) én magam is.”¹¹¹ Németh László előbb idézett helyzetértékelése mindenesetre sokkal inkább vágyait, mintsem a valós helyzetet tükrözte. Bár akadtak a Nemzeti Parasztpártban a harmadik út gondolatával rokonszenvező személyiségek – közülük is Bibó István fejtette ki legszínvonalasabban elképzeléseit –, az NPP fő irányvonala, meghatározó személyiségeinek felfogása nem esett egybe nézeteikkel.

[Az NPP szervezése már a front megérkezése előtt megkezdődött Budapesten. 1944. október 21-én Erdei Ferenc és testvére, Erdei Sándor, Kovács Imre, Darvas József, a Kovácsokhoz közel álló Szabó Pál

¹¹¹ Németh László levélfogalmazványa Veres Péternek, 1945. december In: *A minőség forradalmára. In memoriam Németh László*. Vál. és szerk.: Monostori Imre, Nap, Budapest, 2001, 177.

és néhány Györffy-kollégista tanácskozott egymással. [Úgy döntöttek, hogy megosztják a feladatokat: az Erdei fivérek a frontvonalon átkelve hazamennek Makóra, majd szülővárosukban és környékén elkezdik a parasztpárti szervezetek megalapítását, illetve felveszik a kapcsolatot a szovjetekkel és más pártok, elsősorban a kommunisták képviselőivel. Kovács Imre Budapesten maradt, hogy részt vegyen a polgári és katonai ellenállás megszervezésében. Ez a feladatmegosztás alapvetően meghatározta a következő esztendőben a Nemzeti Parasztpárt szövetségi politikáját, stratégiai irányvonalát, politikai tagoltságát. Erdei Ferenc hamar hazaért, és Szegeden találkozott a Magyar Kommunista Pártot képviselő [Révai Józseffel. Erdei olyannyira megtalálta a szót a Moszkvából hazatért ideológussal, hogy a Parasztpárt megalakítása helyett Darvas Józseffel egyetemben az MKP-ba szeretett volna belépni. Révai, majd Gerő Ernő ezt taktikai okokból nem tartotta helyes lépésnek, így Erdei és Darvas csupán titkos párttag lett, hivatalosan a Nemzeti Parasztpártban politizáltak. De még Veres Péter is a kommunistákhoz való csatlakozás gondolatával kacérkodott, csupán Darvas beszélte rá az önálló parasztpárt megalapítására. Vagyis a Nemzeti Parasztpárt úgy született újjá 1944/45 fordulóján, hogy legfontosabb vezetői egyöntetűen az MKP politikai törekvéseit támogatták. Nem meglepő tehát, hogy Erdei Ferenc lett a koalíciós napilapként indított *Délmagyarország* felelős szerkesztője, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontban is ő képviselte az NPP-t, az 1944. december 22-én megalakult ideiglenes nemzeti kormányban pedig elnyerte a belügyi tárcát.]

A Nemzeti Parasztpárton belüli kommunista térnyerés sokkal egyértelműbb lett volna, ha Kovács Imre nem éli túl 1944/45 fordulóját. Nem sokon múltott. Ő beszélte rá ugyanis régi barátját, Bajcsy-Zsilinszky Endrét, hogy vállalja el a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának vezetését. Amikor 1944 novemberében a Bizottság katonai törzse, Kiss János altábornagy és társai, valamint Bajcsy-Zsilinszky is német fogságba esett, Kovács csak hajsza híján került el a letartóztatást. Ezután sikerült kijutnia Budapestről a Börzsönyben állomásozó ellenálló csoporthoz, a Görgey-zászlóaljhoz. Terve az volt, hogy átme-
 184

Malinovszkij altábornagyhoz, és felveszi a kapcsolatot a Debrecenben lévő kormánnyal. A szovjetek azonban kémnek vélték, a gödöllői hadifogolytáborba zárták, ahonnan végül egy menetoszlopból szökött meg. Így Kovács Imre csak több hónapos késéssel, 1945 februárjában, Budapesten kapcsolódhatott be a Nemzeti Parasztpárt újjászervezésébe. Emlékirataiban Erdei Ferenc kezét sejtette hányattatásai mögött, ami nem bizonyítható, bár a Nemzeti Parasztpárt kommunistákkal rokon-szenvező vezetőinek kétségtelenül sokat segített, hogy Kovács Imre nem tudott részt venni a pártépítés első hónapjaiban. Egyébiránt nem csupán Kovács, hanem a Nemzeti Parasztpárt alapító elnöke és lapjának, a *Szabad Szónak* a felelős szerkesztője, Szabó Pál is szovjet hadifogságba esett. 1945 áprilisában szabadult, előtte Kunszentmiklóson tartották fogva, és többször is kemény fizikai bántalmazásban részesült. Így amikor visszatért a politikai életbe, már Veres Péter volt a Nemzeti Parasztpárt elnöke, Darvas József pedig a napilapként újraindított *Szabad Szó* főszerkesztője. Sovány kárpótlásként Szabó Pál az eléggé jelentéktelen *Paraszt Újság* főszerkesztői stallumát kapta meg. Nehezen palástolta csalódottságát, és távol is maradt a párt ügyeitől.

[A Nemzeti Parasztpárt 1945 tavaszán építette ki szervezeti struktúráját. A párt elnökévé Veres Pétert választották, aki kétségtelenül komoly népszerűségnek örvendett a szegényparaszság és a földmunkásság körében. Öltözködése, viselkedése, szónoki tehetsége révén alkalmasnak tűnt a feladatra: valószínűleg más vezetőknel jobban megtalálta a szót a párt bázisát alkotó parasztemberekkel. Politikai nézeteit tekintve viszont teljesen alkalmatlannak bizonyult arra, hogy a népi mozgalom eszméit továbbvivő, önálló, a kommunistáktól és a kisgazdáktól is távolságot tartó, markáns politikai irányvonalat képviseljen.] Bár sokáig uralkodott az a történetírói megközelítés, hogy Veres Péter képviselte a párt centrumát, személye sokkal inkább a kommunistabárát szárnyhoz sorolható. Maga Veres is szívesen tetszelgett a pártegységet képviselő bölcs vezető szerepében, a kritikus alkalmakkor azonban szinte mindig az Erdei Ferenc és Darvas József vezette balszárnyat, így közvetve az MKP politikai elképzeléseit támogatta. Sem a pártelvű politi-
 185

zálást, sem a parlamentarizmus lényegét nem értette, és pártvezéri tevékenysége során élesen kiütköztek autodidakta műveltségéből eredő fogyatékoságai és emberi gyengeségei. A párton belül az ellenpólust a főtitkári, majd alelnöki posztot betöltő Kovács Imre, illetve a vele rokonszenvező Illyés Gyula, B. Farkas Ferenc és Keresztury Dezső képviselték. Noha kezdetben Kovács Imre is úgy vélte, hogy lehet szó a kommunistáktól és kisközpártoktól egyenlő távolságot tartó Nemzeti Parasztpártról, így mindkét nagy pártot bírálta, az 1945-ös választásokat követően egyértelműen a Kisközpárt felé közeledett. Kovács nagyon világosan látta, hogy az MKP diktatúra kiépítésére tör, ezzel szemben ő maga a parlamentáris demokráciában hitt, és ezt egy nagy agrárpárt vezetésével látta megvalósíthatónak. A Nemzeti Parasztpártban lévő „harmadikutasok” ezért Kovács politikáját támogatták.

A front elvonultával egymás után alakultak meg a Nemzeti Parasztpárt helyi szervezetei, nem egy helyen kommunista segédlettel. Ez rányomta a bélyegét az NPP későbbi megítélésére, mivel a kortársak sok esetben az MKP fiókpártjának, némi malíciával „gatyás kommunistáknak” tartották a parasztpártiakat. Ráadásul nem kevés joggal gondolhatták mindezt, hiszen az NPP a következő években a legfontosabb kérdésekben – föld-reform, németek kitelepítése, Baloldali Blokk, államosítások – mindig a kommunista álláspontot támogatta, és – főként – a Független Kisközpártot támadta. Ennek ellenére voltak közeledési kísérletek a két agrárpárt között. Elsősorban a Magyar Parasztszövetség lehetett volna ugyanolyan összekötő kapocs köztük, mint a szakszervezeti mozgalom az MKP és a Szociáldemokrata Párt esetén. Ezek a tapogatózások azonban, elsősorban a Parasztpárt baloldalának ellenállása miatt, rendre kudarcba fulladtak, majd Kovács Imre távozásával meg is szűntek.

A Nemzeti Parasztpárt a kommunistákhoz fűződő jó viszony dacára, ha a kisközpártokhoz és a szociáldemokratákhoz képest némi késéssel is, de kiépítette azt az önálló intézményhálózatot, amely kedvező esetben, hosszú távon mégiscsak egy önálló politikai alternatíva háttéréül szolgálhatott volna. Az NPP hivatalos napilapja a *Szabad Szó* lett, a *Paraszt Újság* pedig vidéki hetilapként jutott el az olvasókhoz. A többi párt-

hoz képest jókora késéssel létrehozott rétegszervezet, a Népi Ifjúsági Szövetség (NISZ) is saját lapot adott ki, *Népi Ifjúság* címmel. Szintén a Parasztszövetség lapjaként jelent meg, de egyértelműen a népi gondolat szolgálatába szegődött a *Magyar Parasztélet*, amelyet a *Kelet Népe* egyik alapítója, Barsi Dénes szerkesztett.

A hagyományokhoz híven a népi mozgalom szépirodalmi-közéleti folyóiratokkal is jelentkezett. A vidéki kezdeményezések közül figyelmet érdemel a Hódmezővásárhelyen megjelenő *Puszták Népe*. Az országos folyóiratok közül elsőként az 1945 szeptemberében jelentkező *Valóságot* említhetjük meg. A lap a demokratikus ifjúság hangját kívánta megszólaltatni, és ebben a körülményben a népi mozgalomhoz tartozó fiataloknak is bőséges hely jutott. A *Valóságot* kezdetben a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) adta ki, ezzel reprezentálva a fiatal értelmiség egységét. Az 1945 tavaszán alapított szervezet, amelynek elnöki tisztét kezdetben Szabó Zoltán, majd 1946 októberétől Karácsony Sándor töltötte be, igen hamar szétesett. Mivel a kommunista tagok rendkívül erőszakosan törekedtek saját érdekeik érvényesítésére, a kisközpártok és a szociáldemokraták már 1945-ben, a parasztpárti fiatalok pedig 1946 márciusában létrehozták saját szervezeteiket. Ez utóbbi volt a Népi Ifjúsági Szövetség, amelynek főtitkárává Borsos Sándort, a párt részéről kiküldött elnökké pedig Szabó Pált választották. A NISZ egészen 1947 végéig egyértelműen Kovács Imre irányvonalát támogatta. A *Valóság* hamarosan az Eötvös Collegium és a Györfly Kollégium közös folyóirataként jelent meg, később pedig kizárólag a népi kollégiumi mozgalom orgánumává vált.

A *Valóság* első számában Szabó Zoltán írta a beköszöntő cikket. A „Hazugság nélkül” címet viselő írás az 1945-ös esztendő első kilenc hónapjának eseményeit értékelte, és óvott attól, hogy az olvasók a kibontakozás esélyeit illetően bármiféle illúzióba ringassák magukat: „Nincs veszedelmesebb, mint ha egy nemzet életében elhatalmasodik a hazugságok bizonyos rendszerének és eszmények bizonyos szövevényének különös és hazug együttlése. Nagyjából ez a nacionalizmus. Ennek gyümölcseit élvezhetjük a jelenben. Miben hittek tulajdonképpen?

Alapjában véve mindnyájan a csodában hittek, értsük meg, nemcsak a fasisztákról beszélek, jobboldaliak, baloldaliak egyaránt. Amazok a csodafegyverekben hittek, emezek csodálatos felszabadulásban.”¹¹² A továbbiakban a demokratikus kibontakozás nehézségeit ecsetelte, türelmet és óvatosságot kérve a társadalom átalakításában. Szerinte a felszabadulás nem egyenlő a szabadsággal, csupán a szabadság kezdete, ami lehetőséget teremt a romok eltakarítására, és egy réginel jobb világ megteremtésére. Nem nehéz kiolvasni ezekből a sorokból Szabó Zoltán csalódottságát. Alighanem mindenki így érezhetett, aki a Horthy-korszak elmúltával őszintén akarta egy jelző nélküli demokrácia megteremtését, ám napról napra szembesülnie kellett a kiábrándító valósággal. Szabó nem vállalt politikai szerepet: a *Magyar Közlöny*t és az NPP-hez közel álló *Képes Világ*ot szerkesztette, és hamarosan távozott a MADISZ éléről is. Bár 1946-ban felmerült a neve a megüresedett kultuszminiszteri posztra, jelölését az MKP élesen ellenezte. 1947-ben a párizsi magyar követség kulturális attaséjává nevezték ki, és két évvel később, Rajk László letartóztatását követően az angliai emigrációt választotta. A *Valóság* ekkor már nem létezett. A biztató indulást követően – 1945 decemberében még Bibó István nevezetes tanulmányát, *A magyar demokrácia válságát* közölte –, a lap fokozatosan elszürkült. [A *Valóság* végül 1948 júniusában, a népi kollégiumi mozgalmat ért első komoly támadásokkal egy időben szűnt meg, amikor már nem volt szükség olyan fiatal értelmiségi folyóírra, amely nem áll a kommunista párt szigorú felügyelete alatt.]

[A népi mozgalom klasszikus hagyományait folytató *Válasz* igen későn, csupán 1946 októberében indult újra.] A folyamatos számozással megjelenő folyóiratot Sárközi György özvegye, Molnár Márta nagylelkű finanszírozása tartotta fenn: a budai Nyúl utcában lévő villájának árát fordította az előállítási és terjesztési költségekre. [A *Választ* Illyés Gyula szerkesztette, híven a korábbi évfolyamok és a *Magyar Csillag*

¹¹² Szabó Zoltán: *Hazugság nélkül* 2. kötet S.a.r.: Kenedi János Héttorony, Budapest, é.n. 389.

gyakorlatához.] Az egyes számokban gazdag szépirodalmi és politikai tárgyú írásokat találhatunk. Itt jelentette meg nagy tanulmányait Bibó István, itt tette közzé politikai és gazdasági tárgyú cikkeit Kovács Imre és B. Farkas Ferenc. A népi írók közül Sinka István, Kodolányi János, Németh László, a hozzájuk közel állókból pedig Szabó Lőrinc és Weöres Sándor költeményeit, novelláit, esszéit jelentette meg. A *Válasz* hasábjain több alkalommal is feltűnt szociográfiai írásaival az Erdeitanítvány Márkus István, valamint a pályája első lépéseit tevő, ragyogó tehetségű novellista és drámaíró, Sarkadi Imre. A debreceni születésű fiatal alkotó művészete éppen azokban az években bontakozott ki, amikor legkevésbé nyílt lehetőség az autonóm személyiség megmutatkozására. Sarkadi hamarosan jelképévé vált annak a fiatal népi eszme jegyében induló, majd a kommunista fordulatban hívő, annak harcosává szegődő nemzedéknek, amely néhány évvel később rettenetes csalódásként élte meg eszméi megcsúfolását.

A *Válasz* azonban nem tudta átfogni a népi mozgalom minden irányzatát és alkotóját – Illyés minden erőfeszítése ellenére sem. Nem csupán a teljesen kompromittálódott Erdélyi és a Békéscsabán meghúzódo Fėja Géza maradt ki, hanem Darvas József és Erdei Ferenc is. Az utóbbinak többször is beharagozták írásait, és folyamatosan hitegette Illyést, hogy ad kéziratot. A *Válasz* helyzete aztán a diktatúra kiépülésével párhuzamosan egyre nehezebbé vált. [1949 tavaszán már olvasói segítségét kérte, hogy előfizetők toborzásával segítsenek a lapon. A virágnyelven feladott hirdetés egyértelmű tette, hogy a *Válasz* napjai meg vannak számlálva. Az utolsó szám 1949 júniusában jelent meg] benne az évek óta háttérbe szorított Hajnal István tanulmányával a nagyipari munkáságáról. Ezek után a *Szabad Nép* éles kritikában bírálta meg a „lejtőre került” *Választ*, és ezzel megszűnt a klasszikus népi mozgalom utolsó független folyóirata is.

A népi mozgalom felfuttatásában maradandó érdemeket szerzett könyvkiadó, Püski Sándor korlátozottan folytathatta tevékenységét. Ennek legfőbb oka az volt, hogy csak nagyon nehezen ment át az igazolási eljárásokra. A munkáspártok küldöttei nem csupán a jobboldali radika-

lizmussal érintkező népi írók (Féja, Kodolányi, Sinka, Erdélyi) kiadása miatt támadták Püskit, hanem azért is, mert megjelentette a tiszaszlári vérvádperben vizsgálódó ügyész, Bary József emlékiratait. Bár Bary a vérvádat konkrétan elvetette, mégis azt állította, hogy Solymosi Esztert zsidó vallási fanatikusként ölték meg, és ezzel a lényegyet tekintve ugyancsak a szélsőséges politikai antiszemitizmus álláspontjára helyezkedett. Ráadásul Püski 1941 és 1944 között négy alkalommal is kiadta a könyvet, amivel bizonyos mértékig maga is hozzájárult a zsidóellenes érzelmek ébrentartásához/szításához. Püskit végül is feddéssel igazolták, de a vita során ezúttal is az sikkadt el, ami a legfontosabb lett volna: a múlttal való őszinte szembenézés. A további években a háborús esztendőkhöz viszonyítva sokkal kevesebb könyvet adott ki, igaz, ezek sorában találjuk a magyar líra egyik csúcsteljesítményét, Szabó Lőrinc *Tücsökzene* című kötetét. A Püski Kiadót végül 1950-ben államosították.

A Parasztpárt 1945-ben saját könyvkiadót is alapított, Sarló néven, szövetkezeti formában. Többek között Illyés, Németh László, Veres Péter, Erdei Ferenc és Sárközi György munkáit publikálták. A mindvégig anyagi nehézségekkel küszködő kiadót 1950-ben ugyancsak az állam vette kezelésébe. Két évvel korábban szűnt meg a Misztótfalusi Könyvkiadó, amelyet a Magyar Közösség Kisgazdapártban elhelyezkedő tagjai finanszíroztak, Hartványi István irányításával. Ők is kiadták Szabó Pál, Németh László és Veres Péter munkáit, sőt 1947-től vállalták a népi mozgalomtól távol álló, de magas minőséget képviselő *Újhold* című folyóirat, valamint több értékes képzőművészeti kötet megjelenítését is. A Misztótfalusi Kiadó tevékenysége a Magyar Közösség-per következtében lehetetlenült el.

De a Nemzeti Parasztpárt nem csupán a könyvkiadás, hanem más művészeti ágak iránt is érdeklődött. Ezek közé tartozott a filmgyártás, amelyet a Sarló Művelődési Szövetkezet keretén belül próbáltak támogatni. 1947. január 1-jével önálló filmvállalat alakult, Sarló Film Kft. néven, hogy a népi írók műveinek mozgóképen való megjelenítését támogassa. A vállalat egyébként korábban is nyereséges volt, igaz, addig elsősorban filmhíradók gyártásával és forgalmazásával foglalkozott.

A népi írók közül Tamási Áron szerződött a Sarló Film Kft.-vel művészfilm gyártására. A *Mezei próféta* című, 1947-ben forgatott alkotást Szóts István munkássága inspirálta, aki már korábban remekművekkel képviseltette magát a magyar filmgyártásban. A Nyíró József írásából forgatott 1942-es *Emberek a havason*, és az 1947-ben Móra Ferenc regénye nyomán született, de be nem mutatott *Ének a búzamezőkről* nagyon közel állt a népi írók filmről vallott elképzeléseihez. Tamási eredetileg Erdélyben szeretne volna leforgatni a filmet, de a magyar–román kapcsolatok megromlása miatt erre nem kerülhetett sor. A *Mezei prófétát* végül nem mutatták be: a Tamási által képviselt népi katolicizmus 1948-ban már átlépte a kommunista hatalom tűréshatárát. Ugyancsak a Sarló Filmnél szeretne volna Szabó Pál filmre vinni *Lakodalom – Keresztelő – Bölcső* címet viselő trilógiáját, de ebből – mint azt említettük – már az államosított magyar filmgyártás első, erősen a kor ideológiai elvárásaihoz szabott mozgóképe lett, *Talpalatnyi föld* címmel, 1948-ban.

Érdemes megemlíteni, hogy a népi mozgalommal rokonszenvező, témáikat a paraszti életből merítő, a népi kultúrát ösztönző forrásnak tartó képzőművészek összefogásával is megpróbálkoztak. A kísérlet előzményének tekinthető az 1939-ben alapított Tücsök irodalmi és művészeti szövetség, amely Erdélyi József elnöklétével irodalmi esteket, kiállításokat rendezett, és könyvek megjelenését is támogatta. 1946-ban a Nemzeti Parasztpárt védnökségével a Magyar Élet köréhez tartozó Csaba Rezső építész hozta létre a Magyar Művészeti Műhelyt, amely szintén több kiállítást rendezett. Ebbe a körbe tartozott a szobrászok közül Medgyessy Ferenc, Andrassy Kurta János, Mikus Sándor és Szabó Iván; a festők sorából Fáy Aladár, Littkey György, Muhoray Mihály, Illésy Péter és Tarján Zoltán, valamint Rácz György építész. Ő még külön kötetet is kiadott, amelyben azt fejtegette, hogyan lehetne a népi hagyományok felhasználásával korszerű, egészséges parasztházat építeni.

A népi mozgalomhoz kapcsolódó művelődési törekvések közül leg-sikeresebbnek a népi kollégiumi mozgalom tekinthető. Már 1945-ben újra indult a Györffy István Kollégium, és hamarosan országszerte általános és középiskolai, valamint egyetemi kollégiumok sora alakult meg.

Ezeket az 1946-ban megalapított Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ) tömörítette, amely a Nemzeti Parasztpárt mellett kezdettől fogva élvezte a Magyar Kommunista Párt hatalmi és anyagi támogatását is. Míg az NPP-ből elsősorban Erdei Ferenc és Veres Péter, addig az MKP-ből Rajk László és Révai József vált a NÉKOSZ legfőbb patrónusává. A kollégiumokon belül hamarosan megindult a szakosodás folyamata, így különböző intézményekben laktak a közgazdász-, mérnök-, bölcsész-, jogász-, képzőművész- és színművészhallgatók. A fiatalok egyszerre ápolták a népi hagyományokat, olvasták a népi írók alkotásait, és eközben elsajátították a forradalmi marxizmus eszméiségét is. 1948-ban országosan százhatvan népi kollégiumban mintegy tízezer népi kollégista tanult és politizált. Az utóbbira az évek múltával egyre nagyobb hangsúly esett, így a zömmel paraszti származású fiatalok nem csupán az épületeik megszerzésekor vagy a folyóiratok hasábjain vállaltak konfliktusokat, hanem aktívan részt vettek a politikai harcokban is. Ott találjuk őket a földosztás lebonyolításánál, a választási propagandában, a Baloldali Blokk tömegrendezvényein, a jugoszláviai építőtáborokban is. A Kardos László főtitkár irányította NÉKOSZ valamiféle romantikus forradalmiság jegyében segítette az MKP hatalmi törekvéseit. A szovjet mintát és gyakorlatot összeegyeztethetőnek vélték a magyar hagyományokkal, legalábbis a haladónak tartott nemzeti és népi tradícióval. Számos, a tudományban és a művészeti életben szép pályát befutott tehetséges fiatal indítottak útjára: többek között Berek Kati, Horváth Teri, Soós Imre és Szirtes Ádám színművészeket, Bacsó Péter, Jancsó Miklós és Kovács András filmrendezőket, Juhász Ferenc, Nagy László és Simon István költőket, Hernádi Gyula író, Fekete Sándor irodalom- és Vekerdi László tudománytörténészeket, Szokolay Sándor zeneszerzőt és Szűcs Jenő történészt – hogy csak a legismertebb neveket említsük. A NÉKOSZ 1948-as bukását az okozta, hogy ez a fiatal, paraszti származású értelmiségi nemzedék komolyan hitt abban, hogy valódi társadalmi és politikai forradalmat építenek. Mindez legkevesbé sem volt összeegyeztethető a rideg hierarchián és hideg bürokrácián alapuló kommunista diktatúrával, amelyre az őszinte hívók

komoly veszélyt jelentettek. Bár a NÉKOSZ feloszlására formálisan csak 1949-ben, a Rajk-perrel összefüggésben került sor, már az 1948 szeptemberében megfogalmazott pártkritika élesen elítélte a népi hagyományok ápolását, a parasztság iránti „rajongást”, amelyet „narodnyik” törekvésnek minősített.

A népi kollégiumi, sőt tágabb értelemben véve a népi mozgalom hatása a határon túli magyarlakta területekre, leginkább Erdélybe is kisugárzott. Itt a magyar népiekkel is szoros kapcsolatot ápoló értelmiségiek (Balogh Edgár, Nagy István) az 1944 őszen megalapított Magyar Népi Szövetségben (MNSZ) vállaltak szerepet. Az MNSZ kezdettől fogva kisajátította magának az erdélyi magyar közösség képviselőtét, ugyanakkor jó együttműködésre törekedett a román kommunistákkal is, és ez a taktika hozott átmeneti eredményeket. Az erdélyi magyarság mind a kitelepítést, mind a lakosságcserét elkerülte, és nem került sor a bácskaihoz hasonló nagyságrendű vérengzésre sem. Az MNSZ egy idő után felvállalta a közösségi intézményrendszer, főként az oktatási hálózat védelmét, így tevékenységében szerepet vállalt Benedek Marcell, Kós Károly és Szabédi László is. Az utóbbi két személy közel állt a népiekhez, és a legkevesbé sem volt kommunistának mondható. Balogh Edgár az MNSZ napilapját, a Kolozsváron megjelenő *Világosságot* szerkesztette. 1945 és 1948 között a Bolyai Tudományegyetem hallgatóit tömörítve megalakult a Móricz Zsigmond Népi Kollégium is, ennek diák-igazgatója Katona Szabó István újságíró, tanár-elnöke pedig László Gyula régész volt. Tagjai a magyarországi népi kollégiumokhoz hasonló eszmiség jegyében és a tehetségmentés terén ugyanolyan eredményesen folytatták tevékenységüket. Ebben az intézményben tanultak az erdélyi és egyben a magyar művelődés olyan jeles alakjai, mint Benkő Samu, Faragó József, Herédi Gusztáv, Pál Árpád és Sütő András. A Magyar Népi Szövetség történetében, nem sokkal a párizsi békeszerződést aláírását, így Erdély hovatartozásának eldöntését követően, fordulatra került sor: a nemzetiségi érdekképviselőt fontosnak tartó és a Román Kommunista Párttal is konfliktusokat vállaló elnököt, Kurkó Gyárfást leváltották. Ezt követően az MNSZ elvesztette politikai

jelentőségét, és noha csak 1953-ban szűnt meg, ezután már hűen kiszolgálta a román kormánypolitika törekvéseit. A régi vezetők közül 1949-ben többek között Balogh Edgár és Kurkó Gyárfás is börtönbe került.

Összességében azt mondhatjuk, hogy 1945-öt követően a népi mozgalom minden nehézség dacára néhány éven át fontos hatalmi pozíciókra tett szert. A továbbiakban azt nézzük meg, hogy milyen eredményeket tudott felmutatni a népiek zömét tömörítő Nemzeti Parasztpárt. A népi mozgalom legfontosabb követelése, a földreform már igen korán teljesült. 1945. március 18-án jelent meg az Ideiglenes Nemzeti Kormány 600/1945. számú rendelete, amely kimondta a 100 katasztrális hold feletti úri és a 200 katasztrális hold feletti paraszti birtokok felosztását az igénylők között. Antifasiszta ellenállási érdemekre tekintettel maximum 300 katasztrális holdat lehetett a birtokos kezében meghagyni, illetve bizonyos uradalmak állami kezelésben maradtak. A földosztás során, amelyet az igénylők képviselőiből alakított földosztó bizottságok végeztek, a mezőgazdaságilag hasznosítható terület több mint egyharmadát osztották fel, és közel hatszázötvenezer tulajdonos átlagosan 5,1 katasztrális hold birtokot kapott. A Nemzeti Parasztpárt eredetileg még radikálisabb kisajátításban gondolkodott, de a kisgazdákkal szemben kompromisszumra kényszerült. Formálisan a Parasztpárt javaslatához csatlakozott a Magyar Kommunista Párt is, és az első karókat Nagy Imre földművelésügyi miniszter verte le. A későbbiekben őt mint „földosztó minisztert” népszerűsítették, és ezzel az MKP ki tudta használni a földreformban rejlő politikai tőkét. A gyakorlati lebonyolítás, a telekkönyvezés, az esetleges korrekció az Országos Földbirtokrendező Tanácsra hárult, amelynek – inkább szimbolikus – elnöki posztját Veres Péter foglalhatta el.

Társadalompolitikai értelemben Magyarország ezzel a kisbirtokosok országává vált: teljes mértékben eltűnt a nagybirtok, ugyanakkor duplájára nőtt az életképtelen nadrágszíjparcellák aránya is. Bármilyen furcsának is tűnhet, de a radikális földreformot képviselő Nemzeti Parasztpárt kevesebbet profitált ebből az eseményből, mint vetélytársai: az apró telekkel rendelkező újjgazdák inkább az MKP-t, a megerősödött középbirtokosok

pedig az FKGP-t támogatták. A földreform lázának elmúltával a Nemzeti Parasztpárt nem tudta érdemben javítani a mezőgazdaság helyzetét, sem kielégíteni a parasztság kívánságait. Méghozzá elsősorban azért nem, mert képtelen volt megegyezni a Független Kisgazdapárttal, amely elvileg természetes szövetségese lett volna a paraszti magánbirtokok védelmében. A pártvezetés nagy része, és nem csupán a titkos kommunista párttag Erdei, de még a számos dologban világosan látó Bibó István sem tudott megszabadulni attól a kényszerképzettől, hogy az FKGP a két világháború közötti „úri reakció” gyűjtőpártja, amelytől óvakodni kell, és legalább ugyanolyan távolságot kell tartani tőle, mint a kommunistáktól. Így az NPP sem a paraszti érdekvédelem kérdését, sem a mezőgazdasági szövetkezetek ügyét, sem a gazdasági fejlődés alapjául szolgáló hitelpolitikát nem tudta érvényre juttatni, mivel legfőbb szövetségését, az MKP-t ezek a kérdések nem érdekelték, ők ugyanis csak átmenetinek tartották a paraszti magántulajdonon alapuló mezőgazdaságot.

Nem sokkal a földosztást megindulását és a felvidéki magyarokat kollektíven háborús bűnösnek nyilvánító kassai kormányprogram kibocsátását követően, 1945. április 10-én a *Szabad Szó* hasábjain Kovács Imre nagy feltűnést keltő cikket tett közzé. Ebben a magyar–német együttélés ezer esztendejét számba véve arra a következtetésre jutott, hogy Magyarország minden problémájáért, a világháborús vereségekért a hazai németiség a felelős. „A legradikálisabb megoldást követeljük – írta Kovács –: a svábokat egytől egyig ki kell telepíteni az országból. A fasiszta mótely, a hitleri örület, a bűnös háborús politika szálláscsinálói és melegágyai voltak, most takarodjanak. Takarodjanak, úgy, ahogy jöttek, egy batyuval a hátukon. A házuk, a birtokuk itt marad a magyar történelem legmostohább harcosának, az agrárproletárnak. Le merjük írni, ki merjük mondani: harminckilós csomaggal és ötven pengővel menjenek.”¹¹³ Ez a cikk nem csupán a svábellenes politikai kampány kezdetét jelentette, hanem Kovács Imre pályafutásának mélypontját is.

¹¹³ Kovács Imre: Egy batyuval. In: Uő: *Népiség, radikalizmus, demokrácia*. S.a.r. Valuch Tibor Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég, Budapest, 1992, 136.

A népi mozgalom legtisztábbán látó, a polgári demokrácia iránt legelkötelezettebb politikusa képtelen volt érzelmeinek megálljt parancsolni: egészen ijesztő nacionalista gyűlölködés süttött a szavaiból. Tettét nem menti, bár némiképpen magyarázza, hogy aktívan részt vett a németellenes harcokban, és mélyen megrázta őt Bajcsy-Zsilinszky Endre kivégzése. A Nemzeti Parasztpárt vezetése a továbbiakban rendkívül elszántan harcolt a németek kitelepítése érdekében, figyelmen kívül hagyva mind az általános emberiességi szempontokat, mind azt a tényt, hogy a németek kitelepítésével a magyar politika súlyos mértékben gyengítette érvei súlyát a felvidéki magyarokért való fellépése során. A párt vezetői nagyjából osztották Kovács Imre álláspontját, abból a megfontolásból is, hogy az üresen maradt tolnai és a baranyai sváb házakba a Dél-Alföldről érkeztek agrárproletár telepések, akikre szavazóként számítottak az NPP vezetői. Érdemben legfeljebb Erdei Ferenc belügyminiszter és főosztályvezetője, Bibó István próbálta pontosítani és ezzel enyhíteni a szigorú kitelepítési kategóriákat.

Figyelemre méltó, hogy Illyés Gyula, aki 1933-ban még nagyon határozottan szót emelt a baranyai németiség terjeszkedése ellen, a *Szabad Szó* részére írott riportsorozatában visszahőkölt. Amikor Szőnyi Tibornak, a MKP káderosztályának vezetője társaságában felkereste a dél-dunántúli megyéket, hogy megsejmelje a földosztás lefolyását, nemet mondott arra az ajánlatra, hogy ő legyen a svábok kitelepítési biztosa. „Itt a pillanat, amikor szembe kerül bennem a gyakorlat és a szellem embere, a politikus és a humanista, sose éreztem ilyen megrázóan – írta Illyés. – »Én elvekről beszéltem, az igazságot néztem« – mondom – »de itt már embereket látok«: nem a szillogizmus, hanem a humanitás tagjait; s itt csak a költő marad meg bennem.”¹¹⁴ Illyés becsületes állásfoglalása azonban pusztába kiáltott szó maradt: 1947-ig változó ütemben folyt a magyarországi németek kitelepítése, amelynek során nagyjából 150-200 ezer ember kényszerült elhagyni hazáját. Ebben a folyamatban nem csupán rosszul vizsgázott a Nemzeti Parasztpárt, hanem annak egyik motorja is volt.

¹¹⁴ Illyés Gyula: *Honfoglalók között*. Sarló, Budapest, 1945, 13.

Az 1945-ös lassú konszolidáció után lehetővé vált a nemzetgyűlési választások megtartása. A november 4-én tartott voksoláson az NPP vezetői előzetesen 10% körüli eredményben bíztak, ehhez képest a párt a voksok 6,87%-át nyerte el, negyedik helyre szorulva a pártok versenyében. Ez azonban nem feltétlenül tükrözte a népi mozgalom valós befolyását, mivel a „harmadik út” gondolatával rokonszenvező vidéki és fővárosi értelmiségiek és középosztálybeliek közül igen sokan a választásokat elsöprő fölényrel megnyerő Független Kisgazdapártra szavaztak. A csalódást keltő eredmény miatt az NPP [csak egy miniszteri tárcára tarthatott igényt: a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium élére az Illyéssel és Németh László baráti viszonyban lévő, a párton belül Kovács Imrével rokonszenvező irodalomtörténész, Keresztury Dezső került. Személyét a munkáspártok nem fogadták el, főként Mindszenty Józseffel ápolt személyes barátsága miatt. A sorozatos sajtótámadások hatására 1946 őszén Keresztury lemondott pozíciójáról, de utódját csak 1947 márciusában sikerült megtalálni Ortutay Gyula személyében. Ő formálisan a Kisgazdapárthoz tartozott, de ugyanúgy kommunista párttagkönyv lapult a zsebében, mint Erdeinek és Darvasnak. Hogy a koalíciós arányok ne boruljanak fel, 1947 márciusától Veres Péter volt az építés- és közmunkaügyi miniszter, szeptembertől pedig a honvédelmi tárca irányítója. Korábbi minisztériumát Darvas József kapta meg, vagyis a koalíciós kormányzás utolsó időszakában formálisan két tárcát is birtokolt a Nemzeti Parasztpárt.]

A kormányzati aprómunka és a parlamentáris küzdelem helyett az NPP vezetése sokkal inkább a pártközi értekezleteken vett részt a politikai harcokban. Ezek során a megosztott pártvezetés végül mindig a kommunisták álláspontját támogatta. Ez az elköteleződés tovább erősödött, amikor 1946. március 5-én a Parasztpárt az MKP-val, a Szociáldemokrata Párttal és a szakszervezetekkel együtt megalapította a Baloldali Blokkot, amely folyamatosan támadta a Független Kisgazdapártot. Mindössze egyetlen komoly reformkérdés akadt, amelynek kapcsán az NPP saját állásponttal állt elő, ez pedig a közigazgatási reform ügye volt. 1946 júliusában nyilvánosságra hoztak egy törvénytervezetet, amely Bibó Ist-

ván és Erdei Ferenc együttműködése nyomán született meg.¹¹⁵ A szerzők a javaslat első részében tömören összefoglalták, hogy milyen hibákat látnak a közigazgatáson belül, és arra is utaltak, hogy ezek szerintük milyen történeti okokkal magyarázhatók. A megvalósítandó reformintézkedéseket tíz pontban foglalták össze. Először is fontosnak tartották a valódi községi önkormányzatot, ami alatt azt értették, hogy a község tényleges vezetője a közvetlenül választott bíró legyen, az igazgatási teendőket pedig a neki alárendelt jegyző lássa el. A meglévő 25 vármegye és 151 járás helyett Bibó és Erdei 70-80 városmegye kialakítását javasolta. „A közigazgatás szervezetének a valóságos gazdasági, társadalmi és közlekedési góccok körül kialakult valóságos egységekhez kell idomulnia” – indokolták elképzelésüket. A városmegyék önkormányzati alapon, közvetlen választással működtek volna, az akkoriban létező városokat pedig betagolták volna a városmegyébe. Javasolták Nagy-Budapest létrehozását oly módon, hogy „a Budapest környéki városok és községek községi önállóságukat megtartva, a székesfővárossal egy törvényhatóságot alkossanak.” Tulajdonképpen ez volt a törvényjavaslat egyetlen pontja, amely négy évvel később valósággá vált – igaz, azzal a cseppel sem elhanyagolható különbséggel, hogy egyszerű összeolvasás következett be, mindenféle önkormányzatiságot nélkülözve.

A reform következő szintjét a hét országos kerület létrehozása jelentette, amikor is tájegységek szerint Budapest, Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Szombathely és Győr székhellyel felosztották volna Magyarországot. Bibóék szándéka szerint ez nem csupán a megyék fölötti újabb szintet jelentett, hanem a minisztériumok és központi hatóságok decentralizálását is. Mivel e fölött már nem létezett volna újabb igazgatási szint, jelentős mértékben közelebb került volna az ügyintézés azokhoz az emberekhez, akikről dönteni kellett. A szerzők az intézkedéstől nem csupán demokratikusabb működést, hanem az állami csúcsvezetés tehermentesítését is remélték: „A minisztériumokat a decentralizáció

révén alkalmassá kell tenni komoly központi irányításra, és megszabadítani minden ügyintézésről, hogy valóban kormányozhassanak.” (kiemelés az eredetiben – P. I.) Nagy kérdés persze, hogy ketté lehet-e ilyen egyszerűen és steril módon választani a modern közigazgatáson belül egymásba fonódó igazgatási és kormányzati funkciókat.

A nagyszabású közigazgatási reform szükségességét a javaslat kidolgozója olyan praktikus, a politikusok szívét mindig megmelengető érvekkel is igyekeztek alátámasztani, hogy a kevesebb közigazgatási egység kevesebb hivattal és hivatalnokkal járna, így pénzt is meg lehetne takarítani. A törvény végleges szövegét és az egyes közigazgatási egységek határát a parlamenti munka során kívánták kikristályosítani, de a végrehajtás sorrendjét illetően Bibó és Erdei egyértelmű javaslattal szolgált. Először – a vármegyék felszámolása után – a városmegyéket hozták volna létre, és megválasztották volna ezek képviselőtestületeit. Ezt követte volna a községi szervezet véglegesítése és önkormányzataik megválasztása. Végül felálltak volna a kerületek, és ezzel párhuzamosan leépítették volna a minisztériumok nélkülözhető részét. A papíron szépen mutató közigazgatási reform soha nem vált valósággá, elsősorban azért, mert ebben a formában sem a Magyar Kommunista Párt, sem a Független Kisgazdapárt nem támogatta.

Bár a közigazgatási reform ügye elbukott, 1946 második felében számos biztató jel mutatott arra, hogy esetleg megfékezhetők a kommunista párt egyeduralkodó törekvései. A forint bevezetésével sikerült megállítani a gazdaságot szétziláló inflációt. Elérhető közelségbe került a békeszerződés aláírásának időpontja, és ez felcsillantotta a reményt, hogy az ország szuverenitásának visszanyerése esetén távozhattak a szovjet csapatok. Hosszú idő után nem csupán a munkáspártok, hanem a kisgazdák is képesek voltak erejük megmutatására: az 1946. szeptember 7. és 9. között rendezett Országos Parasztnapokon hatalmas tömegben vonultak fel parasztemberek a budapesti Andrássy úton a Hősök terére. Az eseményt a Magyar Parasztszövetség fiatal aktivistái szervezték Kiss Sándor irányításával, és ez növelte a Kisgazdapárthoz kötődő népiek önbizalmát. Közben Kovács Imre is határozott lépéseket tett, hogy a Nemzeti Pa-

¹¹⁵ A közigazgatás reformja (A Nemzeti Parasztpárt javaslata). *Bibó István összegyűjtött munkái*. 3. S.a.r.: Kemény István és Sárközi Mátyás Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem, Bern, 1983, 695–702.

rasztpártot a kisgazdákkal való együttműködés felé terelje. 1946 szeptemberében Kovács követelésére eltávolítottak a Parasztpárt központjából három, Erdeivel szimpatizáló – és minden jel szerint a MKP számára bizalmas információkat kiszivárogtató – Györffy-kollégistát. November 2–3-án pedig összeült a Nemzeti Parasztpárt nagyválasztmánya, hogy megvitassa a párt politikai irányvonalát. Az ülésre érkező Kovács Imre politikai álláspontját a *Válaszban* megjelent tanulmányából ismerhetjük meg. A hosszú taktikázást feladva Magyarország jövőjét illetően egészen egyértelműen fogalmazott: „Politikai és gazdasági funkciózavarokkal küszködő demokráciánk ezekben a napokban érkezett el legsúlyosabb válságához: végre tisztázni kell, hogy mi is a demokrácia, és vállalkozhatunk-e arra a lépésre, hogy fölváltjuk a szocializmussal. A totális szemlélet kisebbségi véleményt nem ismer. A kisebbségi véleményt eleve reakciónak minősíti, és nem hajlandó figyelembe venni. A Kommunista Párt kizárólagosságra törekszik, taktikája elárulja, a kizárólagosság pedig azt jelentené, hogy egyöntetű doktrínára és egyöntetű programra van szükség. Doktrína és program csak a *szocializmus* lehet, ami viszont a koalíció felmondását jelenti, mert a koalíciós pártok Szegeden *demokráciára* szövetkeztek.”¹¹⁶ (Kiemelés az eredetiben – P. I.) Kovács Imre bátor kiállása azért is nagyon fontos volt, mert baloldali politikusként kimondta, hogy az MKP által hirdetett szocializmus a diktatúrával egyenlő. Mindez pedig azért volt lényeges, mert a népi mozgalom hívei közül sokan azzal nyugtatgatták magukat, hogy a kommunistákhoz hasonlóan az NPP is szocializmust akar, tehát nincs ok aggodalomra.

Veres Péter azonban másképp látta a helyzetet. A nagyválasztmányi ülésen úgy foglalt állást, hogy akár ő maga is hajlandó lemondani, és a párt élére új politikai bizottságot választani, ennek listáját azonban ő kívánja összeállítani. Mivel Veres nem tudott megszabadulni a Parasztpárt mindenáron való egységének rögeszméjétől, nem látta át, hogy Erdei Ferenc és Kovács Imre nem tartozhat egy politikai közösséghez.

¹¹⁶ Kovács Imre: A demokrácia útja Magyarországon. In: Uő: *Népiség, radikalizmus, demokrácia*. S.a.r. Valuch Tibor Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég, Budapest, 1992, 186.

Kovács betejesztett ugyan egy ellenlistát, de ezt Veres akaratával szemben nem tudta átvinni, sőt még ő tűnt egységbontónak, a Veres által javasolt új vezetés pedig a régi irányvonalat próbálta fenntartani. Ezen a ponton derült ki a népiség pártszerveződésének végzetes gyengesége: sokan egyszerűen nem értették meg, hogy a pártelvű demokrácia más logika szerint működik, mint egy laza, egészen eltérő véleményeket is toleráló mozgalom. Kovács tehát kisebbségben maradt, az NPP pedig nem változtatott a kommunista párthoz fűződő szoros viszonyán. Ezek után már csupán idő kérdése volt, hogy Kovács Imre mikor hagyja el a pártot. Kilépésére 1947. február 24-én került sor, egy nappal jó barátjának, Kovács Bélának letartóztatása előtt. Ezzel az NPP-n belül eldőlt a küzdelem: a párt a továbbiakban szinte kizárólag a népi mozgalom baloldalának, sőt szélsőbaloldalának erőit tömörítette.

Kovács Imre kilépését egy szimbolikus eseményhez, a Magyar Közösség-peréhez kötötte. Az 1947 januárjában kezdett koncepció eljárás és per azért volt fontos, mert végeredményben a Kisgazdapárt politikai centrumának szétveréséhez, Kovács Béla főtitkár, Nagy Ferenc miniszterelnök és Varga Béla nemzetgyűlési elnök távozásához vezetett. A népi mozgalom története szempontjából mindez azért lényeges, mert ennek az eljárásnak a során szétzúzták a Szabó Dezső eszmeiségével rokonszenvező középosztálybeliek kisgazda bázisát és azt a fiatal népi politikus nemzedéket is, amelynek tagjai az FKGP-hez tartoztak. Többek között ekkor tartoztatták le Horváth Jánost, Kiss Sándort, Vatai Lászlót és Vörös Vincét is, és iktatták ki őket a politikai élet szereplői közül. Ezzel a népi mozgalom jobboldala kiszorult a politikai élet porondjáról. Bár még voltak bizonyos utóvédharcok, maga Kovács Imre is próbálkozott új politikai párt alapításával, és komolyan felmerült a Kisgazdapártba való belépése is, de a centrum kiiktatását követően a kommunistabarát kisgazda politikusok, elsősorban Dobi István és Dinnyés Lajos hatástalanították ezeket a próbálkozásokat.

Paradox módon a Nemzeti Parasztpárt vezetősége és személy szerint Veres Péter nem úgy értékelte a Kisgazdapárt szétverését, mint a többpártrendszert fenyegető súlyos veszélyt, hanem mint a párt megerősödé-

sét kínáló lehetőséget. Abban bíztak, hogy a politikai képviselő nélkül maradt paraszti választók majd az NPP-re voksolnak. Az egyre valószínűbbnek látszó új választásokra készülve ennek szellemében fogadták el 1947. május 11-én Mezőtúron, az NPP éves seregszemléjének számító Dózsa-napokon az új pártprogramot. A szöveg a pártvezetés duzdázó önbizalmáról árulkodott: a paraszti szavazótábor minél szélesebb részét kívánták megszólítani, egyaránt távolságot tartva a kisgazdától és a kommunistáktól. Mondhatnánk azt is, hogy Veres Péter akkor ment kissé jobbra, amikor az már kevés volt: 1947 közepén már nemigen lehetett bízni abban, hogy a parasztpárt egyensúlyozhat a két nagy politikai alakulat között. És ez az egyensúlyozás a választók szemében sem tűnt hitelesnek: az 1947. augusztus 31-én rendezett, ún. „kékcédulás” választásokon a Nemzeti Parasztpárt a leadott voksok 8,3%-át gyűjtötte be. Ezzel a pártok rangsorában a 6. helyre szorult, és nem csupán a koalíción belül maradt a legkisebb párt, hanem az újonnan alakult ellenzéki alakulatok közül is megelőzte őt a Demokrata Néppárt és a Magyar Függetlenségi Párt. Vagyis a szavazók csak kismértékben vándoroltak a kisgazdától az NPP-hez. Ugyanekkor bejutott a Nemzetgyűlésbe Kovács Imre is, a Balogh István vezette, eléggé tarka politikai csoportosulás, a Független Magyar Demokrata Párt színeiben.

Az 1947 ősztől kezdődő újabb politikai ciklust a parlamentarizmus rohamos visszaszorulása jellemezte. Egyre többen hagyták el az országot, így 1947 novemberében Kovács Imre, akit néhány parlamenti képviselő is követett. Ugyancsak emigrációba vonult Gombos Gyula és a budapesti pártszervezetben dolgozó Borbándi Gyula, aki a későbbiekben igen fontos szerepet játszott a népi mozgalom hagyományainak őrzésében. A lassacskán a megszűnés szélére kerülő Népi Ifjúsági Szövetség egykori főtitkára, Borsos Sándor is külföldre távozott.

[A Nemzeti Parasztpárt elnöke, Veres Péter, a végleges eljelentéktelenedés előtt még egy fontos akcióval vétette észre magát. Mivel 1948 tavaszán a kommunista politikusok szóhasználatában mind gyakrabban feltűnt a szovjet típusú szövetkezet mint követendő mezőgazdasági modell, Veres Péter szükségesnek látta, hogy komolyan fellépjen ezzel szemben.

Úgy gondolta, könyvet ír, amelyben összefoglalja a Parasztpárt ideológiáját, és amelyet minden pártagnak elküldenek majd. A kéziratot 1948 első hónapjaiban el is készült. Veres néhány fontos alapelvet fektetett le ebben a könyvben, amelyekhez, mint írta, a Parasztpártnak ragaszkodnia kell. Először is hitet tett a párt önállósága mellett: úgy vélte, nem szabad egyesülniük a kommunista párttal. Kimondta, hogy a pártnak a magyar nemzeti érdekeket kell képviselnie a bel- és a külpolitikában egyaránt, amit könnyen lehetett akár szovjetellenességnek is értelmezni. A legfontosabb azonban az volt, hogy hitet tett a paraszti magántulajdon mellett, és elutasította a szovjet kolhozrendszer bevezetését. „Világosan és röviden befejezve: a mezőgazdaságban maradjon meg a szabadság – írta Veres Péter –, a kisüzem és a nagyüzem vitájában döntsön maga a parasztság.”¹¹⁷ Mindez ideológiai és gyakorlati szempontból egyaránt elfogadhatatlan volt az MKP számára. Az önállóan gazdálkodó parasztság bármilyen ellenzéki társadalmi mozgalom bázisául szolgálhatott volna, ezért meg kellett törni, el kellett tüntetni a diktatúra útjából.

Veres Péter alaposan elszámította magát, mivel azt hitte, hogy ebben a kérdésben egyenlő félként, pártja támogatását élvezve tárgyalhat a kommunistákkal. Először 1948. február 4-én vitatkozott pártja vezetősége a könyv kéziratáról, és erről a tényről a politikai rendőrség két, az ülésen részt vevő ügynöke azonnal beszámolt főnökeiknek. A következő hetekben több alkalommal is megvitatták a szöveget az NPP különböző testületei, és szép számmal érkeztek támogató állásfoglalások a vidéki pártszervezetek részéről. Ezeket szintén szorgosan gyűjtötte a politikai rendőrség Veres Péter dossziéjában. Az MKP vezetői, tudomást szerezve a készülő könyvről, mozgósították az NPP-ben lévő hű szövetségeseiket, Erdei Ferenc főtitkárt és környezetét. Feladatuk az volt, hogy részben információgyűjtéssel, részben ellenpropagandával akadályozzák meg a könyv megjelenését. Tevékenységük sikerét jelzi, hogy teljes egészében megszerezték Veres Péternek a szövegét ért kritikára vonatkozó, Erdei Ferencnek adott válaszát.

¹¹⁷ Veres Péter: *A paraszti jövődő*. Püski, Budapest, 2000, 163.

A pártvezetőség végül úgy döntött, hogy Veres Péter könyvének csupán kisebb része jelenhet meg: az, amelyben a szövetkezeti kérdésről foglalt állást. Ez viszont kitűnő alkalmat adott az MKP vezetőinek, elsősorban Rákosi Mátyás főtitkárnak arra, hogy 1948 nyarán a nyilvánosság előtt is felléphessen Veressel szemben. (A szöveg azon része, amelyben Veres az önálló parasztpárt szükségességéről és a nemzeti érdekek védelméről szól, csupán 62 év múlva, 2000-ben látott napvilágot: akkor már csak a történészek számára szolgált érdekességgel.) Veres három nappal azt követően, hogy könyve ügyében vereséget szenvedett, már a politizálástól való visszavonulásról beszélt Erdei Ferenc főtitkárnak.

[Figyelemre méltó, hogy a politikai rendőrség milyen gyorsan reagált az eseményekre. 1948 júliusában, amikor Rákosi Mátyás már nyilvánosan is élesen elítélte Veres Péter szövetkezeti nézeteit, új összefoglaló jelentést készítettek. Ebben az szerepelt, hogy Veres a Nemzeti Parasztpárt jobboldalának a vezetője, aki szemben áll a kommunistabárral Erdei-féle szárnyal. Verest mint faji alapon álló, zavaros gondolkodású, nacionalista politikust jellemezték. A megfogalmazás eléggé veszjósló volt, mivel könnyen egy koncepciós per kiindulópontjaként is szolgálhatott volna. Veres Péter befolyása tovább gyöngült, amikor 1948 szeptemberében a honvédelmi miniszteri székből is távozni kényszerült. 1949 februárjában megalakult a Magyar Függetlenségi Népfrent, amelynek tagja lett a Nemzeti Parasztpárt is. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a kommunista párton kívül minden más politikai erő eltűnt a nyilvánosság elől.]

A népi mozgalom 1945 és 1949 közötti történetéről szóló áttekintésünk nem lenne teljes, ha nem szólnánk röviden Bibó István munkásságáról. A szegedi értelmiségi családból származó, jogi diplomát szerző, a jogbólcelet és a nemzetközi jog iránt már fiatalon intenzíven érdeklődő Bibó a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumán belül találkozott a népi mozgalom eszméivel. Ekkortól datálódik Erdei Ferencsel való barátsága, és ez a parasztságról vallott felfogását, megközelítését is döntő mértékben meghatározta. Bibó a népi mozgalom meghatározó

tagjai közül egyedülálló módon nyugat-európai egyetemeken szívhatta magába a korszerű tudományosságot: többek között Bécsben, Genfben, Hágában és Párizsban tanult. A kor jogászaik közül Paul Guggenheim, Hans Kelsen és Guglielmo Ferrero gyakorolt nagy hatást gondolkodására. 1934-től különböző közigazgatási pozíciókat töltött be, és csupán visszafogott terjedelemben publikált. Megismerkedett viszont Szabó Dezső és Németh László munkásságával, és az ő nézeteik jelentős mértékben befolyásolták a magyar történelemről és társadalomfejlődésről vallott elképzeléseit. Később a népiek közül igen közeli barátságba került Illyés Gyulával és a mozgalomhoz közel álló Szabó Lőrincsel. Személyesen sokra becsülte Veres Pétert, de politikai felfogását tekintve mégis inkább Kovács Imréhez állt a legközelebb, még Erdeivel ápolt barátsága ellenére is. Ugyanakkor ennek a barátságnak köszönhetette közéleti szerepvállalását: Erdei hívta a Belügyminisztériumba, ahol 1945–46-ban néhány hónapig a törvény-előkészítő osztályt, illetve több mint egy évig a közigazgatási főosztályt vezette. Bár Bibó politikai gondolkodása több forrásból táplálkozott, azokban az években, amikor aktív politikai szerepet vállalt, teljes egyértelműséggel a népi mozgalomban, ezen belül a Nemzeti Parasztpártban találta meg azt az erőt, amellyel azonosulni tudott.

[Szélesebb ismertséget 1945 decemberében a *Valóság* című folyóiratban megjelent *A magyar demokrácia válsága* című tanulmányával szerzett. Ebben az esszében a demokratikus kibontakozás útjában álló jelenségeket vette sorra. Bibó mind a Magyar Kommunista Párt, mind a Független Kisgazdapárt részéről aggasztó jelenségeket fedezett fel, és bár az előbbiekről többet írt, a két veszélyforrást egyenlő mértékűnek tartotta. Bírálta a kommunista párt politizálását, mivel az nem alkalmazkodott a koalíciós játékszabályokhoz, és csak saját érdekeit akarta érvényesíteni. Szóvá tette, hogy az igazolások ügye a politikai leszámolás eszközüvé vált, és nem szolgálja a közélet megtisztulását. Úgy vélte, ezzel nagyon sok embert indokolatlanul a demokrácia ellenfeleinek, Bibó szóhasználatával élve, a „reakciónak” a táborára sodortak. Elítélte a rendőrség politikai célokra való felhasználását, és sürgette az internálás

intézményének felszámolását. Ezzel együtt nem a hagyományos polgári demokrácia mellett foglalt állást, de nem azért, mert nem rokonszenvezett vele, hanem úgy vélte, hogy Magyarországon radikális társadalmi átalakulás, forradalom szükségeltetik. Bibó szerint Nyugat-Európában mindez már végbement, méghozzá olyan régen, hogy ma már nem is értik, miért van minderre szükség a kelet-európai Magyarországon. Ebből a történelemszemléletből következett, hogy Bibó a Független Kisgazdapártot sem tartotta megfelelő politikai alakulatnak. Úgy vélte, a túlságosan nagyméretű és vegyes összetételű párt nem eléggé elkötelezett a radikális társadalmi átalakulás ügye mellett, és hosszú távon akár a két világháború közötti kormánypártokhoz hasonló alakulattá is válhat.

A radikális társadalmi reform szükségessége és a jogállami garanciák érvényesítése között feszülő ellentmondást Bibó az ún. „elhatárolt forradalom” fogalmával kívánta feloldani. „Ha egyetemes és dinamikus forradalom nem képzelhető, s a megegyezésszerű forradalom a feladathoz mérten elégtelen, még képzelhető a kettő között egy *határolt és tervezett* forradalom. (...) Az abba nem hagyható radikális reformok területei: a közszolgálat, az önkormányzatok, a közoktatásügy és a szövetkezetek alapvetése. (...) Azok a területek, melyeket a *biztonság* területéről kell ellenszolgáltatásként megjelölni: a közrendészet és az általános gazdaságpolitika területei. Ezeken a területeken szigorú jogrend és a tőke-előcsalogató konszolidáció kell az uralkodó jelszavak legyenek.”¹¹⁸ (Kiemelések az eredetiben – P. I.) Ha eszmei értelemben lehet a Nemzeti Parasztpárt centrumáról beszélni, akkor ott egyáltalán nem Veres Péter, hanem Bibó István állt. Bibó egészen az 1947-es választásokig látott esélyt arra, hogy a kommunisták radikalizmusa szükséges annak a nyugati típusú polgári demokráciának az előkészítéséhez, amelyet a Kisgazdapárt kívánt megvalósítani. Érdemes figyelembe venni ugyanakkor, hogy 1945 végéig nagyjából Kovács Imre is ugyanezt az elképzelést vallotta, legfeljebb hamarabb ébredt rá a társadalmi és

¹¹⁸ Bibó István: A demokrácia válsága. In: Uő: *Válogatott tanulmányok 1945–1949*. Magvető, Budapest, 1986, 55–57.

politikai valóságra, mint a reálpolitika iránt kevesebb érzékkel bíró Bibó István. A bonyolult politikai helyzet és a Bibó által felvázolt, ugyancsak bonyolult politikai konstrukció miatt a tanulmányt szinte mindmáig félreértik: a kortársak körében elsősorban a kommunisták részéről váltott ki hisztérikus reakciókat, manapság pedig szinte csak a kisgazdákat ért kritikákat olvassák ki belőle.

Bibó igen gazdag életművéből még egy tanulmánnyal szeretnénk részletesebben foglalkozni, az 1948-ban papírra vetett *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* cíművel. Ez legkevesebbé sem jelenti azt, hogy más, méltán sokat idézett és tárgyalt írásai (*A kelet-európai kisállamok nyomorúsága, A békeszerződés és a magyar demokrácia, A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme*, valamint *A zsidókérdés Magyarországon 1944 után*) nem érdemelnének meg a mainál sokkal nagyobb figyelmet. Viszont az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* Bibó azon írása, amely leginkább bizonyítja, hogy szerzője milyen jelentős mértékben Szabó Dezső és Németh László nyomdokain haladt tovább. Nagyon hasonló vagy ugyanolyan kérdéseket tett fel, mint ők, csak náluk pontosabb és humánusabb válaszokat adott rájuk. Azt is mondhatnánk – némi túlzással persze –, hogy Bibó volt az, aki igazán világosan és egyértelműen el tudta magyarázni, mit is tartanak igazán problémának a népiek a magyar polgárosodás folyamatában. Bibó ugyancsak a magyar alkat problémájából indult ki, és szintén a közösség zavarodásáról, eltévelyedéséről beszélt, de Németh Lászlóhoz képest sokkal pontosabban fogalmazott: „Különleges magyar jelenség azonban az, hogy ez az ország történetének legújabb kori szakaszában, különösen pedig a 19. század végétől kezdve, döntő történeti pillanatokban, mindenekfelett 1914–1920 között és 1938–1944 között végzetes módon képtelennek bizonyult arra, hogy saját helyzetének valóságos adottságait és az ebből adódó feladatokat meglássa.”¹¹⁹ Bibó a történeti fejlődésben, a nemzeti keretek és az euró-

¹¹⁹ Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. In: Uő: *Válogatott tanulmányok 1945–1949*. Magvető, Budapest, 1986, 573.

pai társadalomfejlődés legfőbb eredményei közötti diszharmóniában látta a kudarc okát. Bár vizsgálódásait 1514-től indítja, igazából számára is a kiegyezés az a végzetes esemény, amely úgymond rossz irányba vitte a közösség ügyét. Ezzel a véleményével Szabó Dezső és Németh László felfogását tette magáévá. Bibó szerint 1867-ben két olyan erő kötött egymással kompromisszumot, amelyek mindegyike gyengülőben volt, és kölcsönösen túlbecsülték egymás erejét. Amíg az osztrákokat a német egységfolyamat során a poroszoktól elszenvedett vereség kényszerítette alkudozásra, addig a magyarokat az a meggyőződés, hogy a soknemzetiségű Magyarország csak Ausztria segítségével tartható fenn. A továbbiakban is az egyre anakronisztikusabbá váló kiegyezéshez ragaszkodott a magyar elit, amely még a társadalmi, szociális reformokról is lemondott, mert ezzel is a nemzetiségi paraszttömegeket erősítette volna. Bibó hazug konstrukciónak tartotta a kiegyezést, mivel a hozzá való viszony tagolta a magyar politikai életet: mindenki tudta, hogy a Monarchia közjogi berendezkedése hosszú távon nem maradhat meg, Ferenc Ferdinánd éppen úgy megváltoztatta volna, mint a nemzetiségek vezetői, de a magyar politikai elit mégsem volt képes mindezt belátni. A tanulmány szerzője ugyancsak kritikusan szolt az asszimilációról, de más okokból, mint Németh László. Bibó ugyanis nem azért tartotta sikertelennek a svábok és a zsidók asszimilációját, mert az a megfoghatatlan nemzeti jelleg bármiféle sérülését okozta volna, hanem azért, mert az tovább erősítette a magyar társadalom korszerűtlen társadalmi berendezkedését.

Bibó szerint a magyar politikai életet tévútra vivő, hamis kérdésfeltevés 1920-ban sem szűnt meg. Amíg korábban azért nem vittek véghez demokratikus reformokat, mert a történelmi magyar állam felbomlásától féltek, most a revízió, az elveszett területek visszaszerzése uralta a politikát, és torlaszolta el a valódi reformok útját. Ez nem csupán bel-, hanem külpolitikailag is félrevitte az országot: a revíziós sikerek a magyar nép sorsát egyoldalúan Németországhoz kötötték, és ez a világháborúban katasztrofális következményekkel járt. Miért jár egy rossz politikai alku egy egész nép életében végzetes következményekkel?

– tette fel a kérdést Bibó, majd így felelt rá: „Nagyon egyszerűen: egy hamis konstrukció, akármilyen területen, közjogi, politikai, ideológiai, társadalmi vagy gazdasági területen épül is ki, ha egyszer valamilyen szerencsétlen okból beépül az illető közösség szerkezetébe, akkor abban megindít egy fordított kiválasztást, amint arra már Németh László is ugyanezzel a kérdéssel foglalkozva nagyon helyesen rámutatott. (...) Közösségi vezetéshez és irányításhoz, mint általában minden alkotáshoz, két dolog szükséges: a ténylegesen keresztülvihető dolgokat szem előtt tartó gyakorlati realizmus és a feladatok belső törvényeit jól felismerő lényeglátás. Ha egy közösség a hazugságnak valamiféle zsákutcájába szorul, annak első következménye az, hogy nem talál realista és lényeglátó embereket, akikre a maga vezetését rábízhassa.”¹²⁰

Ebből a megállapításból fejtette ki Bibó híres ellentétpárját: a „hamis realistákat” és a „túlfeszült lényeglátókat”. Az első csoportba tartozók képesek a közösség mindennapjainak irányítására, csak éppen azzal nincsenek tisztában, hogy az egész politikát alátámasztó konstrukció téves: a kiegyezést és a revíziót is megváltoztathatatlan szükségszerűségnek tartották, és ehhez képest voltak jobb és rosszabb elképzeléseik. A második típus képviselői nagyon is tisztában vannak a politika alapvetően téves beállítódásaival, de gyakorlati vezetőknek nem képzelhetők el. Példának okáért hamis realistának tartotta Bibó Tisza Istvánt és Szekfü Gyulát, túlfeszült lényeglátónak Ady Endrét és Szabó Dezsőt. A *Kisebbségben* lapjain megfogalmazott párhuzamot a hígmagyar és mélymagyar képekkel Bibó nem hárítja el: ezek szerint létező kategóriák voltak, csak abban tévedett Németh László, hogy a mélymagyarok jellegzetesebb magyar alkat jegyeit mutatták volna. „Ahhoz, hogy *igazabb* magyarok, nem tartozik hozzá, hogy *igazibb* magyaroknak is kell lenniök – szol Bibó finom különbségtétele – (...) Abban tehát, hogy ők és társaik mindinkább elesnek az ország minden irányú vezetésétől, nem az a lényeges, hogy az ő igazi *magyarságuk* kerül hatvanhét

¹²⁰ Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Uő: *Válogatott tanulmányok 1945–1949*. Magvető, Budapest, 1986, 603–604.

után fokozatosan *kisebbségbe*, hanem az, hogy általában ép értelem, ép ítélőerő, ép erkölcsi szenvedély, ép közösségi érzék kerül minden vonalon kisebbségbe, a tényleg érvényesülők és láthatóan szereplők hamis realizmusával szemben.”¹²¹ (kiemelések az eredetiben – P.I.)

Méltó lezárása volt ez az írás annak a hosszú gondolkodási folyamatnak, amelynek középpontjában annak keresése állt, hogy miért bukott el újból és újból a magyar politikai elit a történelem vizsgáin. Szabó Dezső nemegyszer nyers és elnagyolt kérdésfeltevéseivel indult ez a keresés, Németh László finomította a válaszokat, de a végső letisztázás teendőit Bibó István végezte el. Rendkívül sajnálatos, hogy ez a munka éppen akkor fejeződött, amikor Magyarország történetében elkezdődött a négy évtizedig tartó diktatúra időszaka.

7. A História veres csikója

Alig néhány nappal az 1956-os események utáni második szovjet támadást követően, egy máriaremetei nyaralóban Németh László azon töprengett, mi vezetett az októberi forradalom kitöréséhez. Talán ez lehetett az első kísérlet, amelynek során megpróbálták összegezni az 1949 óta eltelt hét esztendő legfontosabb tanulságait. Németh saját maga, a népi mozgalomhoz tartozók és alighanem a magyar társadalom elsőprő többségének lelkiállapotát rendkívül pontosan rajzolta meg: „Sok százezer ember járta meg a börtönt – amely persze nem rácsos ház, hanem tudományosan felszerelt s szadisták rendelkezésére bocsátott kínzó laboratóriumot jelentett. És sokszor nehéz volt eldönteni, mi jobb, benn lenni vagy kinn várni, hogy bevigyék az embert. Azoknak a betegségeknek a száma, amelyeket a félelem, gond, hajsza idéz elő – a magasba szökött. S komolyan gondolkoztunk rajta, nem a lakosság fizikai erejének, a nemzet testének az összeroppanása lesz-e, ami végül a rendszert is megroppantja.”¹²²

Az a közel másfél évtized, amely a Nemzeti Parasztpárt 1949-es eltűntetése és a népi mozgalom nagyjainak, így Bibó Istvánnak és Püski Sándornak a börtönből való 1963-as kiszabadulása között eltelt, a mindennapokat átszövő félelem tekintetében csak a második világháború éveivel mérhető. Mindezt nagyon találóan úgy fogalmazta meg Sinka István, hogy „a vak História veres csikót ellett.”¹²³ Míg azonban a háborús évek a népi mozgalom soha nem látott virágzását hozták, addig ez a másfél évtized a földhöz szorítottság jegyében telt el. Kivételt csupán az 1956-os forradalom időszaka jelentett, amikor minden korábbinál realisabbnak látszott a remény, hogy Magyarország valamiféle harmadik úton halad tovább. A megtorlás, majd a kádári konszolidáció éveiben aztán a népiek számára az volt a kérdés, hogy képes-e az újon-

¹²¹ Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem In: Uő: *Válogatott tanulmányok 1945–1949*. Magvető, Budapest, 1986. 606.

¹²² Németh László: A magyar forradalomról. *Hitel* 2011/4, 7.

¹²³ Sinka István: Százezer udvar. In: *Ezekkilencszázötvenhat, te csillag*. Szerk.: Medvigy Endre–Pomogáts Béla, Püski, Budapest, 1991, 19.

nan berendezkedő hatalom tanulni a Rákosi-korszak kudarcaiból, és fel akarja-e használni – még ha töredékes és torz formában is – a magyar népi mozgalom gazdag örökségét. A népiek illúziói hamar szertefoszlottak. Az 1963-as amnesztia ebből a szempontból korszakhatárnak bizonyult: nagyjából ekkora zárult le a magyar népi mozgalom története. A továbbiakban ennek a másfél évtizednek a legfontosabb csomópontjait tekintjük át.

1949-et követően igazából nem beszélhetünk mozgalomról, mivel a Magyar Dolgozók Pártja abszolút hatalma mellett semmilyen más politikai csoportosulás nem létezhetett. Természetesen a népi mozgalom nagyjai és szürke munkásai ebben az időszakban is jelen voltak és alkottak, de velük kapcsolatban legfeljebb eltérő típusokról, magatartásmintákról beszélhetünk. Ez a népi mozgalom két hagyományos cselekvési területére, a politikai és az irodalmi életre egyaránt igaz. A Nemzeti Parasztpártot formálisan ugyan nem tiltották be, nem oszlatták fel, de 1949 nyarától megszűnt az országos pártközpont tevékenysége. A budapesti József nádor téren létezett egy kis titkárság, ahová időnként bejárt Veres Péter vagy Nánási László. Némely vidéki alapszervezetben, így például Hajdú-Bihar megyében még 1950-ben is tartottak taggyűléseket, szedtek tagdíjat, de ez is hamarosan abbamaradt. A párt napilapja, a *Szabad Szó* teljes mértékben azonosult a sztálinista korszak sajtójával, mielőtt 1951-ben végleg eltűnt az újságírók standjairól. Két évvel korábban a *Paraszt Újság*ot beolvasztották a *Szabad Föld*be, bár a formális főszerkesztői posztot 1954-ig Szabó Pál töltötte be. Már 1948-ben megszűnt a Népi Ifjúsági Szövetség, és betagozódott az Egységes Parasztfiújsági Szervezetek Országos Szövetségébe (EPOSZ), amely 1950-ben aztán ugyancsak a múlt részévé vált, átadván helyét a szovjet Komszomol mintájára szervezett Dolgozó Ifjúság Szövetségének. Ugyanakkor a teljesen jelentéktelenné vált országgyűlésben az időnként felszólaló egykori parasztpártiak neve mögött a sajtóban és a jegyzőkönyvben is szerepelt az NPP neve, azt a téves látszatot keltve, mintha csökevényes formában ugyan, de koalíciós kormányzás folya.

Nem csupán a politikai, hanem az irodalmi életben is megtörtént a homogenizálás. A már 1945-ben megalakult Magyar Írók Szövetsége 1951-ben tartotta első kongresszusát. A szervezet élén ekkor Darvas József állt, aki azt hangsúlyozta, hogy ő maga népi íróból már kommunista íróvá vált, és abban bízott, hogy egykori harcostársai is követik ezen az úton. Ugyanezen alkalommal jelentette be Darvas, hogy „megvalósult a magyar irodalom egysége” – ami persze azt jelentette, hogy mindenféle kísérletezés, formakeresés, egyáltalán: bármilyen, a szocialista realizmustól különböző eszméirányzat száműzetett az irodalomból. A folyóiratok mellett a könyvkiadók is állami kézbe kerültek, és 1953-ban felállították a cenzúrát gyakorló Kiadói Tanácsot (később Főigazgatóság), amely éberén őrködött, ha az alkotók a tőlük elvárt öncenzúrát nem kellő mértékben gyakorolták. A korszak egyik legnagyobb paradoxona az volt, hogy miközben teljes mértékben ellehetetlenítették az alkotói szabadságot, és szoros gúzsba kötötték az írókat, látszólag sohasem volt olyan fontos a politikának az irodalom, mint ekkoriban. Ez nem csekély mértékben Révai József személyével függött össze, aki – miután 1949-ben nyilvánosan és a bolsevik rituálét betartva legyőzte legnagyobb riválisát, Lukács Györgyöt – a magyar kultúra teljhatalmú felügyelőjévé vált. Révai elsődleges célja a „minőségi szocialista realista irodalom” megteremtése volt, ez azonban több okból sem sikerülhetett. Egyrészt sohasem tudták pontosan tisztázni, hogy mi is a „szocialista realizmus”, másrészt az ennek titulált művek fölöttébb gyengére sikerültek – ezt nevezték a korszakban a „sematizmus veszélyének”. A Révai-féle irodalompolitikának még az olyan kiváló és a rendszer őszinte hívének számító tehetség sem felelhetett meg, mint Déry Tibor, akit a *Felelet* című regényéről szóló 1952-es „vita” hozott lehetetlen helyzetbe.

A mindenféle politikai és írói szabadságot megszüntető, a régi és az új értelmiséget egyaránt megalázó közegben annak a társadalmi rétegnek a helyzete is kilátástalanná vált, amely a népi mozgalom számára a legfontosabb viszonyítási pontnak számított. Az 1949-től elkezdődött kegyetlen téesszervezés, a szovjet mintájú kolhozok bevezetése, a tömeges kulákperek, vagyonekobjások, padláslesöprések súlyos csapást

mérték a földosztás nyomán új erőre kapott paraszti világra. A népi-ek rokonaik, családtagjaik, barátaik révén pontosan értesültek azokról a megpróbáltatásokról, amelyeket az ország népességének ekkor még közel felét kitevő falusi társadalom elszenvedett.

A népi mozgalomhoz tartozók többféle választ adtak, eltérő módokon reagáltak a Rákosi-korszak kihívásaira. A hatalomhoz tartozók, az azzal szorosabban és lazábban együttműködők, a kisebb vagy nagyobb mértékben háttérbe szorítottak, a belső és külső emigrációban élők különböző magatartásformákat testesítettek meg. A Nemzeti Parasztpárt kommunistabarát politikusai – akik közül a két legismertebb Erdei Ferenc és Darvas József volt – a politikai hatalom részeseivé váltak, és ezzel kiléptek a népi mozgalomból. Erdei a földművelésügyi és az igazságügyi minisztériumot vezette, később miniszterelnök-helyettes is lett, és 1948-tól 1956-ig valamennyi magyar kormányban tárcát kapott. Bár mutatott némi érdeklődést Nagy Imre reformprogramja iránt – főleg a rehabilitáció kérdései és a parasztpolitikában tett óvatos reformlépések keltették fel a figyelmét –, különösebben nem exponálta magát a miniszterelnök mellett. Így Nagy Imre bukását követően sem vált kegyvesztetté Rákosi Mátyás szemében, és egészen a forradalomig részt vett a kormány munkájában. Rendkívül sötét árnyékként vetült személyére, hogy a politikai hatalom részeseként végigasszisztálta a parasztsággal szembeni politikai hadjáratot. Hozzá hasonlóan Darvas József is 1947-től 1956-ig különböző tárcák (építésügyi, közoktatási, népművelési) vezetőjeként hajtotta végre a kommunista pártvezetés elvárásait. Darvas még Erdeinél is messzebbre ment Rákosi Mátyás igényeinek kiszolgálásában: nem csupán mint a Magyar Írók Szövetségének elnöke, hanem mint publicista is keményen fellépett Nagy Imre reformtörekvéseivel szemben. 1954 novemberében a *Szabad Nép*ben napvilágot látott, „A túlcitálólókról” című cikkével indította el azt a sajtó- és politikai támadást, amely először a miniszterelnökkel rokonszenvező írók és értelmiségiek, majd közvetlenül Nagy Imre ellen irányult. Erdei és Darvas mellett akadt még néhány egykori parasztpárti, aki kisebb, szimbolikus hatalmi pozíciókat kapott: így például Nánási Lász-

lót beválasztották az Elnöki Tanácsba, Czéh József pedig a Rajk-per egyik népi ülnökének szerepét osztották.

A hatalommal nagyon szorosan együttműködőkhöz tartozott a korszakban Veres Péter és Szabó Pál. Őket nem mint politikusokat, hanem mint paraszti származású, a parasztság körében valamelyest respektussal bíró írókat kívánta a hatalom saját céljaira, elsősorban a sztálinista gazdaságpolitika, a szovjet kolhozok és hazai társaik népszerűsítésére, elfogadtatására felhasználni. Erre a felkérésre – elvileg – lehetett volna nemet mondani, és az elutasításnak különösen Veres esetében lett volna igen komoly súlya, ez azonban nem történt meg. Leginkább azért nem, mert Veres Péter abban az illúzióban ringatta magát, hogy ő a magyar nép, a parasztság kortól és politikai rendszertől független képviselője, akit szépiírói kvalitásai is feljogosítanak a közéletben való részvételre, sőt meg is kívánják tőle ezt a szerepet. Nem kevés emberi gyengeség és politikai vakság munkált ebben a meggyőződésben, amelyet a hatalom 1950-ben és 1952-ben is Kossuth-díjjal igazolt. Veres elsősorban *Próbatétel* című novelláskötetével igyekezett bizonyítani, hogy az 1945 utáni kommunista politika a szegényparasztság javát szolgálta. Veres Pétert azonban – bármilyen furcsán hangzik is – minden igazodása és gesztusa ellenére sem tartották igazán megbízhatónak a Magyar Dolgozók Pártja legfelsőbb köreiben. Az államvédelmi szervek a politikai életből való 1948-as távozását követően Verest igen szoros megfigyelés alatt tartották, levelezését, baráti kapcsolatait szigorúan ellenőrizték. Ezekben a jelentésekben Veres rendszeresen mint a Parasztpárt centrumának vezetője szerepel, aki szoros kapcsolatban áll jobboldali, „fasiszta” elemekkel. A jelentésekből sok minden kinőhetett volna, ha a politikai vezetés érdekei úgy kívánják: egy koncepció per éppen úgy, mint az éveken keresztül tartó gondos szemmel követés. Mivel Veres a nyilvánosság előtt azonosult az MDP politikájával, így perre nem került sor. A megfigyelést végül 1954-ben szüntették meg, miközben más népi írókat egészen 1956-ig figyelemmel kísértek.

A Veresnél kisebb jelentőséggel bíró, de 1951-ben, majd a Nagy Imre-korszakban, 1954-ben szintén Kossuth-díjjal elismert Szabó Pál el-

sősorban 1950-ben napvilágot látott *Három hét a Szovjetunióban* című riportkönyvével tett eleget a vele szemben támasztott elvárásoknak. Szabó a Szovjetunióba látogató parasztküldöttség illusztris tagjaként számolt be a kolhozok és szovhozok kimagasló termelési eredményeiről, miközben a magyar parasztság fuldoklott a rá rótt terhek súlya alatt. Nagy Imre hatalomra jutását követően Veres és Szabó mérsékelten, de támogatta az új szakasz reformpolitikáját. Veres Péter 1954-ben átvette a Magyar Írók Szövetségének vezetését Darvas Józseftől. *Laci* és *Almás kert* című köteteiben már felbukkant néhány kritikus, allegorikus elem, amelyek révén a fennálló rendszerrel szembeni rosszallását jutatta kifejezésre. Ugyanakkor Veres, néhány alkalmat leszámítva, távol maradt a magyar sajtóban kibontakozó, óvatos hangvételű, párt-szerű keretek között maradó, de 1956-ban mégis egyre radikálisabbá váló, Nagy Imrét támogató publicisztikai hullámtól. Egyetlen kivételt az 1955-ben megjelent *Öregek és fiatalok* című írása jelentette, amikor a fiatal írónemzedék kibontakozási lehetőségei kapcsán a szabad véleménynyilvánítás kérdéséig jutott el. Az írás nyomán nem várt, az irodalmi kereteket is túllépő polémia támadt, természetesen az akkori nagyon szűk lehetőségekhez viszonyítva. Ám Veres távolmaradásának legfőbb oka elsősorban nem Nagy Imrével szembeni ellenérzése volt – hiszen a parasztság sorsát javító intézkedések, így a termelőszövetkezetek feloszlításának engedélyezése elnyerték tetszését –, hanem más okok. Veres Péter más népiekhez hasonlóan alapvetően fenntartásokkal kezelte, hogy 1953-tól olyanok is kiálltak Nagy Imre mellett és Rákossal szemben, akik a korábbi években újságíróként vagy íróként, nem egy esetben különösebb írói kvalitások nélkül az irodalompolitika kedvencei voltak. Ebben a megközelítésben rejtett bizonyos igazság, hiszen Aczél Tamás vagy Méray Tibor tehetségét nem lehet Déry Tiboréval vagy Örkény Istvánéval egy napon említeni, és nem egy esetben valóban érzékelhető volt náluk valamiféle neofita túlbuzgóság. Ugyanakkor az őszinte megbánás, szembenézés jogát senkitől sem lehetett volna elvitatni, már csak azért sem, mert Veres Péternek is maradtak adósságai ezen a téren.

Szabó Pál 1954-ben a *Szabad Föld* főszerkesztői tisztét a Nagy Imre által életre hívott Hazafias Népfrent elnöki tisztére cserélte, és ezzel valamiféle óvatos nyitást reprezentált. Ezen túl azonban nem játszott fontos szerepet, csupán egyetlen területen exponálta magát, még hozzá Veres Péterrel közösen. Ők vállalták ugyanis magukra a korszakban erős eufemizmussal csak „hallgató íróknak” nevezett népiek, így Erdélyi József, Sinka István, Féja Géza, Kodolányi János és a hatalom közti alkufolyamatban való közvetítői szerepet. Veres és Szabó szerette volna, ha egykori író társaik publikálási lehetőségeket kapnak, és normális életet élhetnek, de nem voltak döntési helyzetben: inkább egykori barátaikat, mint a pártvezetést bírhatták csak engedményekre.

A Rákosi-korszakban két olyan népi értelmiségi volt, akinek a helyzetét nagyon nehéz lenne az együttműködő/üldözött kategóriákkal precíz módon leírni, mivel tehetségük és ismertségük miatt mindketten egyéni elbánásban részesültek. Illyés Gyula és Németh László sorsát nem lehet sem egymással, sem kortársaikkal összemosni: míg az előbbi kegyeit aktívan kereste a kultúrpolitika, számos publikálási lehetőséget kapott, és az elsők között részesült Kossuth-díjban 1948-ban, majd egy másodikban 1953-ban, az utóbbi érdemi közlési lehetőségeitől megfosztva, saját hasonlatával élve: „gályapadhoz” kényszerítve, súlyos anyagi nehézségek közepette, lelki és testi egészségében megrendülve élte át az 1956-ig tartó időszakot. Ezzel együtt lényeges pontokon tért el Illyés helyzete Veres Péterétől és Szabó Pálétól, ahogyan Németh Lászlóé is Sinka Istvánétól vagy Féja Gézáétól. Másképp volt a hatalom részese Illyés, és másképp volt háttérbe szorítva Németh László, mint említett író társaik. Nagyon egyszerűen szólva a tehetségük volt az, ami a hatalom hozzájuk való viszonyát másokénál bonyolultabbá tette.

Révai József, aki nagyon szeretett a magyar történelem és irodalom értelmezésével, illetve fejlődési vonalak kijelölésével foglalkozni, a lírán belül Petőfi, Ady és József Attila örököséiként tekintett Illyés Gyulára. Illyés azonban igyekezett elkerülni ennek az ideológiai kényszerzubbonynak a csapdáit, és ravasz módon mindig úgy tett engedményeket a hatalomnak, hogy azzal sohasem elégítette ki teljes mérték-

ben a vele szembeni elvárásokat, ugyanakkor azt sem lehetett ráfogni, hogy bármilyen ideológiai elhajlással kísérletezne. Bár Illyés is megtette a maga kötelező tiszteletkörét Rákosi Mátyás előtt, és egy novellát adott az ünnepelt hatvanadik születésnapjára készített emlékkönyvbe, mégsem kompromittálódott.¹²⁴ Éppen úgy, ahogyan Kodály Zoltán, Illyés is olyan egyetemes vagy éppen történelmi tárgyú témákhoz nyúlt, amelyekbe nagyon nehezen lehetett volna belekötni. 1848/49-ben játszódó drámái, az *Ozorai példa* vagy a *Fáklyaláng* végső soron annak a történelemszemléletnek a jegyében születtek, amelyet Illyés már évtizedek óta magáénak vallott. Ugyanakkor szűk baráti köre, így például Bibó István már 1950-ben hallhatta azt az asztalfióknak írt verset, amelyet szinte minden október 23-i ünnepségen elszavalnak, az *Egy mondat a zsarnokságról*. Illyés a direkt politikától való távolságtartását 1953 után is megőrizte, igaz, ezzel súlyt is adott ritka megszólalásainak: 1954-es *Jegyzetek a költészetről* című vitacikkében látszólag az alkotás nehézségeiről elmélkedett, kortársai azonban az írást az autonóm gondolkodás melletti kiállásnak értékelték.

Németh László alkotói szempontból élete legválságosabb korszakát élte 1953-ig. Mint a harmadik út gondolatkörének legveszedelmesebbnek tartott képviselőjét kiiktatták az irodalmi életből, önálló szépirodalmi alkotásokkal nem jelentkezhettek. Németh még ebben a helyzetben sem némult el. Rendkívül nyelvtelenségét kihasználva megtanult csehül, emellett felelevenítette orosz nyelvismeretét is, és klasszikus irodalmi alkotások magyar nyelvre történő átültetésével örvendeztette meg az olvasóit. Ezek sorából kiemelkedik Lev Tolsztoj klasszikusának, az *Anna Karenin*ának a lefordítása. Németh eközben a műfordítás elméleti kérdéseivel, illetve a fordítás során megismert irodalmakkal is foglalkozni kezdett, és több tanulmányt is írt, amelyeket később *Megmentett gondolatok* címen adott közre. Helyzetét súlyosbította, hogy 1954-től heveny magas vérnyomásban szenvedett, amely első jelentkezésekor csaknem

¹²⁴ Ráadásul a novella 1926-ban, a Rákosi-per idején játszódott, ahol tolmácsként Illyés is jelen volt. Ezzel alighanem emlékeztette a pártfőtitkárt arra, hogy nem feltétlenül esik egybe a valósággal a propaganda által a vezér hősies viselkedéséről sulykolt kép.

a halálát okozta. Németh azonban önmegfigyeléssel gyógyította magát, és úgy alakította át életmódját, hogy csökkentse a betegséget kiváltó kockázati tényezőket. Ezzel az eljárással két évtizeddel hosszabbította meg életét. A betegségével kapcsolatos megfigyeléseit *Levelek a hipertóniáról* című, igen szellemes írásában dolgozta fel. Vagyis Németh László még az alkotói munkának legkevésbé sem kedvező körülmények közepette sem csüggedt el, és igyekezett a környezetét – saját szavaival élve – „gályapadból laboratóriumná” alakítani. Németh László lassú visszatérése a szépirodalomba 1953-ban kezdődött el, és ebben fontos szerepet játszott a *Csillag* című folyóirat szerkesztője, Király István, aki később, a Kádár-korszakban az irodalompolitika meghatározó szereplőjévé vált. Király érdeklődött az igényes, értékes szépirodalom iránt, és ezen belül kitüntetett módon vonzódott a népi irodalomhoz, ugyanakkor kommunista, rendszerhű meggyőződését egy percig sem adta fel. Ez a furcsa ellentmondás a *Csillag* szerkesztési elveiben is tükröződött: a folyóirat hasábjain a minőségi irodalom vonalas publicisztikai írásokkal keveredett. Németh László visszatérése szaggatott és gyötrelmes volt: ugyan már 1953-ra elkészült *Galilei* című drámájával, de a mű színházi bemutatója folyamatosan húzódott. Az író többször is darabja átdolgozására kényszerítették, sőt Nagy Imre bukását követően a próbákat is leállították. Az eset botrányos mivoltát a pártellenzék tagjai által a kulturális élet visszaságairól szóló, 1955 őszen készített *Memorandum* is szóvá tette. Végül a forradalom kitörése előtt három nappal, 1956. október 20-án mutatta be a *Galilei*t a budapesti Katona József Színház, Bessenyei Ferenc kimagasló alakításával. A hatalom által elnyomott, nézetei megtagadására kényszerített tudós példázatát nem kellett az értő kortársaknak magyarázni.

A népi mozgalmon belül akadt néhány olyan személyiség is, akinek sikerült elkerülnie a nyílt politikai állásfoglalást, és amennyire a körülmények engedték, a szakmájának szentelhette az életét. Ezt a magatartást hallgatásnak, némely esetben afféle belső emigrációnak is lehet tekinteni. Így például a politikától alapjában véve távolságot tartó Tamási Áron már 1950-ben elkészült kedves regényével, a *Bölcső és bagollyal*,

amely három évig feküdt a cenzúránál, mire végül megjelenhetett. Tamási ellen semmilyen politikai kifogást nem lehetett emelni, legfeljebb azt, hogy nem áll ki egyértelműen a rendszer mellett. Végül 1954-ben ő is elnyerte a megérdemelt Kossuth-díjat. A Nemzeti Parasztpárt Kovács Imre-szárnyához kötődő értelmiségiek, politikusok közül Farkas Ferenc viselte legnehezebben a diktatúra kiépítését: miután minden közeleti tisztségéről lemondott, 1950-ben sikertelen öngyilkossági kísérletet követett el. Keresztury Dezső előbb az Akadémiai, majd az Országos Széchenyi Könyvtár munkatársa lett, és bibliográfiai, irodalomtörténeti kutatásokkal töltötte az idejét. Ugyancsak a könyvtárosi sors lett Bibó István osztályrésze, ő 1951-től a budapesti Egyetemi Könyvtárban dolgozott. Előtte többek között a Kelet-európai Tudományos Intézet igazgatói székétől és a szegedi egyetemi professzorságtól kellett megválnia.

Az 1950-es években a legmostohább sors azoknak a népi íróknak jutott, akiket a mozgalom jobboldalához soroltak. Ebbe a társaságba Sinka István, Erdélyi József, Kodolányi János és Féja Géza tartozott. Velük szemben is érvényesült a paradoxon, hogy egyszerre szeretne volna megnyerni és megbüntetni őket a kommunista hatalom. Mint arról már esett szó, ebben az alkufolyamatban fontos közvetítő szerepet játszottak azok a népiek, akik a politikai hatalom részesei vagy ahhoz igen közel állók voltak. Féja Gézát egykori márciusi frontos harcostársa, Erdei Ferenc révén már 1948-ban megpróbálták rávenni arra, hogy írásaival jelezze: nincs fenntartása a háború vége óta bekövetkezett fejlődéssel szemben, sőt kész bemutatni a „demokrácia hősi korszakának eseményeit” a Viharsarokban. Emellett korábbi cselekedeteit elítélő nyilatkozatot is vártak tőle. Féja csupán az utolsó pont teljesítésére mutatott hajlandóságot, ám bűnbánata nem bizonyult elég mélynek, így továbbra is szerény könyvtárosi állásában maradt Békéscsabán. Kodolányi János a *Válasz* megszűnését követően 1949-től Balatonakarattyán élt, igen mostoha körülmények között, az irodalmi élettől teljesen elszigetelve. Szívbetegsége fokozódott, és komoly anyagi gondokkal küzdött. Végül 1955-ben adták ki válogatott elbeszéléseit *Éltek, ahogy tudtak* címmel.

Egyik legjobb regénye, a *Boldog békeidők* hosszú időn át kéziratban hevert, végül 1957 februárjában jelent meg Pécsen, a Dunántúli Magvető Kiadónál, csekély kritikai visszhangot keltve.

A hatalom számára a legtöbb problémát Sinka István okozta, aki minden anyagi nélkülözést, még egészségi állapotának súlyos romlását is vállalta, de semmilyen hajlandóságot nem mutatott a Rákosi-rendszernek való engedmények megtételére. Verseit kéziratos formában terjesztette, hol a népiekkel rokonszenvező középosztálybeli értelmiségieknek, hol fiatal néptáncosoknak eladva őket. 1951-ben komolyan fontolgatták, hogy Sinkát, Erdélyi Józsefet és két, háborús bűnökért elítélt, a szélsőjobbra sodródott író, Kádár Lajost és Tábor Istvánt kitelepítik Budapestről. Ekkor Sinka hajlandónak mutatkozott arra, hogy belép a Magyar Írók Szövetségébe, ha ezzel a lépésével megmenti barátját, Erdélyi Józsefet a kitelepítéstől. Az akcióra – amely abból a szempontból lett volna különleges, hogy a kitelepítés áldozatai általában a volt földbirtokosok, gyárosok, nagyvállalkozók vagy tehetősebbnek tartott polgárok voltak – végül nem került sor. Az állambiztonsági iratok tanúsága szerint pártbeli kapcsolataikat megmozgatva Darvas József és Veres Péter akadályozták meg a tervet. Végül Sinka sem lépett be a Magyar Írók Szövetségébe, és a későbbiekben is csak nagyon komoly kártérítés ellenében lett volna hajlandó erre. Még az egyébként erősen megbízhatatlan politikai rendőrségi iratok alapján is úgy tűnik, hogy Sinka nem akart megegyezni: nem csupán anyagi kárpótlást, kedvezményes gyógykezelést, hanem a hatalom részéről még bocsánatkérést is elvárt, ami nyilvánvalóan teljesíthetetlen volt. Végül csak 1961-ben tért vissza önálló kötettel az irodalmi életbe.

Sinka Istvánhoz képest sokkal több hajlandóságot mutatott a bűnbánatra és a visszatérésre Erdélyi József, aki az anyagi szűkölködést politikai rendszerektől függetlenül mindig is nehezen viselte. Személyéről a többi népi íróhoz hasonlóan Révai József és Rákosi Mátyás döntött, akiket politikai meggondolásból cseppet sem zavart a költő sohasem titkolt, féktelen antiszemitizmusa. Erdélyi 1954-ben *Visszatérés* címmel jelentette meg új kötetét, amellyel bűnbánatot gyakorolt, szinte

túlzott hévvel tagadva meg 1945 előtti önmagát. A hatalom célja egyszerre volt a zavarkeltés és a gesztusok gyakorlása: bizonyos népi írók, így például Darvas, Veres és Szabó Pál kifejezetten örültek a visszatérésnek, míg másokat – így például a rengeteget nélkülöző Sinka Istvánt – kifejezetten megdöbbenett ez a lépés. Erdélyi pályáíve ekkortól fogva töretlen volt: egymás után láttak napvilágot kötetei, és a Kádár-rendszerben is különösebb probléma nélkül alkothatott. Érdekes azt is megjegyezni, hogy a nehéz körülmények között élő népi írók adott esetben nem csupán Veres és Darvas József politikai összeköttetéseiére számíthattak, hanem Illyés vagy Németh László anyagi támogatására is: utóbbiak az irodalmi díjaik mellé kapott pénzüsszegeből többször is küldtek Kodolányi Jánosnak és Féja Gézának.

A népi mozgalomhoz tartozók emigrációt választó csoportja, a Kovács Imrével rokonszenvező parasztpárti értelmiségiek 1950 novemberében indították útjára Svájcban a *Látóhatár* című folyóiratot. A később *Új Látóhatár* néven megjelenő „irodalmi és politikai folyóirat” kezdetben Vámos Imre, Borsos Sándor és Borbándi Gyula együttes munkálkodásának eredményeként látott napvilágot. A második számtól kezdve a *Látóhatárt* Párizsban, majd 1951-től Münchenben adták ki. A Nyugat-Németországba való átköltözés egybeesett a Szabad Európa Rádió magyar osztályának megerősítésével, amikor a rádió belső munkatársa lett Borbándi Gyula, külső munkatársa pedig a Londonban élő Szabó Zoltán. Ezzel újabb fontos megszólalási lehetőséghez jutottak az emigrációban élő népiek. Az átköltözés után került a *Látóhatár* szerkesztőségébe Molnár József, és ekkortól stabilizálódott a folyóirat helyzete. 1958-tól Borbándi Gyula felelős szerkesztőként jegyezte a különböző személyi konfliktusok nyomán *Új Látóhatár*ra keresztelt lapot, amely eszmeiségében, nyitottságában a *Válasz*, a *Nyugat* és a *Magyar Szemle* hagyományait kívánta folytatni, és ez a törekvése sikerrel is járt. Mérésékelt, tárgyilagos hangneme lehetővé tette, hogy nem csupán Kovács Imre és Szabó Zoltán vált rendszeres cikkírójává, hanem olyan jeles értelmiségiek is, mint Cs. Szabó László és Borsody István, sőt később az Egyesült Államokban élő és a népi mozgalom iránt komoly érdeklő-

dést mutató jeles szociológus, Jászi Oszkár is. Nem túlzás azt állítani, hogy a különböző emigrációs politikai alakulatok mellett vagy helyett sokkal inkább a *Látóhatár* vált a népi mozgalom legszebb hagyományainak őrzőjévé.

A népi mozgalom forradalom előtti hullámainról adott áttekintésünk nem lenne teljes, ha nem szólnánk a népi kollégista generáció teljesítményéről. Ide nem csupán azokat soroljuk, akik 1945 és 1949 között intézményes kapcsolatban voltak a NÉKOSZ-szal, hanem azokat a fiatal értelmiségieket is, akik őszintén óhajtották egy új, demokratikus, a parasztság gondjait is orvosló Magyarország megszületését. Természetesen nem vállalkozhatunk ennek a meghatározó értelmiségi generációnak az áttekintésére, néhány kiemelkedő képviselőjük azonban jól példázza az életüket meghatározó csalódást. Mély meggyőződéssel hittek abban, hogy a Magyar Dolgozók Pártja váltja majd valóra álmaikat, ezért tehetségüket a párt szolgálatába állították, ugyanakkor 1952–1953 folyamán, elsősorban falujukban, családjuk körében szerzett tapasztalataik hatására szembesülniük kellett azzal, hogy rossz célt szolgáltak, és a diktatúra eszközeivé váltak. Csalódottságuknak, amely hasonlított a Nagy Imre-féle reformkommunista értelmiségi csoportosulás érzéseéhez, 1953 után igyekeztek hangot adni.

Talán senkit sem izgatott olyan mértékben és mélységben a parasztság sorsa a földosztást és az erőszakos téteszesítést követően, mint Sarkadi Imrét. A Móricz Zsigmond és Németh László prózájának nyomdokain járó, önpusztító életet élő fiatal író emlékét elsősorban *Oszlopos Simeon* és *Elveszett paradicsom* című tragédiái és *A gyáva* című kisregénye őrizte meg. Ugyanakkor számos riportban, novellában és kisregényben dolgozta fel az átalakuló paraszti világot, az alulról induló első generációs értelmiségiek útját. 1950-ben jelent meg *Gál János útja*, néhány évvel később pedig *Veréb-dűlő* című kötete. Az utóbbiban két olyan elbeszélést is találunk, amelyek egyaránt a magyar filmművészet maradandó alkotásainak szolgáltak alapjául. A *Kútban* című novellából 1955-ben Fábri Zoltán készített filmet *Körhinta* címmel. A sodró lendületű mozifilm sikerét két dolog tette lehetővé. Az eredeti-

leg a téesszervezést, az ingadozó középparaszt és az új világot hirdető szegényparaszt konfliktusát ábrázoló novellát a rendező és Nádasy László dramaturg – nem mellesleg volt Györffy-kollégista – jelentősen átdolgozták. Másrészt Soós Imre olyan mély érzelmi azonosulással játszott a főhőst, hogy emellett egészen eltörpült a „kilépünk vagy nem lépünk ki a téesszből” kérdése. Ugyancsak erősen ideologikus tartalmú volt a *Tanyasi dúvad* címet viselő Sarkadi-novella, amelyben a kiskazda középparaszt és a kommunista szegényparaszt álltak szemben egymással. 1958-ban szintén Fábri Zoltán fedezte fel a műben lévő remek alapanyagot, és *Dúvad* címmel, Bessenyei Ferenc kirobbanó egyéniségére építve, nagyszerű játékfilmet rendezett. Sarkadi Imre rövid élete folyamán dramaturgként és irodalmi szerkesztőként, balmazújvárosi általános iskolai tanítóként és segédmunkásként is dolgozott. 1961-ben halt meg, ahogy mondani szokás, „tisztázatlan körülmények között”. Négy évvel korábban valószínűleg önkézevel vetett véget életének a *Körhinta*, a *Ludas Matyi* és *Az eltűszentett birodalom* főszereplője, Soós Imre. Kettejük zaklatott élete magába sűríti mindazt a hallatlan feszültséget, amelyet a fényes szellők generációja magában hordozott.

1946-ban érkezett a Veszprém megyei Felsőiskázról a József Attila Népi Kollégiumba egy vékonydongájú fiatalember, aki beteg lába miatt nem volt alkalmas a kemény, paraszti életre. Szülei ezért engedték neki, hogy tanulhasson, és ennek köszönhetően indulhatott útjára a magyar és a kelet-európai népköltészet forrásaiból és az avantgárd lírából egyaránt merítő Nagy László. A pályán megtett első lépései még a kommunista hit bővületében élő lírikusról árulkodnak: „Pártom, Te kardos Angyalom, / Öledben én sem alhatom, / Tüzes csikódat ellopom, / Kényesek kertjét tipratom.”¹²⁵ A költő és a magyar irodalom szerencséjére 1949-től 1952-ig Nagy László Bulgáriában élt, ahol elmélyedhetett a balkáni népköltészetben. Ezeket az éveket nem csupán egy nagyszerű műfordításkötettel zárta le, hanem hazatérve és szülőfalujába ellátogat-

va azzal a tapasztalattal is, hogy felül kell vizsgálni addigi álláspontját. A begyűjtés, a kuláküldözés, a kollektivizálás terhetől nyögő paraszti társadalom gyötrelmei végtelenül felháborították Nagy Lászlót, aki szelíd egyéniségének megfelelően lírában fejezte ki indulatait. 1952 és 1956 között írt nagy verseiben, így például az *Aszály*, a *Gyöngyszoknya* vagy a *Szilveszteri ének* című költeményeiben a költő leszámolt a korábban általa is tisztelt és hitt hamis értékekkel.

Hivatalosan ugyan nem volt népi kollégista, de legjobb barátai ebből a körből kerültek ki a pályafutását az 1950-es évek elején kezdő fiatal költőnek, Csoóri Sándornak. Csoóri nem csupán Nagy Lászlóval ápolt szoros barátságot, de a népi kollégiumi mozgalom legfőbb szervezőjével, Kardos Lászlóval is, akit 1980-as halálakor szép költeményben búcsúztatott el. Csoóri nem sokkal Nagy Imre hatalomra kerülését követően, az *Irodalmi Újság* 1953. augusztus 1-jei számában tette közzé néhány hónappal korábban írt *Röpirat* című versét, amelyik igen érzékletesen tükrözte a népi mozgalom legfiatalabb generációjának lelkiállapotát: „Főnt éltem eddig magas régiókban / s nem láttam mást, csupán a fényt, a jót, / s kedvező sorsom függönnyel takarta / szemem előtt a nehezebb valót. / Csodás számokban, szép eredményekben / éltem rajongva, s nem láttam miképpen / hordja, cipeli vállain a népem / sorsának nehéz, túlfárasztó terhét.”¹²⁶ Nagy László és Csoóri tehetségére a népi mozgalom nagyjai közül többen is felfigyeltek, így például Illyés Gyula és Veres Péter, és ezek a személyes kapcsolatok, barátságok ácsolták a hidat a népi mozgalom és a Kádár-rendszer későbbi népi-nemzeti ellenzéke között. Az 1950-es években nem csupán a lírában, hanem a prózában is több, később ugyancsak a népi-nemzeti ellenzékhez tartozó alkotó tette meg az első lépéseket, így Csurka István, Sánta Ferenc és a manapság kevésbé ismert, de a paraszti világ felbomlásáról, a hagyományok eltűnéséről megrázó novellákat író Szabó István is.

¹²⁵ Idézi Czigány Lóránt: *Lépéskényszer: Az irodalom államosítása Magyarországon, 1946–1951*. In: *Uő: Nézz vissza haraggal!* Gondolat, Budapest, 1990, 56.

¹²⁶ Idézi Rainer M. János: *Az író helye*. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956 Magvető, Budapest, 1990, 31.

Nagy Imre 1955-ös bukását követően a népi mozgalomhoz tartozó, befolyásukat, publikálási lehetőségeiket tekintve változatos helyzetben lévő irodalmárok nem léptek fel egységesen. A párton belüli reformkommunista értelmiségiek által vezetett megmozdulásokon, így a Petőfi Kör vitáin a népiek nem játszottak érdemi szerepet. A mozgalom felértékelődését jelezhetette viszont, hogy 1956 szeptemberében sor került a NÉKOSZ politikai rehabilitációjára, és elkezdődött a népi kollégiumi hálózat újjászervezése. Ha ez komolyabb fázisba ér, talán újból előtérbe kerülhetek volna a népiek idősebb és fiatalabb nemzedékének képviselői. Az egyre feszültebbé váló politikai légkörben és az egyre bátrabbá váló szellemi életben ugyanis néhány jel arról árulkodott, hogy a népi mozgalom visszanyerheti korábban elvesztett pozíciói egy részét. Augusztus végén az évek óta keramikusként dolgozó Püski Sándor levélben fordult tíz egykori népi íróhoz (Féja Géza, Illyés Gyula, Kodolányi János, Németh László, Sinka István, Szabó Pál, Tamási Áron, Veres Péter, Szabó Lőrinc és Remenyik Zsigmond), hogy kezdjék el egy önálló folyóirat megszervezését, mivel erre most lehetőség nyílhat. Az érintettek 1956. október 3-án a Minisztertanácshoz írott levelükben kérelmezték, hogy *Írás* címmel, Farkas Ferenc főszerkesztő vezetésével kéthetente megjelenő irodalmi folyóiratot adhassanak ki. Erre állítólag ígéretet is kaptak Hegedüs András miniszterelnöktől, de a forradalom kitörése miatt a lap végül nem láthatott napvilágot. A népiek mozgolódásáról nem csupán folyóirat-alapítási kérelmük árulkodott, hanem az is, hogy a Magyar Írók Szövetsége 1956. szeptember 17-én tartott közgyűlésén hat népi író és költő (Illyés Gyulát, Németh Lászlót, Szabó Pált, Tamási Áront, Veres Pétert és Jankovich Ferencet) beválasztott az elnökségbe, Németh László pedig az *Irodalmi Újság* szerkesztőbizottságába is bekerült. Úgy tűnt, hogy a népi tábor újból fontos szerepet játszhat az irodalomban, sőt akár a politikai életben is. Az október 23-án kezdődő forradalom, majd szabadságharc azonban nem várt fordulatot jelentett az események menetében. A történések éppen olyan váratlanul érték a népieket, mint a reformkommunista értelmiségieket. Elég csak arra utalnunk, hogy október 23-án Illyés Gyula

és Szabó Lőrinc Miskolcon tartott irodalmi estet, Németh László pedig a Tihany melletti Sajkodon tartózkodott. Bármennyire is meglepte azonban a népieket a forradalom kirobbanása, néhány nap elteltével úgy tűnt, hogy legszebb reményeik válhatnak valóra, és soha nem látott olyan közelinek a harmadik utat követő Magyarország, mint 1956 novemberének első napjaiban.

A forradalom kitörését követő napokban egy-két kivételtől eltekintve még nem szólaltak meg a népi írók. Október 23-án a Bem-szobornál ugyan Veres Péter olvasta fel a Magyar Írók Szövetségének kiáltványát, de ez már néhány perccel később elavult a sokkal határozottabb követelések tükrében. Az események október 30-án gyorsultak fel, amikor Nagy Imre miniszterelnök rádióbeszédében bejelentette az egypártrendszer megszüntetését, és az 1945 és 1947 közötti koalíciós kormányzat helyreállítását. A Nemzeti Parasztpárt képviselőjében Erdei Ferenc került be a kormányba. Ez a döntés Nagy Imre akaratát fejezte ki: nem alapult, nem is alapulhatott semmilyen formális felhatalmazáson. Erdei ugyancsak az éter hullámain hívott fel az NPP szervezeti életének felújítására, ami Veres Péter vezetésével már aznap délután elkezdődött. Október 31-én Szabó Pál főszerkesztő neve alatt újból megjelent a *Szabad Szó*. A parasztpárti tagság és a népi írók többsége azonban egyaránt felháborodással és viszolygással fogadta, hogy az NPP 1948/49-es elsorvasztásában segédkező, ahhoz asszisztáló, és a Rákosi-rendszerben fontos pozíciókat betöltő politikusok álljanak ismét a párt élére.

1956. október 31-én a budapesti Vajdahunyad-várban, a Mezőgazdasági Múzeum előtti téren, mintegy 300 fő részvételével került sor a Nemzeti Parasztpárt újjáalakuló gyűlésére. A résztvevők egyértelmű elhatárolódást kívántak az előző évek kompromittálódott vezetőitől, így nem csupán a párt nevét változtatták Petőfi Pártra, hanem a *Szabad Szó* újság címét is *Új Magyarországra* cserélték. Kemény kritikában részesült Darvas József, Erdei Ferenc, Szabó Pál, Nánási László, sőt Veres Péter is. Ez utóbbi sokáig elképzelhetetlennek tűnt egy parasztpárti gyűlésen. Verest végül Illyés Gyula védte meg, de politikai súlya így is

elenyészett. A Petőfi Párt szervezeti felépítése is átalakult: egyértelműen elválasztották a párton belüli értelmiségi szereplőket a professzionális szervezőktől és politikusoktól. A tizenkét tagú Szellemi Irányító Testületben a súlyosan kompromittálódott szélsőségesek (Erdélyi, Erdei, Darvas) kivételével minden irányzat és jelentős író helyet kapott: Féja Géza, Illyés Gyula, Keresztury Dezső, Kodolányi János, Németh László, Remenyik Zsigmond, Sinka István, Szabó Lőrinc, Szabó Pál, Tamási Áron és Veres Péter. A párt tényleges irányítását, a napi döntéshozatalt egyértelműen az egykori Kovács Imre-szárnyhoz tartozók vették át: ideiglenes főtitkárrá Farkas Ferencet, két helyettesévé Zsigmond Gyulát és S. Szabó Ferencet választották. Az ugyancsak ideiglenes pártvezetőségbe került többek között Bibó István, valamint Matits Lajos nagy-budapesti elnök, és a sajtóosztályt irányító Sebestyén László is. A forradalom napjaiban országos ismeretségre szert tett győri politikus, a Dunántúli Nemzeti Tanácsot vezető Szigethy Attila szintén a Petőfi Párt ideiglenes vezetését erősítette. Talán nem túlzás azt feltételeznünk, hogy a forradalom sikere esetén az emigrációból minden bizonynyal hazatérő Kovács Imre vette volna át a párt vezetését, aki hosszú távon egy polgári demokratikus agrárpártot teremthetett volna.

A Petőfi Párt az 1956. november 3-án megalakult koalíciós kabinetbe a vezetőség legtehetségesebb tagjait, Farkas Ferencet és Bibó Istvánt delegálta, államminiszteri minőségben. Bár az idő rövidege miatt szabályos pártélet nem bontakozhatott ki, a Petőfi Párt legfontosabb megnyilatkozásaiban egy harmadikutas szocialista koncepció mellett foglalt állást. Ennek bizonyítására Farkas Ferenc rádióbeszédeit és Németh László publicisztikai írásait érdemes idéznünk. Farkas két alkalommal, november 1-jén és 3-án szólt a hallgatókhoz, és egyértelmű támogatásáról biztosította a Nagy Imre vezette kormányt, sőt kifejezetten szót emelt a pártoskodás háttérbe szorításáért. Felvetette, hogy az államfői jogok gyakorlására hozzák létre a Nemzeti Főtanácsot Kodály Zoltán elnökletével. Népszavazás útján kívánt döntení arról, hogy milyen szociális vívmányokat tartsanak meg, bár a Petőfi Párt vezetői határozottan a korlátozott paraszti magántulajdon, az önkéntes

szövetkezés és a munkás-önigazgatás mellett foglaltak állást. Külpolitikai téren a Szovjetunióval való kiegyensúlyozott viszonyt, a „baráti” Lengyelországgal és Jugoszláviával való együttműködést óhajtottak.

Németh László két írásában is azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy mire kell vigyázni, mit kell megőriznie a győztes forradalomnak. *Emelkedő nemzet* című cikkében úgy vélte, hogy a diktatúra bukását és a forradalom győzelmét követően a népi írók eszméi szolgálhatnak a kibontakozás alapjául: „De az utóbbi évek gazdái tudták, hogy miért tiltották könyveinket. Ezt a magyar eszmevilágot kevesen ismerik. S most órájuk a kevesekre vár, hogy a nagyszerű lökést, amelyet a nemzet eltökéltsége adott, ne engedjék félresiklani. Még csak annyit láttam, amennyit a rádió s a vidéki események látni engedtek, már világosan állt előttem a veszély. Először a közvetlen veszély, hogy a nemzet szent felindulásában az indulat sugalmazására hallgatva olyasmit talál elkövetni, amit később nem lehet jóvátenni. S a kissé távolabbi veszély, hogy mialatt az egész fegyvert fogott nép figyelme a szovjet csapatok kivonása felé fordul, az új pozíciók felé törtető emberek, akik a régi fényük visszatérését várják, megfelelő hadállást foglalnak el, s a forradalomból ellenforradalmat, az 1956-os magyar szabadságharcból holmi 1919-es kurzust csinálnak.”¹²⁷ Az *Új Magyarország* november 2-i számában publikált cikkében Németh László újból hitet tett a szocializmus mellett. Szerinte ezt az eszmét sem a magyar értelmiség, sem a magyar nép nem utasította el, csupán annak kívülről ránk erőszakolt, idegen formája ellen tiltakozott. A sikeres kibontakozás érdekében úgy látta, hogy a kormánykoalícióban szerepet vállaló pártoknak közös állásfoglalásban kellene vállalniuk néhány fontos alapelvet. Így a gyarak állami kézben maradását, a középirtokoknál nagyobb földek vissza nem adását, a munkások részesedését az ipari és a kereskedelmi vállalatok vezetésében, valamint a szövetkezetek támogatását. „Egy ilyen nyilatkozattal – zárta mondandóját Németh László –, amely úgy érzem,

¹²⁷ Németh László: *Emelkedő nemzet*. In: *Ezek kilencszázötvenhat, te csillag*. Szerk.: Medvigy Endre–Pomogáts Béla Püski, Budapest, 1991, 61–62.

a pártok és az ország akaratát fejezné ki, pillanatnyi hasznán túl történelmi jelentőségű politikai forma is jönne létre; a néhány nagy, közös alapelveken álló többpártrendszer, amely az egységes eszmei alapon álló társadalmi rendszerek határozottságát a parlamentáris rendszer rugalmasságával egyesítené.”¹²⁸

Németh László és a népi mozgalom nagy részét reprezentáló Petőfi Párt álláspontja a legkevésbé sem volt a valóságtól elrugaszkodott, sőt a forradalom menete őket igazolta. A munkástanácsok megalakítása, az önigazgatás eszméjének képviselése, a téceszekből történő kilépés és a begyűjtés eltörlése voltak a forradalom legfontosabb társadalompolitikai követelései: a korábbi kapitalista gazdasági rendszer restaurációja nem fogalmazódott meg. Még a nagyobb pártok közül a leginkább konzervatívnak tekinthető Demokrata Néppárt is elfogadta a népiek által kínált harmadik utat, sőt még Mindszenty bíboros is „szociális érdekekből korlátozott magántulajdonról” beszélt. Bár fel lehet vetni, hogy a későbbiekben más követelések is megfogalmazódtak, a szovjet csapatok november 4-i támadásáig a népiek által képviselt program kínálkozott a kibontakozás alapjául. Olyannyira, hogy a következő hetekben is ennek szelídített, de a lényegét fel nem adó tartalmát képviselték a megegyezés lehetőségét kereső politikusok. Közülük kiemelkedett a Petőfi Pártot képviselő államminiszter, Bibó István, akinek néhány hét adatott arra, hogy komoly politikusi szerepet játsszon, és megvalósítson valamit azokból az eszményekből, amelyeket már 1945–47-ben is hirdetett.

Az 1956. november 4-én a magyar fővárosba benyomuló szovjet páncélosok a népiek legszebb reményeit is eltiporták. Sok mindennel lehetne érzékeltetni ennek a támadásnak a sokkját, de talán minden-nél többet mond, ha a Parlament épületében a kormány tagjai közül egyedül maradó Bibó István *Magyarok!* kezdetű kiáltványát felidézzük. A szöveg a forradalom tisztasága mellett tett hitet, óvott a felesleges vérontástól, és passzív ellenállásra szólított fel. Mindez teljes mérték-

ben illik a közismert Bibó-képbe: ő volt az, aki még a legreményte-lebb helyzetben is megpróbált uralkodni az érzelmein, kereste a vál-ságból kivezető utakat, és reménykedett az erkölcsi alapú jogi eljárási technikák eredményességében. Ám Bibó István, aki sohasem hangoz-tatta a túlvilági hatalomban való hitét, ekkor mégis úgy zárta felhívását: „Isten óvja Magyarországot!” Ennyi év távlatából is van ebben valami mélyen megrendítő – e sorok írója számára mindenképpen.

Bibó politikusi szerepre való alkalmasságát akkor láthatjuk meg igazán, ha néhány nappal, héttel később keletkezett kibontakozási ter-vezeteit megvizsgáljuk. A parasztpárti politikus képes volt úrrá lenni a szovjet támadás okozta sokkhatáson, és keresni kezdte a kompro-misszumos kibontakozás lehetőségét. Reményeit arra alapozta, hogy az egyöntetű társadalmi elutasításban részesülő Kádár-kormány a konszolidáció érdekében előbb-utóbb rákényszerül majd a forrada-lom vívmányait legalább részben megtartó megállapodásra. A meg-egyezős tető alá hozása érdekében élénk tárgyalások bontakoztak ki parasztpárti és kisgazdapárti politikusok között, amely egyeztetési fo-lyamatban Bibó István, Farkas Ferenc, Féja Géza, Tamási Áron, Zsig-mond Gyula és Püski Sándor, míg a másik oldalról id. Antall József, Kovács Béla, Varga István és Rácz Jenő vettek részt. Az egy hóna-pon át tartó egyeztetések során végül megszületett a *Nyilatkozat Ma-gyarország állami, társadalmi és gazdasági rendjének alapelveiről és a politikai kibontakozás útjáról* címet viselő dokumentum. A végső változat Bibó, Farkas, Varga István és Rácz Jenő keze nyomán szüle-tett meg, és 1956. december 8-i dátummal írták alá. A szöveg annak az elgondolásnak a nyomán haladt, amelyet Németh László pendített meg először *Pártok és egység* című írásában: leszögezte, hogy mik azok a vívmányok, amelyeket meg kívánnak őrizni, és ehhez milyen demokratikus, jogi garanciákat társítanak. Emellett kijelentették, hogy csak azok a pártok indulhatnak egy 1957 őszére tervezett vá-lasztásokon, amelyek vállalják a legfontosabb eredmények megőrzé-sét, vagyis „a munkástanácsok felállítását és teljes önkormányzatát, a munkásság sztrájkjogát, a paraszti életforma szabadságát, a paraszt-

¹²⁸ Németh László: Pártok és egység. *Új Magyarország* 1956. november 2., 1.

ságnak a beszolgáltatástól való mentességét, végül az egypárt-mono-
pólium megszüntetését.”¹²⁹

A szöveg írói a továbbiakban részletezték, hogy milyen garanciális
elemekkel akarják biztosítani a tartós kibontakozást. A demokratikusan
választott országgyűlés mellett a bírói függetlenséget, a törvény előtti
egyenlőséget, a sajtó-, vélemény- és vallásszabadság biztosítását elenged-
hetetlennek gondolták. A gazdasági életben a társadalmi tulajdont tartották
elsődlegesnek, ami elsősorban munkás-önigazgatást és önkéntes parasz-
ti és kisipari szövetkezeteket jelentett, ugyanakkor biztosítani kívánták
a korlátok közé szorított magánvállalkozások szabadságát is. Korlátozott
kárpótlást és a múltban elkövetett politikai bűnöknek a „kiengesztelődés
szellemében” való megítélését indítványozták. Végül javasolták egy erős,
többek között a pártok működését is engedélyező és felügyelő alkot-
mánybíróság felállítását. Külpolitikai téren a Szovjetunióval egyenjogú
viszonyt, a szovjet csapatok kivonását és bármilyen idegen haderő Ma-
gyarországon való állomásozásának tilalmát fogalmazták meg.

A nyilatkozatot végül a Petőfi Párt, a Parasztszövetség, a Függet-
len Kiszgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt, a Magyar Írók Szövetsége,
a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa és a Központi Munkástanács
képviselői írták alá. A szöveget eljutatták Kossa Istvánhoz, a Kádár-
kormány pénzügyminiszteréhez és Menon indiai nagykövethez, akit
arra is megkértek, hogy az orosz nyelvű változatot továbbítsa a szov-
jet vezetésnek. Az indiai közvetítésben való reménykedés nem csupán
Bibó elképzelése volt: itt megint érdemes visszaaltnunk Németh Lászlónak a forradalom idején megjelent írásaira, amelyekben komoly re-
ményeket táplált a gyarmati sorból függetlenné váló országok, így India
iránt is. (Németh később drámát is írt az erőszakmentesség politikáját
hirdető Gandhiról.) Bibó István és társainak rendkívül előremutató gon-
dolatokat tartalmazó, komoly intellektuális színvonalat képviselő írása
néhány napon belül értelmét veszítette. A Kádár-kormány december

11-én betiltotta a munkástanácsokat és a Magyar Értelmiség Forradalmi
Tanácsát, és megkezdődött a Nagy-Budapesti Munkástanács tagjainak
tömeges letartóztatása. A Magyar Szocialista Munkáspárt december
2-a és 5-e között tartott ideiglenes intézőbizottsági ülésén elfogadott
határozat immár ellenforradalomról beszélt, és ennek okait vizsgálta
hírhedtté vált négy pontjában. Ilyen körülmények között egyértelművé
vált, hogy semmilyen harmadikutas alternatíva megőrzésére, képvise-
letére nincs reális lehetőség.

Politikai hozadéka lényegében ugyan nem volt a novemberi egyezte-
téseknek, de Bibó István 1957 első hónapjaiban terjedelmes elemzésben
értékelte a forradalom bel- és külpolitikai hatását, és levonta az esemé-
nyekből a nyugati világ, a kommunista tábor és a harmadikutas értelmi-
ségi számára adódó tanulságokat. A szövegben igen sok korhoz kö-
tött, a megírás idejében még aktuális észrevételt olvashatunk, amelyek
jelentős része mára elvesztette relevanciáját. A „harmadik út” erőinek
szóló tanulságokat tartalmazó részben viszont található néhány olyan
megállapítás, amelyek manapság is megfontolásra érdemesek.

Bibót végső soron az a kérdés foglalkoztatta, amivel a magyar népiek
is régóta birkóztak: hogyan lehetne az ország modernizációját, a gazda-
sági és társadalmi felzárkózást elindítani. Úgy vélte, ez csak akkor lehet
sikeres, ha a szabadságjogok biztosítása nem jár együtt a népesség nagy
részének elszegényedésével, vagyis nem következik be a kapitalizmus
aránytalan tényerése. Bibó szerint a nyugati demokráciákban nem fe-
nyegedett ez a veszély, mivel ott a „szabad társadalom és a békés társa-
dalmi reform erői” elég jelentősek voltak ahhoz, hogy megakadályozzák
a súlyos gazdasági egyenlőtlenségek létrejöttét. „Ezzel szemben a vi-
lág többi népeinél, a félgymati (Latin-Amerika és a kommunizmusig
Kelet-Európa), a volt gymati és gymati országokban a jogállam és
a szabad vállalkozás technikáinak egyszerű bevezetése a valóságban azt
eredményezte és azt eredményezi, hogy az e technikákban gyakorlatlan
egyszerű nép, elsősorban a parasztság óriási tömegei tradicionális társa-
dalmi és gazdasági kereteik megbomlása után tehetetlen prédái lesznek
a nagyvagyonképződés fent leírt ősi erőszakos és korrupciós folyamatainak.

¹²⁹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. Negyedik kötet 1935–1979. Magvető, Budapest, 1990, 191.

Vagyis gyakorlatilag a szabad vállalkozás, a jogállam s amennyiben van, a népképviselői demokrácia intézményei igen könnyen válnak földesurak, pénzemberek és korrupt politikusok bábjátékává.”¹³⁰ Aligha túlzás azt állítani, hogy Bibó a világ fejlett országainak perifériáján lévő nemzetek, így a magyarok sikeres modernizációjának egyik, azóta is érvényes kulcskérdését fogalmazta meg.

A politikai ellenállás lehetőségeinek megszűntével párhuzamosan a szellemi-értelmiségi ellenállás is visszaszorult. Ennek egyik utolsó megnyilvánulásként 1956. december 28-án közgyűlést tartott a Magyar Írók Szövetsége, és a jelenlévők elfogadták a Tamási Áron által írt *Gond és hitvallás* című állásfoglalást. A szövegben újból és egyértelműen hitet tettek a forradalom értékei mellett: „Igen, nemzeti függetlenség nélkül kedveszegett a munkás és a paraszt, a kéz és az értelem: egészséges társadalom nélkül pedig nem gyarapszik a közös vagyon. Meg kell hát szereznünk, s éppen a szociális haladás érdekében, a nemzeti függetlenséget; s a népi önkormányzat útján meg kell teremtenünk az egészséges társadalmat.”¹³¹

Az 1957 elejétől egyre zordabbá váló politikai légkörben a népi mozgalom hívei, csakúgy mint a más demokratikus irányzatokhoz tartozók, elvesztették a lehetőséget, hogy nyilvánosan a kommunista állásponttól eltérő véleményt képviseljenek. Januárban előbb felfüggesztették, majd áprilisban fel is oszlatták a Magyar Írók Szövetségét. Január 7-én a Petőfi Párt beszüntette működését, majd május 9-én Farkas Ferenc, a forradalom idején megválasztott főtítkárra hivatalosan is lemondott, és a József nádor téren lévő párhelyiséget Veres Péter és Szabó Pál rendelkezésére bocsátotta. Ezzel véget ért a „harmadik út” gondolatát képviselő politikai alakulat hányatott históriája. (Jogi értelemben egyébként csak 1960 januárjában szűnt meg hivatalosan a Nemzeti Parasztpárt.) De a népi írók még ezzel együtt sem adták fel a reményt, hogy kor-

látozott, nem politikai csoportosulásként mégiscsak megmaradhatnak. Január 21-én megalapították a Magyar Írás Szövetkezetet, amely az ősz óta húzódó folyóirat ügyét kívánta rendezni. Ám sem a szövetkezet, sem a tervezett folyóirat működését nem engedélyezték. Ettől fogva a népiek számára nem sok esély maradt. A fiatalabbak és az idősebb generáció tagjai is a két legtekintélyesebb író, Németh László és Illyés Gyula állásfoglalásait, véleményét figyelték és követték.

Németh és Illyés embertelenül nehéz helyzetbe került: egyszerre próbáltak letartóztatott írórsaikon – nem csupán a népieken, hanem másokon is – segíteni, és közben úgy egyezkedni a kádári hatalommal, hogy saját hitelességükből is a lehető legtöbbet megőrizték. Próbáltak hinni és reménykedni abban, hogy Kádár János előbb vagy utóbb levonja az 1956 előtti évek tanulságait, és megpróbálkozik a rendszer korrekciójával, az élhetőbb életviszonyok megteremtésével. A népi írók tetteinek mérlegelésekor érdemes figyelembe venni, hogy a magyar társadalom legalább 1941 óta szinte folyamatosan a háborús pszichózis állapotában élt, és egy nemzedéknyi idő alatt olyan feloldatlan konfliktusokat vett magára, amelyet még több generáció békés reformmunkája is nagyon nehezen tudott volna megoldani. A Kádár-kormányzat maga is ellentmondásosan viszonyult a népi mozgalomhoz: sokáig nem döntötte el, hogy ellenségnek vagy szövetségesnek tartja-e a népieket, megnyerni vagy megbüntetni akarja-e őket, illetve hogy milyen figyelemztetések után és milyen behódolást kikényszerítve járul hozzá az irodalmi életbe való visszatérésükhöz.

Mindenekelőtt érdemes számba venni, hogy milyen megtorlás érte a népi mozgalom tagjait 1956-ot követően. Először is letartóztatták és a nyugati hatalmaknak való kémkedés vádjával életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték Bibó Istvánt, a népi mozgalom és a Petőfi Párt első számú ideológusát. Az ellene lefolytatott vizsgálati eljárás során kihallgatták Farkas Ferencet, Tamási Áront, Sebestyén Lászlót, és bőségesen gyűjtöttek adatokat a Petőfi Párt tagjainak forradalom előtti és alatti tevékenységéről. Ezekben az években az adatgyűjtés egy-egy potenciális per kiindu-

¹³⁰ Bibó István: Emlékirat. Magyarország helyzete és a világhelyzet. In: *Uő: Válogatott tanulmányok*. Negyedik kötet 1935–1979. Magvető, Budapest, 1990, 232.

¹³¹ Tamási Áron: *Gond és hitvallás*. A magyar írók nyilatkozata. In: *Ezekkilencszázötvenhat, te csillag*. Szerk.: Medvigy Endre–Pomogáts Béla Püski, Budapest, 1991, 117.

lópontjául szolgált. Hogy terveztek-e ilyesmit, illetve hogy a politikai rendőrség vagy az MSZMP vezetői latolgatták-e ennek esélyét, nem tudjuk. A Politikai Nyomozó Főosztály belső reakció elleni osztályán egy 1957. december 20-án papírra vetett, a Petőfi Párt vezetőiről szóló összefoglaló jelentésben mindenesetre gondosan összegezték a népi írók „ellenforradalom idején” elkövetett tetteit, és a szövegben Németh, Illyés, Féja, Tamási, Sinka és többiek neve mellett a „jelenleg szabadlábban” kitétel szerepelt. Vagyis a potenciális bűnösök között tartották őket számon, akiket adott esetben bíróság elé is lehetett állítani. Ilyen horderejű döntést nyilvánvalóan csak az MSZMP legfelsőbb vezetése hozhatott, ám erre végül nem került sor. Viszont sok olyan személyt elért a megtorlás gépezete, akik szintén a népiekhez tartoztak, vagy legalábbis közel álltak a mozgalomhoz. Így például 1957 tavaszán a vizsgálati fogságban követett el öngyilkosságot a forradalom idején a Petőfi Párt vezetőségébe választott Szigethy Attila. A népi mozgalommal rokonszenvező fiatal értelmiségi nemzedék megfélemlítését szolgálta a népi kollégiumi mozgalom egykori főtitkára, az 1956-ban is aktív szerepet vállaló Kardos László és társai elleni per. Kardost Nagy Imre iratainak külföldre juttatásáért 1958-ban ugyancsak életfogytiglani börtönre ítélték. Mindezek mellett számos parasztpárti politikus és népi értelmiségi vált az internálások, rövidebb ideig tartó vizsgálati fogság vagy börtönbüntetés áldozatává. A legismertebb népi írók elkerülték a letartóztatást, de a harmadikutas gondolat a Nagy Imre-féle „revizionizmussal” való érintkezései miatt egyértelműen nemkívánatos eszmévé vált.

Ennek az ideológiai verdiktnek a kimondásáig azonban eltelt némi idő, és 1958 nyaráig a pártvezetés különböző eszközökkel megpróbálta magához édesgetni a legkiemelkedőbb népi gondolkodókat. Első lépésként 1957. március 15-én Kossuth-díjat adományoztak Németh Lászlónak és Szabó Lőrincnek. Németh többek között Fülep Lajos, Borsos Miklós, Kodály Zoltán, Molnár Antal és Medgyessy Ferenc, vagyis a magyar szellemi élet kimagasló egyéniségeinek társaságában vehette át a díjat. A kitüntetést felesége vette át, az író pedig a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnáziumnak, egykori tanári működése szín-

helyének adományozta a díjjal járó pénzösszeget. Emellett semmilyen nyilatkozatot, állásfoglalást nem tett, amelyet a hatalom behódolásnak tekinthetett volna.

A Kádár-kormány végül nem sokáig próbálkozott az írók megnyerésével: néhány héttel később letartóztatták Déry Tibort, folytatva ezzel a Nagy Imrével rokonszenvező, reformkommunista értelmiségiek elleni fellépések sorát. Ezt követően a népi írók kihallgatást kértek Kádártól, aki végül csak Németh Lászlót és Illyés Gyulát fogadta, az ekkor még csupán emelkedőben lévő, későbbi első számú kultúrpolitikus, Aczél György társaságában. A végül veszekedésbe torkolló beszélgetés rövid távon nem sok eredménnyel járt, hosszú távon viszont annál fontosabb volt: ekkor kezdődött el a Déry-, az Illyés- és az Aczél-házaspár ellentmondásoktól sem mentes kapcsolatának kialakulása. Az 1957-es esztendő nem rendezte a népiek és a hatalom közti viszonyt: Illyés hallgatott, nem publikált, a többiek viszont fokozatosan visszatértek az irodalmi életbe: Féja, Kodolányi, Szabó Pál is elkezdett dolgozni. Bár a többször megígért népi folyóirat nem indult el, megjelent két új lap: a *Kortárs* és a *Nagyvilág*¹³², mindkettő Németh László írásaival.

Politikai szempontból sokkal nagyobb súlyt képviselt az a tiltakozó kampány, amelyet Kádárék 1957 késő nyarán indítottak, és amelynek célja a magyar írótársadalom megosztása és kompromittálása volt. A több napilapban is közzétett nyilatkozatban visszautasították az Egyesült Nemzetek Szervezete által felállított, az 1956-os eseményekkel foglalkozó különbizottság jelentését, és azt a magyar belügyekbe való beavatkozásnak bélyegezték. A szöveget nehezen lehet másként értelmezni, mint a forradalmat leverő Kádár-kormányzat melletti kiállásnak, így az aláírók önmagukat is nehéz helyzetbe hozták. A tiltakozást számos népi (Illyés, Németh, Tamási, Veres, Kodolányi, Sinka, Féja) és más irányzatot képviselő író (Weöres Sándor, Vas István, Somlyó György, Örkény István, Kassák Lajos) is ellátta kézjeggyel, csupán az egykori *Újhold*-nemzedék politikai szempontból teljesen súlytalan

¹³² Ennek már 1956 nyarán napvilágot látott az első száma.

tagjai maradtak kívül. Az aláírókat nyilvánvalóan sokféle szempont befolyásolhatta: voltak, akik féltek, másokat megzsaroltak, egyesek nem látták értelmét a további harcnak, megint mások utólag azzal védekeztek, hogy a túl sok név eleve komolytalanná tette az egész akciót, és természetesen akadtak olyanok is, akik meggyőződésből csatlakoztak a nyilatkozathoz. A népiek motivációját nem ismerjük pontosan, de alighanem szerepe lehetett benne valamiféle informális alkunak, amelytől a börtönben lévő társaik sorsának jobbra fordulását remélték. Ezt nyilvánvalóan nem állíthatjuk bizonyosan, hiszen az informális alkuk lényege éppen a le nem írt szavakban rejlik.

A forradalmat követő megtorlás legfontosabb kérdése végső soron az volt, hogy bíróság elé állítják-e, és ha igen, milyen ítéletet rónak ki Nagy Imre miniszterelnökre. Mindez kihatott a népi mozgalom megítélésére is, hiszen a Nagy által képviselt, a nemzeti sajátosságokat figyelembe vevő, a jugoszláv munkás-önigazgatással és a paraszti magántulajdonnal számoló politikai eszmevilág – a kádári szóhasználatban: „revizionizmus” – számos ponton hasonlított a népiek harmadikutas eszméire. Ezért eléggé természetesen módon a Nagy Imre és társai elleni bírósági eljárással párhuzamosan az MSZMP vezetése úgy döntött, hogy hosszú évek tétovázása után egyértelműen megfogalmazza viszonyát a népi mozgalom eszméihez is. A feladatot három irodalomtörténészre, Király Istvánra, Pándi Pálra és Szabolcsi Miklóstra osztották, bár közülük is elsősorban Király volt az, aki irodalomtörténeti érdeklődésének megfelelően a munka java részét elvégezte. Több hónapos szövegezést követően így született meg *Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Elméleti Munkaközösségnek állásfoglalása a „népi” írókról* című dokumentum, amelyet Nagy Imre kivégzésével egy hónapban, 1958 júniusában tettek közzé a párt elméleti folyóiratában, a *Társadalmi Szemlében*.

A későbbiekben csak a „népiekről szóló párthatározatként” emlegetett dokumentum jellegében, stílusában és céljában is különbözött a párt vezetői testületei által elfogadott döntések szövegétől. Az 1945 utáni magyar kommunista pártok (MKP, MDP, MSZMP) döntéshozatali

struktúráján belül az igazán fontos kérdésekben a vezető testületek (Politikai Bizottság, Központi Bizottság/Vezetőség, Titkárság) döntöttek: ezt nevezték párthatározatnak, amely minden párttag számára kötelező érvénnyel bírt. A párt központi osztályainak és titkárságainak, vezetői testületeinek munkáját ugyanakkor rendszeresen segítették különböző szakmainak látszó grémiumok, amelyek ideológiai, agrárpolitikai, külpolitikai stb. kérdésekben formáltak véleményt. A népi írókkal foglalkozó dokumentum is egy ilyen, alacsonyabb szintű fórumon született, persze nyilvánvalóan a legszűkebb pártvezetés kezdeményezésére és jóváhagyásával. Mégis, ezzel a megoldással nyitva hagytak egy kiskaput: a népi írók megregulázása esetén az MSZMP-nek sem kellett felülvizsgálnia saját döntését, vagyis a politikusok bizonyos értelemben a párthű értelmiségre tolták a felelősséget. Természetesen minden érintett tudta, hogy kik az igazán fontos szerepelők ebben a játszmában: Kádár János és az ideológiai téren meghatározó szerepet játszó Kállai Gyula. A szöveg felépítése, az érvelés technikája inkább egy ideológus esszére vagy pártos tankönyvre emlékeztet, amely komoly torzításokat és hazugságokat is tartalmaz, de mégis értelmiségieket kíván meggyőzni az igazáról.

A szöveg túlnyomó részben történeti értékelés, visszatekintés: Szabó Dezső jelentkezésétől kezdve 1956 végéig tekinti át a népi mozgalom történetét, sokszor meglepő részletességgel elmerülve egy-egy korszakon belül. „Az itt közölt összefoglalásnak az a célja – írták a szerzők –, hogy hozzásegítsen a »népiek« körüli ideológiai zavar eloszlításához, a »népi« írók antimarxista nézeteinek leküzdéséhez. Ez az elemzés a marxista álláspont kifejtésével segítséget kíván nyújtani mindazoknak tévedéseik leküzdéséhez, akik még ma is a »népi« ideológia hatása alatt állanak, nem utolsósorban maguknak a »népi« íróknak...”¹³³ A pártállásfoglalás szerzői maguk is elismerik, hogy írásuk nem előzmény nélkül való: azt a munkát folytatják, amit Révai József 1938-ban el-

¹³³ Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Elméleti Munkaközösségnek állásfoglalása a „népi” írókról. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. S.a.r.: Vass Henrik–Ságvári Ágnes, Kossuth, 1973, 210.

kezde. Emellett azonban egyrészt átértékelték, kipótolták Révai írását, másrészt feldolgozták a *Marxizmus és népiesség* megjelenése óta eltelt időszakot. A cél ugyanakkor változatlan maradt: úgy kellett kritizálni a népi mozgalmat, hogy az írók – belátva tévedéseiket – a kommuniszták szövetségeseivé váljanak. Ez persze nem sikerülhetett: a meglévő reálpolitikai lehetőségek tudomásulvételét el lehetett várni a népiektől, de a harmadikutas nézeteket nem lehetett összeházasítani a marxista-leninista ideológiával.

A népiekről szóló pártállásfoglalásban elismerően szólnak a Horthy-korszak idején létező népi mozgalomról, elsősorban persze a kommunistákkal együttműködő balszárnyról, a Márciusi Front időszakáról. Pozitívnak tartották a parasztság helyzetének bemutatását, a népi szociográfiákat, a radikális földreform követelését, a németellenes érzületet. Viszont már itt kritikával illették a népiek úgymond „kispolgári” és „nacionalista” nézeteit. Ez a kritika nem korlátozódott a szélsőjobbra tévedt vagy azzal bizonyos időpontokban érintkező népiekre: a mozgalom egészét nacionalistának tartotta, mivel a fasizmustól és a kommunizmustól is különböző magyar út légyogosultságát vallotta; ugyanakkor – így a szöveg – kispolgári is volt, mert a paraszti magántulajdon, a szövetkezeti szocializmus mellett foglalt állást.

A dokumentum szerzői szerint azonban az igazán komoly problémák 1945 után jelentkeztek: „Míg a felszabadulás előtt a »népiek« ideológiája több-kevesebb következetességgel bizonyos ellenzékiséget jelentett részben a Horthy-rendszerrel és főleg a hitlerizmussal szemben, addig a »harmadik út« és a nacionalizmus a felszabadulás után, különösen a fordulat évét követően, a népi demokráciával került szembe, a szocializmus hadállásait gyöngítette.”¹³⁴ Mindezt azért tartották politikai szempontból veszélyesnek, mert a harmadikutas ideológia „egyedül jelent az ellenforradalom ideológiai igazolásával, és szükségszerűen – a szubjektív szándékoktól függetlenül – elvezet az ellenforradalommal kötött

¹³⁴ Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Elméleti Munkaközösségnek állásfoglalása a „népi” írókról. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. S.a.r.: Vass Henrik–Ságvári Ágnes, Kossuth, 1973, 223.

politikai szövetségig.”¹³⁵ Ezt a szövetséget segítette elő a Petőfi Párt vezetőinek és a népi íróknak a viselkedése, akik közül a „régől jobboldali” Bibó Istvánt, Németh Lászlót és Tamási Áront tartották a legtöbb probléma okozójának. Elismerték ugyan, hogy az 1956 óta eltelt időszakban Illyés Gyula kivételével a többi jelentős népi író megszólalt, vagyis publikálási lehetőséget kaptak, „de még semmi jele annak, hogy átgondolták volna az ellenforradalom és benne a saját szerepük felvetette tanulságokat.”

A hosszas ideológiai-történeti előkészítés után a pártvezetés tagjai végül megtették a népieknek szóló ajánlatukat: „Személyüket nagy megbecsülésben, írói rangjuknak megfelelő értékelésben részesíti, alkotó munkájuk zavartalanához minden segítséget megad. (...) Tehetségükre, írói alkotó munkájukra számít a dolgozó nép, a párt, s reméli, hogy további művekkel fogják gazdagítani irodalmunkat. De a továbblépés feltétele: az önvizsgálat, hibás nézeteik megtagadása. Csak így kerülhetik el, hogy magukra ne maradjanak, hogy el ne szigetelődjenek a történelem s a haladás igazi erőitől.”¹³⁶

A pártállásfoglalás szövegét előzetesen több népi írónak is elküldték. Ez persze inkább legitimációs céllal történt: úgy tettek, mintha tényleg vitázni akartak volna velük. Féja, Veres, Tamási és Illyés megjegyzéseiből nem sok mindent hasznosítottak; annyi változás történt, hogy az előzetes szövegvariációhoz képest nem népiesekről, hanem népiekről írtak, igaz, mindvégig idézőjelben használták a fogalmat, érzékeltetve a szerzők és a megrendelők fenntartásait. A pártállásfoglalásról három vitát is rendeztek: kettőt a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi, egyet pedig a Történettudományi Intézetében. A hozzászólásokat szép számmal tették közzé különböző sajtótermékekben is. Ezek az álviták megerősítették, kiegészítették a népiekről megfogalmazott

¹³⁵ Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Elméleti Munkaközösségnek állásfoglalása a „népi” írókról. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. S.a.r.: Vass Henrik–Ságvári Ágnes, Kossuth, 1973, 231.

¹³⁶ Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Elméleti Munkaközösségnek állásfoglalása a „népi” írókról. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. S.a.r.: Vass Henrik–Ságvári Ágnes, Kossuth, 1973, 234.

bírálatot. Erdemi ellenvélemény csupán egy akadt: az Irodalomtudományi Intézetben dolgozó Czine Mihály határozottan vitatta a szöveg kitételeit. Az ő személye egyébként a népi hagyomány ápolása szempontjából kiemelkedő: 1964-től az Eötvös Loránd Tudományegyetemen Bölcsészettudományi Kara modern magyar irodalmi tanszékének tanáraként hosszú évtizedeken át diákok sokaságába csöpögtette bele a népi mozgalom eszméit. Egy idő után szaktudományi munkássága rovására is járta az országot, és számos könyvtárban, művelődési házban, gimnáziumban ismertette meg a hallgatóságot Szabó Dezső, Németh László és Illyés Gyula munkásságával.

A népiek számára nagyon szűk tér maradt a cselekvésre. Hangulatukat igen jól érzékeltette Szabó Pál, aki a pártállásfoglalás elkészülte idején fejezte be *Ahogy lehet* című, a XVI. század első felében, a sárréti és bihari hajdúk világában játszódó történelmi regényének kéziratát. Ahogyan a nép megpróbált túlélni a három részre szakadó történelmi Magyarországon, a népiek is megpróbálták megkeresni a diktatúrában a túlélést szolgáló stratégiát. Tamási Áron a jelenkorban fogalmazta meg ugyanazt az üzenetet, amelyet Szabó néhány száz évvel korábban helyezett: *Szirom és boly* című regényében egy sok hányattatást megélt bukovinai székely parasztember és unokája történetét mesélte el. Az idős bácsi beáll az állattenyésztéssel, nemesítéssel foglalkozó állami gazdaságba, és a közösség megbecsült tagja lesz. Nincs más út – üzenete a regény olvasóinak és a korabeli Magyarországon élőknek. És ha nem akarták az emigrációt választani, valóban nem volt más útjuk.

A két legfontosabb népi író, Németh László és Illyés Gyula 1959–60-ban ugyancsak belátta, hogy nincs érdemi lehetőség a politikai hatalommal való tartós szembenállásra. Németh László 1959 őszén a Szovjet Írószövetség meghívására, mint az orosz irodalom fordítója, Moszkvába látogatott. Itt egy ünnepségen pohárköszöntőt is mondott, és ennek szövegét és két másik, az utazás nyomán született írását az *Élet és Irodalom*, valamint a *Magyar Nemzet* közölte. A szövegeket a mában olvasva észrevehető, hogyan próbálta meg Németh László a lehetetlent megoldani: úgy dicsérni szovjet vendéglátóit, hogy az az orosz kultúra

és nép elismerésének látszódjék, ne pedig a Magyarországot megszálló hatalomnak való behódolásnak. Gondos szövegelemzéssel felfedezhetők, értelmezhetők Németh üzenetei, de kortársai – nem kevés joggal – értetlenségüknek, felháborodásuknak adtak hangot, amiért az író vállalkozott erre az útra. A felháborodás eljutott Németh Lászlóhoz is, és ez az élményanyag adta az alapját 1961-ben írott, *Utazás* című drámájának. A kortársak többsége ebben a kádári hatalommal kompromisszumot kötő értelmiségi portréját látta, bár akadt olyan bíráló is – így az emigrációban élő Cs. Szabó László –, aki megértette a mű valódi üzenetét, csak korainak tartotta megjelentetését.

Az *Utazás* főhőse, Karádi József középiskolai tanár – aki egyszerre hasonlított Németh Lászlóra és orosz hadifogságot megjárt édesapjára – szovjet utazásáról hazatérve nyilatkozik egy kisvárosi lapnak, és környezetének tagjai közül mindenki saját álláspontjának igazolására kívánja felhasználni a szavait: az ötvenes évek vonalas párttitkára, a pragmatikus tanácselnök és a Horthy-korszak után sóvárgó régi középosztálybeli orvos is. Karádi/Németh tragikuma éppen abban van, hogy ő itt is harmadikutas: sem a Horthy-, sem a Rákosi-korszakkal nem azonosul, de érzi az új hatalom kínálta alku veszélyességét is. Karádi bizodalmát egy régi tanítványába, Mircse Zoltánba veti, akit a háború vége utáni néhány esztendőben ismertetett meg a maga reformeszméivel. Hogy Németh mennyire tisztában volt a kádári konszolidáció természetével, arról kristálytisztán árulkodik az a levél, amelyet néhány hónappal az *Utazás* megjelenése előtt, 1961. március 1-jén írt a párt főtitkárának. Ebben Bibó István érdekében emelt szót, és arra kérte Kádárt, hogy támogassa a komoly egészségügyi problémákkal küszködő politikai gondolkodó felesége által benyújtott kegyelmi kérvényt. „Az elmúlt évek meggyőztek, hogy ami jóakaratom hatáskörébe esik, a megbékélés érdekében megteszed. Ha a tolmácsolt kérdés nem ilyen, bocsásd meg alkalmatlanságomat.”¹³⁷

¹³⁷ Németh László levele Kádár Jánosnak. In: *Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989.* Szerk.: Huszár Tibor, Osiris, Budapest, 2002, 180.

Illyés Gyula 1960 tavaszán interjút adott az *Ország-Világ* című hetilapnak, feladva ezzel hallgatását, és a következő évben *Új versek* címmel, a cenzúra által alaposan megrostált önálló kötettel jelentkezett. Illyés és Németh visszatérésének okát nemcsak a reménytelen küzdelem motiválhatta, hanem más alkuk is. Mindenesre 1960 tavaszán, néhány héttel a nevezetes Illyés-interjút követően szabadon engedték Déry Tibort és Háy Gyulát, a Nagy Imrét támogató reformkommunista értelmiség két meghatározó szereplőjét.

Mielőtt azonban a népi írók túlságosan elbízhatták volna magukat, váratlanul – azt is mondhatnánk: bizonyos fokig logikátlanul – újabb retorzióra került sor. Az 1956-ot követő megtorlások időszakától távolodva, amikor már inkább az amnesztiában lehetett reménykedni, népi értelmiségiek újabb csoportját tartóztatták le a „népi demokratikus államrend elleni szervezkedés” vádjával. A vizsgálati fogságba kerülők között fontos személyiségek voltak: a népi írók könyvkiadója, Püski Sándor és a Petőfi Párt 1956-os főtitkárhelyettese, Zsigmond Gyula. A perhez kapcsolódó mellékeljárásban letartóztatták Szabó Dezső hagyatékának és életművének gondozóját, Budai Balogh Sándort is. A per folyamán Püskit jogerősen négy és fél év, Zsigmondot három év, Budai Baloghot pedig tíz hónap börtönbüntetésre ítélték. A perben nem volt nehéz a népi értelmiség egésze ellen irányuló megfélemlítési eljárást, alig leplezett üzenetet kiolvasni. És ezt az üzenetet – az állambiztonság korabeli ügynökeinek tanúsága szerint – a népi írók is így értették. Tamási Áron számított is a letartóztatására, mivel a Püskiék elleni egyik vád éppen az volt, hogy „nacionalista alapon” úgymond túl sokat foglalkoznak az erdélyi magyarság helyzetével. Ám egy esztendővel később, az 1963-as amnesztia során mégis megnyíltak a börtönök kapui: mind Bibó István, mind a Zsigmond–Püski-per elítélteit szabadon távozhattak. Mindenki szabad volt már tehát a népi mozgalom elitjéből, ám a szabad politikai gondolkodás és cselekvés ellehetetlenült, és ezzel a népi mozgalom immár a történelem részévé vált.

8. Epilógus – A népi hagyomány őrzői a Kádár-korszakban

1987. szeptember 27-én egy lakiteleki tanító udvarán felállított sátor hevenyészett ponyvája alatt gyűltek össze a korabeli magyar ellenzék különböző irányzatainak képviselői. A szervezők „A magyarság esélyei” címet adták rendezvényüknek. Az egész napon át tartó, kulturált hangnemben folyó vita során különböző életkorú, foglalkozású párttagok és pártunkívüliek, magukat a népi vagy éppen a polgári radikális hagyomány őrzőinek vallók osztották meg egymással gondolataikat. Az egyik leghosszabb és legnagyobb érdeklődést keltő előadást Csurka István, az ún. nép-nemzeti ellenzék meghatározó képviselője tartotta. A szokásához híven erős lírai töltettel, szemléletes képekkel tarkított előadásában Csurka megfogalmazta azt a feladatot, amely a nép-nemzeti ellenzék identitásának lényegét érintette: „Mindenekelőtt meg kell alkotnunk az új magyar népfogalmat, hogy megkezdődhessék a népnek valódi felemelkedés által való megszüntetése, a klasszikus európai igényekhez emelése. Azzal, hogy a magyar parasztság az elmúlt évtizedekben megszűnt, vagy legalábbis lesóványodva átalakult, még nem szűnt meg az a nemzet ötven százalékát kitevő tömeg, amely éppen ebből a földönfutóvá lett parasztságból csődült össze, s amely most éppen úgy a kultúra *alatt* él, mint a parasztság élt hetven évvel ezelőtt.” (kiemelés az eredetiben – P. I.)¹³⁸

Más szavakkal megfogalmazva Csurka István azt a kérdést tette fel, hogy népiek-e a népiek, vagy létezhetnek-e népiek a nép képviselői nélkül. Mindez cseppet sem nyelvészeti szórszálhasogatás, hanem a mozgalom lényegét, a klasszikus népi írói csoportosuláshoz való viszonyát érintő kérdés. Az 1930 táján megszületett népi mozgalom tagjai politikai törekvéseiket egyértelműen az ország lakosságának több

¹³⁸ *A magyarság esélyei*. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Szerk.: Agócs Sándor–Medvigy Endre, Antológia – Püski, Lakitelek, 1991, 31.

mint felét kitevő parasztságra építették. Abban reménykedtek, hogy földosztás révén megszüntethető a paraszti réteg gazdasági és mentális nyomorúsága, az általános választójog kiterjesztésére révén biztosítható a valódi parlamentáris érdekképviselő, a társadalmi mobilizáció gyorsításával áttörhető a hierarchikus és merev uralmi viszonyok, és a néphagyományra támaszkodva megújítható a magyar művelődés. Ezt a több elemből álló, pozitív jövőképet tartalmazó programot szinte csak kiegészítette a szövetkezeti szocializmus eszméje, az öngazgató mezővárosok hagyományaira építő, radikális közigazgatási reform, illetve a jórészt paraszti néptömegekből álló kelet-európai népek közötti együttműködés gondolata. E gazdag, egymást szervesen kiegészítő elemekből álló programnak minden részéhez ragaszkodott a népi mozgalom – mint láttuk, még 1956-ban is. Ahhoz, hogy eldönthessük a kérdést, miszerint a Kádár-rendszer nép-nemzeti ellenzéke a népi mozgalom részének, folytatójának, vagy csupán bizonyos részkérdések, témák továbbvivőjének tekinthető-e, azt kell megvizsgálnunk, hogy mit őriztek meg a klasszikus népiség előbbiekben vázolt programjából. Ezt követően érdemes feltenni azt a kérdést is, hogy képesek voltak-e a megőrzött örökség megújítására, valamint ugyanolyan valóságos, a magyar társadalom életét alapvetően befolyásoló kérdések feltételére és megválaszolására, ahogyan azt a népi írók nemzedéke tette.

Az 1963-as amnesztiát követően, illetve már néhány évvel korábban a közéletbe visszatért népi írók úgy vélték, hogy a Kádár-rendszer, sőt tágabban értelmezve a Szovjetunió vezetett szocialista tábor helyzete stabil, a politikai keretek megváltoztatására, a szabadság visszaszerzésére nincs lehetőség. Ezt a felismerést igen finom, de egyértelmű módon fogalmazta meg Németh László, amikor 1965-ben meglátogatta a szülőfalujának tekintett Mezőszilas mezőgazdasági termelőszövetkezetét. A Mezőföld Tsz közgyűlésén így szólt az egybegyűlekhez: „A török uralom alatt a faluk pusztulásával az alföldi mezővárosokba szorult nép jól boldoguló, ügyesen forgó parasztköztársaságokba vetette magát. A técszeket is ilyen parasztköztársaságoknak szeretném tekinteni, ame-

lyekben ötszáz, ezer vagy kétezer ember a magából kitermelt vezetők alatt bizonyítja be, hogy igenis tud ő a maga erejéből virulni, boldogulni.”¹³⁹ Vagyis Németh ugyanarra a következtetésre jutott, mint hajdani vitapartnere, Szekfű Gyula, aki 1947-ben Kovács Imre előtt vélekedett úgy, hogy Magyarország a szovjet érdekszférába kerülve újra a századokig tartó hódoltság állapotába jutott.

Illyés Gyula, Féja Géza, Erdei Ferenc, Veres Péter egyaránt osztotta Németh László vélekedését, és az adott politikai keretek között alkottak, fejtették ki véleményüket a közéleti kérdésekben. Ezt persze leghatékonyabban informális módon, baráti, családi vacsorák alkalmával tehették meg. Így alakult ki Németh László, Illyés Gyula és a magyar kulturális életben évtizedeken át meghatározó szerepet játszó központi bizottsági titkár és politikai bizottsági tag, Aczél György szoros kapcsolata. Viszonyuk furcsa és ellentmondásos volt: Aczél mohón igényelte a kiemelkedő művészek barátságát és társaságát, bizonyos gesztusokért cserébe készségesen elintézett nekik kisebb-nagyobb ügyeket, ugyanakkor szívesen élt a különböző eszmeirányzatokhoz tartozók egymással szembeni kijátszásával. Illyés és Németh többször is magas állami kitüntetésben részesült, meghívott vendégként részt vett az MSZMP kongresszusain, sőt még cikkekben is méltatta a kádári konszolidáció eredményeit. Cserében kiadhatták könyveiket: a hatvanas évek végén például megindult Németh László rózsaszín borítóval ellátott életműsorozatának publikálása. Ma is sok család polcait ékesítik ezek a kötetek.

A művészi színvonalért cserébe csupán a rendszer kívánta politikai állásfoglaláshoz képest eltérő véleményt tartalmazó írások nem jelenhettek meg – még a legnagyobbak esetében sem. Így többek között 1989-ig kellett várni Németh László két világháború közötti esszéinek újbóli – még akkor sem csorbítatlan – kiadására is. Ugyancsak 1989-ben jelenhetett meg újra *Az elsodort falu*, és csak a rendszerváltás után Szabó Dezső politikai esszéi és pamfletjei. Bár 1986-ban napvilágot láttak

¹³⁹Németh László: A Mezőföld Tsz-ben. In: Uő: *Megmentett gondolatok*. Magvető és Szépirodalmi, Budapest, 1975, 450.

Bibó István koalíciós korszakban írott cikkei, de 1956-os tanulmányai szintén 1990-ig vártak a hazai megjelenésre. Illyés Gyula nemzetiségi ügyekben, többek között az erdélyi magyarság nehéz helyzete kapcsán született írásait tartalmazó kötet, a *Szellem és erőszak* 1978-ban megjelent ugyan, csak éppen terjeszteni nem lehetett. Szokásos könyvárusi forgalomba csak tíz évvel később, 1988-ban került. Lényegében tehát a Kádár-rendszer végéig érvényben maradt a népi írókról szóló pártállásfoglalás: szépíróként alkothattak, de önálló politikai véleményt, ideológiát nem fogalmazhattak meg.

A népi írók közül ketten maradtak, akik 1963 után, ha korlátozott mértékben is, és az előbb vázolt szűk keretek között, de képesek voltak a kormányzat befolyásolására: Erdei Ferenc és Illyés Gyula. Kettejük közül Erdei bizonyult a sikeresebbnek, nem utolsósorban azért, mert agrárreformerként végzett tevékenysége illeszkedett Kádár János politikai elképzeléseihez. A legenda szerint az 1956. november 3-án, a szovjet csapatkivonásról tárgyaló magyar delegáció tagjaként letartóztatott Erdei Ferenc néhány héttel később többek előtt hangoztatta, hogy soha többé nem foglalkozik politikával. Ezt az ígéretét azonban csak részben tartotta meg, pontosabban fogalmazva, ezt követően találta meg azt a szerepet, amely igazán megfelelt egyéniségének: az agrárlobbistáét. Erdei 1957-től a Magyar Tudományos Akadémia Agrárgazdasági Kutatóintézetének vezetőjeként, később két ízben is az Akadémia és a Hazafias Népfront főtitkáráként, illetve az MSZMP szövetkezetpolitikai munkaközösségének befolyásos tagjaként ügyesen harcolt a szovjet mintájú kolhozrendszer finomításáért. Erdei elsősorban azért vihette sikerre törekvéseit, mert a szűk politikai vezetéshez tartozó központi bizottsági titkár, majd miniszterelnök-helyettes, Fehér Lajos felkarolta és keresztülverte Erdei, és igen nagy számban egykori népi kollégistákból álló szakértői csapata javaslatait. Bár 1959 és 1961 között, a harmadik kollektivizálási hullámban végbement a paraszti magángazdaságok felszámolása, néhány éven belül több fontos intézkedés is segítette a termelési kedvet és a racionálisabb gazdálkodást. Az önellátást, sőt a piaci értékesítést is lehetővé tevő háztáji gazdaságok meghagyása, a téesz-

mellékküzemági rendszer felállítása, a szovjet mintájú munkaegység-rendszerről a bérezésre való áttérés, a szövetkezeti tagok szociális és nyugdíjellátásának kiszélesítése, a kedvezményes állami kölcsönök és a nagy tömegű, visszafizethetetlennek látszó adósság elengedése fokozta a parasztság termelési kedvét. Az 1970-es évek első felében számos növényi és állati termék esetén a magyar mezőgazdaság kiemelkedő termésátlagokat produkált: nem csupán a kenyérgabona importja szűnt meg, hanem jelentékeny mértékben bővült az agrárexport is, amelynek révén konvertibilis nyugati fizetőeszközt szereztek a szocialista nagyipari beruházások fejlesztéséhez.

A magyar falusi társadalom modernizálódását rokonszenvvel figyelték a népiek, hiszen a folyamat során nem csupán Erdei Ferenc, hanem Kovács Imre elgondolásai is megvalósultak – ha nem is teljes mértékben. A mezőgazdasági reformok lendülete aztán Erdei Ferenc 1971-es halálával, de még inkább Fehér Lajos 1974-es leváltásával megakadt, és bár a meghozott intézkedések visszavonására nem került sor, az 1980-as évek közepétől a szükséges technológiai modernizációnak és a földforgalom további liberalizálásának már nem voltak meg a politikai támogatói. Ekkor indult el a magyar falusi társadalom legújabb, napjainkban egyre katasztrofálisabb méreteket öltő válsága.

Illyés Gyula az 1960-as évek közepétől kezdte egyre határozottabban szóvá tenni az erdélyi magyarság napról napra nyomorúságosabbá váló helyzetét. Az 1959-ben megszüntetett önálló magyar egyetem, az iskolahálózat és a művelődési intézményrendszer elsorvasztása, a nemzetiségi sajtó és könyvkiadás mind erőteljesebb korlátozása, az utazási nehézségek, a kapcsolattartás lehetőségeinek szűkülése arra készítette Illyést, hogy a magyar politikusok előtt, és ami nagyon lényeges: a külföldi sajtó képviselői előtt is felvesse a határon túli, kiemelten az erdélyi magyarság gondjait. Illyés Gyula fellépésének erkölcsi hitelét az biztosította, hogy nem a hagyományos magyar sérelmi nacionalizmus képviselőjeként szólalt föl, hanem annak a népi tradíciónak az ápolójaként, amely a közép-európai népek együttműködésére alapozva kívánta meghaladni az évszázados gyűlölségeket. Természetesen érvanyagként fel-

bukkant szövegeiben a lenini nemzetiségi politikára való hivatkozás, ez azonban inkább csak frazeológia volt. Illyés annak a metaforikus nyelvnek köszönhetően, amely a népi mozgalom irodalmi jellegéből adódott, úgy vethette fel a határon túli magyarság ügyét, hogy nem lehetett nyílt ellenzékiességgel vádolni, és elhallgattatni. Illyés az 1970-es évek közepén elsősorban a Hazafias Népfront napilapjában, a *Magyar Nemzet*ben tette közzé az erdélyi magyarság helyzetével foglalkozó írásait. Ezen publicisztikák sorában határkönek bizonyult az 1977-es karácsonyi és az 1978-as újrán szívesen megjelent, *Válasz Herdernek és Adynak* című írása. Illyés a XVIII. században élt német gondolkodónak a magyarság eltűnésére vonatkozó pesszimista jóslatát bontotta ki, és bár Románia említése nélkül, mégis egyértelműen azonosítható módon tette szóvá a nemzetiségi iskola- és művelődési hálózat szisztematikus lerombolását. Alighanem az volt a cikk legkomolyabb kitétele, amikor „már-már apartheid”-nek nevezte ezt a folyamatot.

Illyés írása a román párt- és állami vezetésben komoly visszhangot keltett: feltehetően úgy vélték, hogy a cikk a magyar politikai elit felkérésére, de legalábbis jóváhagyásával született. A valóságban sokkal inkább a költő saját akciójáról, személyes meggyőződéséről volt szó, hiszen Illyés és a körülötte kialakulóban lévő nép-nemzeti ellenzék éppen a magyar kormányzatot szerette volna meggyőzni a határon túli magyarok ügyének fontosságáról. Ugyancsak figyelmet érdemel, hogy 1979-ben Illyés előszavával látott napvilágot Janics Kálmán *A hontalanság évei* című munkája, amely a felvidéki magyarság 1945 és 1949 közötti hányattatásairól, a jogfosztás, a lakosságcsere és a kitelepítés éveiről számolt be. Illyés mint a cseh és szlovák irodalom fordítója emelt szót az anyanyelvhasználat fontossága és alapvető joga mellett. Ezt nem csupán nemzetiségi, kollektív, hanem alapvető emberi jognak is tartotta.

Illyés Gyula hosszú élete folyamán a közéleti ügyekben mindvégig aktív maradt, és csaknem öt évtizeden át képviselte a népi mozgalom legfontosabb törekvéseit. 1983-ban bekövetkezett halálával azóta is betöltetlen űrt hagyott a magyar szellemi életben. Személye már csak

azért is volt nehezen pótolható, mert a határon túli magyarok ügyét képes volt egyetemes emberi problémaként látni és láttatni, és ezzel nem csupán a vele rokonszenvezők, hanem a tőle távolabb állók figyelmét és együttérzését is felkeltetni. Bár egyre csökkenő reménnyel, Illyés lényegében élete végéig vallotta a népieknek a közép-európai népek együttműködését előtérbe állító, a trianoni traumát meghaladni kívánó felfogását, és ezt francia értelmiségi barátai előtt is képes volt hitelesen és érthetően képviselni.

Erdei és Illyés mellett a többi népi író lényegesen szerényebb közéleti szerepet játszott. Darvas József 1959-től a Magyar Írók Szövetségét vezette, egészen 1973-ban bekövetkezett haláláig. Több visszaemlékező szerint Darvas megpróbált szembenézni 1945 utáni hosszú politikai pályafutásának árnyékos oldalaival, ám esetleges bűnbánatának nyilvánosan nem sok jelét adta. Egy fontos kezdeményezés azonban akadt, amely elől elsősorban az ő és részben Erdei Ferenc személyes közreműködésének köszönhetően hárultak el az akadályok. 1970-ben a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában indult útjára a *Magyarország felfedezése* című könyvsorozat, amely a népi szociográfiák hagyományát kívánta feleleveníteni. A kisebb-nagyobb hányattatásokat követően máig létező sorozat keretében számos fontos, nem csupán a parasztság, hanem szinte minden társadalmi réteg sorsát bemutató kötet látott napvilágot. Nemcsak a népi hagyományt őrző írók, így Erdei Ferenc, Fekete Gyula, Végh Antal, Bertha Bulcsú, Zám Tibor vagy Tüskés Tibor írásai jelentek meg, hanem az 1980-as évektől kezdve más világnézetű szerzők művei is, sőt az idő múltával szinte csak ez utóbbiak közül kerültek ki a sorozat szerzői.

Németh László az 1960-as évek közepén már komoly beteg volt, így egyre kevesebb közéleti szereplést vállalt. Inkább korábbi köteteinek, életműkiadásának rendezésével foglalkozott 1975-ben bekövetkezett haláláig. Veres Péter viszont aktív maradt: az 1960-as években több alkalommal is kifejtette véleményét a korszak ún. életmódvitáiban, amelyek a fogyasztási szokások, a kultúra változásai, az ifjúság kérdései körül zajlottak – persze csak a pártszerű sajtó szigorúan szabályozott

keretei között. Veres már régóta hangoztatott nézeteit mondta el újból és újból. Számára mindvégig a zárt keretek között élő, hagyományaihoz ragaszkodó, erkölceiben konzervatív paraszti társadalom maradt az ideál, és ehhez képest minden változást értékcsökkenéssel, rosszabb esetben pusztulással járó folyamatnak tartott. A fogyasztói társadalom megjelenése, a falusi közösségek felbomlása, a társadalom erkölcsi normáinak megváltozása komoly aggodalommal töltötte el. Kritikája azonban számos esetben egyoldalú maradt: a modernizációnak szinte csak a hátrányait látta, előnyeit nemigen akarta vagy tudta észrevenni. 1970-ben hunyt el, alig egy évvel azt követően, hogy röviden elbúcsúztatta a nagybeteg Sinka Istvánt, aki az 1960-as éveket súlyos testi fájdalmak és az ebből adódó komoly depresszió árnyékában élte át.

Féja Géza meglepően sokat publikált: egy, a técszesítés utáni paraszti világot vizsgáló szociográfiát (*Sarjadás*), visszaemlékezéseit (*Szabadcsapat*) és több történelmi regényt is. Ennek ellenére az irodalmi élet fősodrába már nem került vissza, és több népi íróársával is megromlott a viszonya 1978-as haláláig. Ugyanebben az évben hunyt el Erdélyi József is, aki a közélettől tartózkodó, bár viszonylag sokat publikáló alkotóként élte át ezeket az évtizedeket. Érdemes megemlíteni, hogy Fájához hasonlóan több népi író is megírta visszaemlékezéseit: Veres Péter *Az ország útján*, az 1969-ben meghalt Kodolányi János *Visszapillantó tükör*, az 1970-ben elhunyt Szabó Pál pedig *Nyugtalan élet* címmel adta közre memoárját. Németh László élete folyamán több alkalommal is írt visszaemlékezéseket, ezeket 1977-ben adták ki *Homályból homályba* címmel. Illyés 1979-ben *Beatrice apródjai* címmel csatlakozott pályatársai köteteihez.

1963-as szabadulását követően Bibó István a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárában helyezkedett el. Itt a statisztikai szakirodalom beszerzése volt a feladata, és ezt a munkát is a rá jellemző szakszerűséggel látta el egészen nyugdíjba vonulásáig. A börtönévek azonban nem múltak el nyomtalanul felette, és sok betegeskedést követően hunyt el 1979-ben. Személye szimbólummá és összekötő kapoccsá vált a Kádár-rendszer különböző ellenzéki csoportjai számára: ezt jelképezte, hogy

temetésén a népiek nevében Illyés Gyula, míg a polgári radikális hagyományt ápoló irányzat tagjai közül Kenedi János búcsúztatta. Egy évvel később emlékkönyvet állítottak össze a tiszteletére, amelyet eredetileg legális formában, a hetvenedik születésnapjára kívántak megjelentetni. Erre végül nem került sor, viszont az 1981-ben, szamizdatkiadványként napvilágot látott Bibó-emlékkönyv talán még nagyobb szolgálatot tett, hiszen a nép-nemzeti irányzat és demokratikus ellenzék legjobbjait hozta össze. Bibó Istvánban mindkét csoportosulás megtalálta azt, amit a saját identitása szempontjából a legfontosabbnak tartott. A nép-nemzeti értelmiségiek számára a harmadik út gondolatának legigényesebb képviselőjét jelentette, aki hozzájuk hasonlóan ugyanúgy a magyarság ügyének alapvető sorskérdéseit akarta megválaszolni. A demokratikus ellenzék tagjai pedig a jogállami formák és technikák, a nyugat-európai szerves, demokratikus társadalomfejlődés iránt elkötelezett gondolkodót látták Bibó Istvánban. Azt mondhatjuk, hogy a két értelmezés egyszerre volt igaz és egészítette ki egymást: Bibó végső célja valóban egy demokratikus, a gazdasági és politikai egyenlőtlenségeket kiküszöbölő rendszer volt. Visszont a magyar adottságokból indult ki, és tisztában volt azzal, hogy a demokratikus jogállam technikái a társadalom gyökeres átalakítása nélkül nem elégségesek a végcél megvalósításához. Bár az ellenzék különböző szárnyához tartozók sok mindent megértettek a bibói életműből, nagyon kevesen akadtak, akik valóban képesek voltak örökségét a maga teljességében feldolgozni és továbbgondolni.

A népi írók könyveit kiadó Püski Sándor nem találta meg helyét Magyarországon, ezért 1970-ben emigrációba vonult, és New Yorkban nyitotta meg könyvesboltját és kiadóját. Az immár Püski Kiadó néven futó vállalkozás nem csupán a népi írók örökségét ápolta rendületlen hűséggel, hanem számos, a nép-nemzeti eszmekörhöz tartozó szerző és a Kárpát-medencében kisebbségi sorban élő értelmiségi munkáját jelentette meg. Könyvesboltja igen hamar találkozási ponttá is vált, és bizonyos fokig önálló intézménnyé nőtte ki magát az emigráción belül. Püski Sándor 1990-ben hazatelepült, és újraindította vállalkozását, amelyben 2009-ben bekövetkezett haláláig szerepet vállalt. A matu-

zsálemi életkort megért könyvkiadó szintén közreadta memoárkötetét *Könyves sors – magyar sors* címmel. Jó egészségének köszönhetően Püski Sándornak az 1990 utáni könyvkiadásban és közéletben is fontos szerep jutott, de életútja ezen szakaszának elemzése már nem tartozik e könyv tárgyához.

A népi mozgalom értékelése nem lenne teljes, ha nem szólnánk az emigrációban élők teljesítményéről, bár esetükben értelemszerűen nem beszélhetünk semmiféle mozgalomról. Kovács Imre kései visszaemlékezései egyikében kifejezetten helyes döntésnek tartotta, hogy 1949–50 táján nem próbálták meg egy emigrációs parasztpárt létrehozását. A szabad világban élő népi értelmiségiek viszont minden kötöttség nélkül ápolhatták a mozgalom örökségét, és megkezdhatték annak feldolgozását. A munka legfontosabb bázisát a Münchenben megjelenő *Új Látóhatár* képezte, amelyet még a magyar állambiztonsági szervek által irányított bomlasztási akció sem tudott tönkretenni. Sőt az évente hatszor megjelenő folyóirat mellett megszerveződött a Molnár József vezette Auróra Kiadó is, amely a nyugati magyar emigráció egyik legfontosabb publikációs fórumává nőtte ki magát. Az egykori népi írók közül Szabó Zoltán tovább folytatta igényes tanulmányírói munkásságát: a Londonban megjelenő *Irodalmi Újság* és az *Új Látóhatár* adta közzé esszéit. Ezek sorából – vállalva a némileg önkényes megközelítést – kettőt emelünk ki. 1960-ban a brit fővárosban adták ki *Harmadik út* címmel a még börtönben lévő Bibó István 1945 és 1948 között megjelent tanulmányait. Ezekhez *Bevezetés egy fogoly gondolkodó írásához* címmel Szabó Zoltán írt előszót, és így ő volt az első, aki nagyobb terjedelemben értékelte, elemezte Bibó életművét. (1981 és 1984 között aztán a berni székhelyű Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem négy kötetben közreadta Bibó István külföldön elérhető írásait. A köteteket Kemény István és Sárközi Mátyás, Sárközi György 1956-ban angliai emigrációt választó fia rendezte sajtó alá.) A magyar nemzeteszme megújítása érdekében kifejtett munkálkodását Szabó Zoltán 1974-ben publikált *Hungarica varietas* című esszéjével teljesítette ki, amelyben a kultúrnemzet, az ő szóhasználatával élve: az „irodalmi

nemzet” fogalmát értelmezte. Szabó Zoltán élete utolsó esztendeiben Franciaországban élt, és itt halt meg 1984-ben.

Kovács Imre nehezebben adta fel a politikai szerepvállalás igényét, és az 1961-ben hatalomra került demokrata kormányzattal, a Kennedy-adminisztrációval jó kapcsolatokat épített ki. Egy kormányközeli alapítvány támogatásával több latin-amerikai országot felkeresett, hogy megvizsgálja, hogyan lehetne radikális földreform révén az ottani társadalmak demokratizálódását elősegíteni. Kovács tevékenysége a „Szövetség a haladásért” programhoz kapcsolódott, amelynek révén a Kennedy-adminisztráció megpróbálta a térség országaiban a kommunista térnyerést meggátolni. A kezdeményezés azonban az elnök 1963-as halálával lekerült a napirendről, így már nem volt szükség Kovács Imre agrárreformer tapasztalataira sem. Ezt követően Kovács főként történeti tárgyú írásokkal vett részt az *Új Látóhatár* életében, majd közétette polemikus hangvételű emlékiratait (*Magyarország megszállása, A Márciusi Front*). 1980-ban hunyt el az Egyesült Államokban.

Ugyancsak az Egyesült Államokban, később pedig Franciaországban élt Gombos Gyula, a *Magyar Út* egykori felelős szerkesztője, akire jótékony hatást gyakorolt az emigráció. Korábbi hangvételétől és fel fogásától megszabadulva sokkal tárgyyszerűbben és türelmesebben írt. 1966-ban – két évvel a Nagy Péter által írt, és az ideológiai elvárásoknak megfelelő magyarországi monográfiát követően – az Auróra Kiadónál jelentette meg Szabó Dezső-életrajzát, 1970-ben pedig *Hús év után* címmel esszéfüzérben dolgozta fel a kommunista hatalomátvétel óta eltelt időszakot, elmondva véleményét a magyar gazdaság, történetírás, filozófia és egyházi élet jelenségeiről. 1976-ban először németül látott napvilágot, majd Bibó István kiigazításait felhasználva a Püski Kiadónál 1983-ban magyarul is megjelent Borbándi Gyula *A magyar népi mozgalom* című monográfiája, amely mérsékelt hangnemben, adatokban gazdag áttekintést nyújtva az első komoly és maradandó kísérlet volt a népiség értékelésére. Borbándi később más műveivel is – így például az 1945 és 1985 közötti nyugati magyar emigráció történetjének bemutatásához – megkerülhetetlen szerzővé vált a népi mozgalom

történetével foglalkozók számára. Közben az *Új Látóhatár* ismertsége és elismertsége is nőtt, és az 1980-as években a hazai ellenzékhez tartozó személyiségek is egyre nagyobb számban publikáltak a hasábjain. A népi emigráció két, történészi vénával megáldott szerzője közül Gombos Gyula a rendszerváltást követően hazatért, és 2000-ben hunyt el, míg Borbándi Gyula máig müncheni otthonában él.

A népi mozgalom 1945 előtt útjára induló képviselőinek életpályáját áttekintve érdemes újból feltennünk a kiinduló kérdést: volt-e folytatása ennek a gazdag reformmozgalomnak, vagy egyáltalán: lehetett-e folytatni a népiség hagyományát a Kádár-rendszer keretei között? Történészi megközelítéssel élve: a népi és a nép-nemzeti irányzatok egymáshoz való viszonyában a megszakítottság vagy a folytonosság az erősebb? A kérdés megválaszolásához figyelembe kell vennünk, hogy a népi mozgalom a Horthy-rendszer, míg a nép-nemzeti irányzat a Kádár-rendszer ellenzékeként született meg. Az első nemzedéknek a politikai rendszer autoriter volta ellenére sokkal nagyobb lehetőségei nyíltak gondolatai szabad kifejtésére, és a szellemi-irodalmi élet többszólamúsága, ha szűkülő mértékben is, de egészen a német megszállásig fennmaradt. A nép-nemzeti mozgalom ezzel szemben sokáig inkább csak áramlatként, hagyományként volt jelen, és csak kisebb baráti társaságok keretében találkozhattak a képviselői. Míg a népiek bőven meríthettek és merítettek is a nyugat-európai szellemi vérkeringésből (elég itt Szabó Dezsőre, Németh Lászlóra, Bibó Istvánra, Illyés Gyulára gondolnunk), addig a nép-nemzeti irányzathoz tartozók sokkal nagyobb szellemi bezártságban éltek, igazodva az ország lehetőségeihez.

Ezeknél a szempontoknál azonban sokkal lényegesebb, hogy az 1959 és 1961 közötti kollektivizálás során megszűnt a paraszti magángazdaságok világa, majd az 1960-as évek közepétől a fokozó technikai modernizáció és a gyorsuló urbanizáció következtében a falusi, paraszti társadalom elkerülhetetlen bomlásnak indult. Ennek következményeit Gombos Gyula nagyon találóan foglalta össze: „...ezzel a magyar történelem egyik alapadottsága változik meg: eltűnik alóla a nagy rezervoár,

mely eddig lenn sok mindent megőrzött és pótol, amit fenn a történelem szétzilált vagy elemésztett. Mindabban, ami a magyar társadalommal történt az utóbbi húsz év során: e változás a leglényegesebb. Egy társadalmilag új összetételű nemzet áll előttünk.”¹⁴⁰

A paraszti társadalomban bekövetkezett változások feltérképezése kitűnő lehetőséget kínált a népi mozgalom szociográfiai hagyományainak felelevenítésére. Az 1960-as évek elejétől fogva egy évtizeden át több figyelemre méltó munka is kikerült a népi kollégista nemzedék tagjaitól. 1963-ban Csák Gyula *Mélytengeri áramlás* címmel mutatta be a termelészövetkezeti átszervezésen keresztülesett falu mindennapjait. Bár a szövegben több óvatos kritikai megnyilvánulás is felfedezhető, a szerző inkább a változásokba való belenyugvás mellett foglalt állást: „Ha már egyszer belehajtották a népet a szövetkezésbe, nem szabad a karám ajtaját újra kinyitni (...) Egyszer már megtörtetett a nép. Belejöttünk, benne vagyunk, így kell hagyni.”¹⁴¹ A kötet visszafogott, a változásokat igenlő szemlélté dacára is figyelemre méltó, hiszen abból az alapállásból indult ki, hogy a társadalom, a nép körében lezajló folyamatok különböznek a hivatalos politika szövegeitől és elvárásaitól. Itt-ott szó esett Szabó Dezső hatásáról, az egyházi élet ellehetetlenítéséről, és arról is, hogy a puszta anyagi gyarapodás nem hozza el automatikusan az egyén boldogságát. A paraszti társadalom nyilvánvalóan sokkal nagyobb drámákat élt át, Csák sok mindenről hallgatott, szociografikus írása mégis a paraszti társadalom vizsgálatára ösztönzött.

A költőként induló Csoóri Sándor 1963-ban *Tudósítás a toronyból* címmel több kisebb szociográfiáját gyűjtötte össze. A címadó írásban szülőfaluját, Zámolyt mutatta be, és ha jelzésszerűen is, de utalt azokra a tortúrákra, lelki gyötrelmekre, amelyeket a parasztság a téveszesítési hullám során elszenvedett. Könyvében maga is elmondja, hogy a népi szociográfiák inspirálták, így ő is végzett kérdőíves felméréseket. Bár a szerző hitt abban, hogy a termelészövetkezetek révén megszüntet-

¹⁴⁰ Gombos Gyula: *Húsz év után*. Aurora, München, 1970, 25.

¹⁴¹ Csák Gyula: *Mélytengeri áramlás*. Magvető, Budapest, 1963, 140.

hetők a falusi társadalom évszázados bajai, nem hallgatta el kételyeit sem. Utalt a szervezés során feltűnt rendőrökre, az értelmetlenül lemészárolt lovakra, az önkéntesség hamis jelszavával kényszerített emberekre és a magántulajdon elvesztése okozta bizonytalanságra. Többször megemlítette ezekben az írásokban az 1950-es évek elejének gyűlölt begyűjtési rendszerét és a kényszermunkára hurcoltak történeteit is. Csoóri még tovább akart menni a megkezdett úton, és az 1965-ben a *Kortársban* megjelent írásában, az *Iszapeseőben* még egyértelműbben fogalmazódott meg a paraszti világ erőszakos szétverésének ténye. A folytatás azonban kényszerű módon elmaradt: a kisregénnyé átdolgozott *Iszapeseő* csak 1981-ben látott napvilágot. Csoóri szeretett volna csatlakozni a *Magyarország felfedezése* című sorozathoz is, de a második tévesztési hullám megkérdőjelezése már nem fért bele a Kádár-rendszer nyilvánosságába. A szociografikus irodalomból kitűnt Sánta Ferenc *Húsz óra* című, többféle értelmezési lehetőséget kínáló, 1964-es regénye. A munka egyaránt felfogható az 1956-os események összetettségét ábrázoló falusi történetnek és a Kádár-rendszer konszolidációs törekvéseit, annak a Rákosi-rendszertől való elhatárolódását kifejező műnek is. Inkább az agrárszociológia, mintsem a szépirodalom művelését tűzte ki céljául Erdei Ferenc tanítványa, az 1956 után börtönbüntetést szenvedett Márkus István, akit élete végéig izgatott a paraszti társadalom felbomlása, a magyar falu átalakulása. 1967-ben *Mit láttam falun?*, négy évvel később pedig *Kifelé a feudalizmusból* című köteteiben summázta tapasztalatait.

Fontos megemlítenünk, hogy Csoóri Sándor forgatókönyv-írói közreműködésével több olyan filmalkotás is készült, amelyekben igen bátran vetették fel magyar falu 1945 utáni tragédiáit. Ezek sorából Kósa Ferenc *Tízezer nap*, illetve Sára Sándor *Feldobott kő* című alkotásai emelkednek ki. Csoóri, Kósa és Sára 1970-ben *Ítélet* címmel Dózsa Györgyről forgattak filmet, és ezzel ugyancsak szorosan kapcsolódtak a népi mozgalom hagyományaihoz. Ebben az időszakban egyébként több olyan filmrendező is akadt, akiket komolyan megérintett a paraszti világ, a néphagyományok eltűnésének jelensége, illetve a paraszti sor-

ból származó első generációs, népi értelmiségiek beilleszkedési, helykeresési problémái. Itt Gaál István *Sodrásban*, Zöldár és Keresztelő, Novák Márk *Szentjános fejevétele*, illetve Jancsó Miklós *Oldás és kötés* és *Szegénylegények* című alkotásait emelhetjük ki.

Az a lendület, amely az 1960-as évtizedet jellemezte, tíz év elteltével jelentősen alábbhagyott. Sőt, bármilyen furcsának is tűnhet, a népi mozgalom elengedhetetlen részét képező szociografikus, társadalomkutató érdeklődés az 1980-as évekre a nép-nemzeti értelmiségen belül rendkívül erőteljesen visszaszorult. Ennek következményeként a nép-nemzeti ellenzék tagjai egyre kevésbé voltak tisztában a társadalmi változásokkal, a nyolcvanas években mind látványosabban megmutatkozó válságjelenségekkel. A szegénység újratermelődésével, a társadalmi mobilizáció lassulásával, a cigányság problémáival senki sem nézett komolyan szembe. Bár egyes részjelenségek – így az öngyilkosságok számának növekedése vagy a terjedő alkoholizmus – publicisztikai szinten napirendre kerültek a nép-nemzeti értelmiségiek körében, a szociografikus mélyfúrások iránti érdeklődésük éppen akkor apadt el, amikor azt szabadabban lehetett és kellett volna művelni. Így a társadalmi valóságot is kevésbé ismerhették meg, mint az 1930-as évek falukutató nemzedéke. Csurka István is erre a problémára tapintott rá a bevezetőben idézett felszólalásában.

Egyetlen olyan komoly társadalmi válságtűnet akadt, a demográfiai kérdés, amelyet a nép-nemzeti mozgalomhoz tartozók, elsősorban Fekete Gyula, sokoldalúan körbejártak. Fekete 1972-ben *Éljünk magunknak?* címmel publikálta a témáról szóló első fontos könyvét, amelyet 1981-ben a *Száz év* című írás, majd számos további munka követett. Az első kötet apropóját az adta, hogy a szerző 1970-ben a *Nők Lapja* hasábjain vitát indított arról, hogyan viszonyul a magyar társadalom a gyermekvállalás kérdéséhez. A több ezer olvasói levél alapján számos probléma felszínre került: az anyaság megítélése, az abortuszok növekvő száma, a fiatalok lakáshoz jutása és az állami szociálpolitika elégtelensége, az anyagi gyarapodás kontra gyermekvállalás kérdése. A legutolsó ellentétpárt fejezte ki Fekete Gyula a „kicsi vagy kocsi”

meghatározással. A szerző a levelekhez fűzött részletes kommentárjaiban számos máig ható, sőt napjainkban még súlyosabbá váló problémát tett szóvá: a nyugdíjrendszer fenntarthatatlanságát, a társadalom elöregedését, a pozitív jövőkép hiányát, a válások növekvő számát, a széthulló családokban felnövő gyerekeket ért sérüléseket. A szerző felvetéseire a hivatalos politika is reagált: az 1970-es évek első felében kiszélesített, gyermekszületést ösztönző szociális ellátások néhány évre feltornázták az éppen szülőképes korba lépett Ratkó-nemzedék gyermekeinek a számát, ám hamarosan folytatódott a demográfiai apály, 1981-ben pedig megkezdődött az ország népességének egyre gyorsuló ütemű fogyása. Ahogyan az 1960-as évek szociográfiai írásaival Csoóri Sándor, úgy a demográfiai probléma országos méretekben való tárgyalásával Fekete Gyula is a népi mozgalom klasszikusaihoz csatlakozott: elég itt az egykekérdést tárgyaló írásokra visszautalnunk.

A demográfiai probléma kezelése és felvetése egyben a nép-nemzeti ellenzék által kialakított alapvető politikai stratégiára is rámutat. A nép-nemzeti értelmiség tagjai megváltoztathatatlan adottságnak fogadták el mind a belpolitikai viszonyokat, mind Magyarországnak a szovjet szövetségi rendszerben kijelölt helyét, ebből adódóan olyan társadalmi problémák felvetésére törekedtek, amelyek az adott politikai körülmények között is orvosolhatók voltak, illetve nem érintették a rezsim lényegi kérdéseit, és ehhez a törekvésükhöz kerestek szövetségeseket a politikai vezetésen belül. Ezt az embert az 1976 és 1982 között művelődési, majd a tárcák összevonása után művelődési és közoktatási miniszteri posztot betöltő Pozsgay Imrében találták meg. Vele az 1970-es évek második felétől jó kapcsolatot építettek ki a nép-nemzeti tábor legfontosabb képviselői, így Csoóri Sándor és Csurka István mellett Kiss Ferenc és Czine Mihály irodalomtörténész, Für Lajos történész vagy a minisztériumban Pozsgay munkatársaként dolgozó Bíró Zoltán irodalomtörténész is. Reményeik nem csupán abból táplálkoztak, hogy Pozsgay türelmesebb, a reformok iránt nyitottabb, az átlagos pártapparátus-beli szereplőknél műveltebb, kulturáltabb egyéniségnek bizonyult, hanem abból is, hogy a miniszter érdeklődött bizonyos

nemzeti témák, többek között az erdélyi magyarság ügye iránt is. Ettől kezdve a nép-nemzeti ellenzék tagjai számításait arra alapozták, hogy Pozsgay Imre képes úgy megerősödni, hogy eredményeket érhet el – mindenekelőtt a művelődési élet területén megfogalmazott igények valóra váltásában.

Ezen kívánságok sorában említhetjük meg az 1979 óta sürgetett, a határon túli magyarság erkölcsi és anyagi támogatását szolgáló alapítvány létrehozását, illetve az 1980 óta igényelt, a nép-nemzeti ellenzék számára fórumot biztosító irodalmi és közéleti folyóirat megjelentetését is. Ugyancsak fontosnak tartották a határon túli magyarsággal kapcsolatos tudományos kutatások kibővítését, valamint az oktatáson belül a nemzeti identitást erősítő ismeretek fokozottabb előtérbe kerülését. Pozsgay Imre 1982-ben a Hazafias Népfront főtítkári székébe került, amit politikai bukásként vagy legalábbis háttérbe szorításként lehetett értelmezni. Bár Pozsgay az évek során ügyesen formálta át a Népfrontot a saját törekvéseit támogató szervezetté, az igazi politikai visszatérésére 1988-ig kellett várni. Ekkor választották az MSZMP politikai bizottságának tagjává, és államminiszteri rangban kormányzati pozícióhoz is jutott. Ám bármennyire segítette is Pozsgay a nép-nemzeti és a reformkommunista értelmiséget, az alapvetően szerény követelések is csigalassúsággal valósultak meg: a Bethlen Gábor Alapítvány működését csak 1985-ben engedélyezték, míg a kétheti rendszerességgel megjelenő *Hitel* csupán 1988. november 2-án, Illyés Gyula születésének nyolcvanhatodik évfordulóján jelent meg.

A nép-nemzeti ellenzék stratégiája – amely a fennálló hatalmi viszonyokat megkerülhetetlen realitásnak fogadta el, és így nem bízott az illegális ellenzéki szervezkedésben –, bár néhány alkalommal megingott, véglegesen sohasem kérdőjeleződött meg. Ez a néhány megingás is inkább személyekhez volt köthető, és sohasem vált az irányzat egészét átfogó meggyőződéssé. Csoóri Sándor a Magyar Írók Szövetségének 1981-es és 1986-os közgyűlésén is igen bátor beszédeket mondott, amelyekben megkérdőjelezte a fehér asztal mellett kötött alkuk érvényességét. Duray Miklós felvidéki magyar jogvédő könyvéhez, a *Kutyaszorító*hoz 1983-ban

írott előszavában Csoóri arra az alapvető felismerésre jutott, hogy a kisebbségi jogokat csupán demokratikus berendezkedésű államokban lehet garantálni. Ezzel a Kádár-rendszer politikai legitimitását vonta kétségbe, ezért is sújtották az író egy évig tartó publikálási tilalommal. Ezekben az években a nép-nemzeti ellenzék közel került ahhoz, hogy módosítsa politikai stratégiáját, és a demokratikus ellenzékkel keresse az együttműködést. Ez tükröződött az 1985 nyarán tartott monori találkozón is, amikor az ellenzék különböző képviselői együttesen léptek fel. Végül azonban – messzire vezető okok miatt – nem került sor az összefogására, így Magyarországon a rendszerváltás kezdetekor nem egy egységes szervezettel, hanem gyenge ellenzéki pártokkal találta magát szemben a kommunista hatalom. Hogy ez a folyamat miért alakult így, annak elemzése nem ennek a könyvnek a tárgya.

1987 szeptemberében mindenesetre már túlnyomórészt a nép-nemzeti ellenzék képviselői gyülekeztek Lakitelken, hogy megvitassák a „magyarság esélyeit”. A száznolcvanegy fős hallgatóság igen vegyes képet mutatott: szinte az összes, az 1990-es választásokon parlamentbe került párt képviselői, szimpatizánsai jelen voltak. A tanácskozást Lezsák Sándor költő-népművelő és baráti köre szervezte, a politikai védelmet pedig Pozsgay Imre biztosította, aki a Hazafias Népfront főtítkáráként a bevezető előadást tartotta. Levezető elnöknek Fekete Gyula író-térít fel. Bár a felszólalók döntő többségben a nép-nemzeti – később a Magyar Demokrata Fórumban mint pártban politizáló – értelmiségből kerültek ki, a közönség soraiban szép számmal voltak jelen más irányzatokhoz tartozók: Áder János, Bozóki András, Galló Béla, Király Zoltán, Konrád György, Körösnéyi András, Levendel László vagy Závada Pál. A felsorolt nevek önmagukban is jól reprezentálják, milyen sokféle vezettek utak a szűk sátorból. Néhány embert nem hívtak meg azok közül, akikkel Monoron még együtt tanácskoztak: többen sérelmezték Kis János és Vásárhelyi Miklós távolmaradását. A nép-nemzeti ellenzék-ből egyetlen vezető, igaz, éppen a legfajszúlyosabb szereplő hiányzott: Csoóri Sándor, aki az Egyesült Államokban tartózkodott.

Nem célunk, hogy a lakiteleki találkozó minden mozzanatáról áttekintést adjunk, inkább azt vizsgáljuk, hogy a népi mozgalom öröksége, eszméi mennyire határozták meg a felszólalásokat. A találkozó jegyzőkönyve kitűnő alkalmat kínál annak áttekintésére, hogy mennyiben kapcsolódott a népiekhez a nép-nemzeti irányzat. A levezető elnöki tisztre felkért Fekete Gyula úgy vélekedett, hogy az összegyűlteket egybekapcsolja a magyarság jövője iránti felelősségérzet, a haladás iránti elkötelezettség. A haladás helyett sem a progresszió, sem a szocializmus kifejezést nem használta – alighanem tudatosan. Az előbbi a nép-nemzeti, az utóbbi a demokratikus ellenzékiek számára nem csengett volna túlságosan jól. Fekete ezért közös nevezőről beszélt: „Abban az értelemben, hogy az egyén és a közösség olyan harmóniáját akarjuk a társadalomban, amely sem Nyugaton, sem Keleten ez idáig még nem valósult meg, ebben valószínűleg mindnyájan elkötelezték magunkat.”¹⁴² Ez alig burkolt harmadikutas állásfoglalást jelentett, és szinte ösztökelte a hallgatóságot, hogy fejtsék ki, részletezzék ennek tartalmát.

Elsőként Csurka István reagált a felszólításra, és az egyik leghosszabb előadást olvasta fel. Mielőtt rátérnénk ennek szövegére, érdemes röviden válaszolni arra a kérdésre, hogyan kapcsolódott Csurka a népi mozgalom hagyományaihoz. Közismerten bohém, az élvezeteket csöppet sem megvető életmódja miatt nem egy esetben megfogalmazódott vele szemben az a vélemény, hogy ő bizony ízig-vérig urbánus értelmiségi, hiszen nem vidéken élt, nem a parasztságról írt, és még csak nem is a néphagyományból merített. Csakhogy a népiség lényege nem abban áll, hogy ki milyen mértékben használ paraszti motívumokat vagy milyen életmódot folytat. Elég csupán Szabó Dezső személyére utalnunk, aki egyaránt otthon érezte magát a budai kiskocsmák és a pesti kávéházak világában, mégis a legjelentősebb hatást gyakorolta a népi mozgalom tagjaira. Csurka ugyan Budapesten született, de gyermek- és ifjúkora jelentős részét Békésen, Püski Sándor szülővárosban töltötte.

¹⁴² *A magyarság esélyei*. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Szerk.: Agócs Sándor–Medvigy Endre Antológia – Püski, Lakitelek, 1991, 8.

Édesapja, a nem túl kiemelkedő tehetségű író, Csurka Péter nem csupán a jeles könyvkiadóval, hanem több népi íróval, így Veres Péterrel, Szabó Pállal, Sinka Istvánnal is jó viszonyt ápolt. A békési református gimnáziumban tanuló Csurka István így már fiatalkorában magába szívhatta a népi mozgalom „Szabó Dezső-vonalában” álló értelmiségiek világnézetét, gondolkodását. Lehet, hogy ez az örökség több évtizeden át szunnyadt, de az 1980-as években egyre nyilvánvalóbban kezdett napvilágra törni. Lakiteleken elmondott beszédében is erősen tükröződik a népiek jobboldalához tartozó szerzők hatása.

Csurka István rögtön igen magasra emelte a tétet, és az ország helyzetét rendkívül borúlátóan ítélte meg: „Az a veszély, amit a zsigereinkben érzünk, nem gazdasági vagy nemcsak gazdasági és nemcsak politikai, hanem sokkal több annál: egy nagy, mindent felélegető nemzeti katasztrófát érzünk közeledni, amely még azokat a maradványokat is megsemmisíti, amelyekben most tengetjük vagy rejtegetjük nemzeti életünket.”¹⁴³ Rendkívüli pesszimizmus áradt szavaiból, amely még Szabó Dezső vagy Németh László nemzetföltésén is túltett, ráadásul az említett szerzők Trianon után néhány évvel vagy a második világháború utolsó éveiben tettek hasonló kijelentéseket. Csurkánál sem hiányzott a nemzet folyamatos hanyatlásának hirdetése, bár ekkor még Bartók Béla emigrációját tartotta a legkomolyabb veszteségnek. (Ez a megközelítés a későbbiekben jelentősen megváltozott.) Emellett egyértelműen a Németh László-i örökség bukkant fel beszédében, amikor „koppánykodó mélymagyarként” jellemezte magát és barátait, ugyanakkor Szabó Dezső esszéit is felidéztek, ahol Koppány alakja a hazáját védő, eltiport magyar szimbólumaként szerepelt. Ezek után aligha meglepő, hogy Csurka a „nemzethalál” fogalmával írta le mindazt a fenyegetést, amely a magyarságra leselkedik.

A beszédben az öngyilkosságok magas száma vagy az alkoholizmus terjedése mellett már ekkor hangsúlyosan szó esett a fogyasztói társad-

¹⁴³ *A magyarság esélyei*. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Szerk.: Agócs Sándor–Medvigy Endre Antológia – Püski, Lakitelek, 1991, 24.

dalom térhódításáról is, amelyet az író szerint a „médiák zavaros, híg kozmopolitizmusa” közvetít. Csurka azonban a társadalmi válságot tartotta legaggasztóbbnak – ez is mutatja a népi hagyományhoz való kapcsolódását. Számára nem a kulturális hanyatlás volt a legfőbb veszély, legalábbis ekkor még biztosan nem, sokkal inkább a társadalom „szörnyű kettéhasadása.” Ám bármennyire is érzékelte az író a válságjelenségeket, az általa javasolt „anti-katasztrófa program” túlon túl általános és megfoghatatlan volt: „Tehát az anti-katasztrófa program elvi alapja: a teljes magyarság. Kezdeményező, öntudatos, emelt fejű és magában bízó magyarság. Nagyon messze vagyunk tőle, de kevesebbre nem törekedhetünk.” Bár már Szabó Dezső is szívesen hangoztatta, hogy a legfontosabb teendő „öntudatot adni” a magyar népnek, nála mindez konkrét reformjavaslatokkal folytatódott: földosztás, szabad szervezkedés, általános választójog, társadalmi mobilizációt segítő intézmények. Nem is szólva a népi írókról, akik a népi öntudat fontosságának hangsúlyozása mellett kifejezetten részletes és konkrét programmal álltak elő. Csurkánál ezzel szemben mindössze annyi fogalmazódott meg, hogy újjá kell teremteni a népi kollégiumi rendszert a tehetségek megmentése érdekében, és emellett még a televízió szerepének fontosságáról beszélt, annak műsorkínálatát ostorozva.

Mind az 1987-es lakiteleki beszéd, mind más, 1990 előtti megnyilatkozásai alapján azt mondhatjuk tehát, hogy a rendszerváltás előtti Csurka István szorosan kötődött a népi mozgalom hagyományaihoz. Az adott helyzetre vonatkozó diagnózisában sokat merített Szabó Dezső és Németh László munkásságából, ám a szükséges reformokat illetően már annál kevésbé. Már a diagnózis pontosságát is vitatni lehetett, nem is beszélve arról, hogy a megújulásra vonatkozó elgondolások alapvetően hiányoztak. Valószínűleg Csurka István is érezte, hogy a népiek 1930-as, 1940-es évekbeli politikai programja már nem lehetett aktuális az 1980-as évek végén, ám a népi hagyományhoz és a késő Kádár-korszak társadalmi viszonyaihoz illő reformprogrammal nem volt képes előállni.

A Csurka Istvánt követő hozzászólók közül még egy fiatal író, eszéista, Csengey Dénes próbált meg nagyobb terjedelemben meríteni

a népi mozgalom hagyományaiból. Mondandójának java részét a vidéki Magyarország problémái tették ki, és ennek apropóján sokat beszélt arról, hogyan lehetne az eléggé demoralizált magyar társadalmat – és nem csupán az ellenzéki mozgalmakkal kapcsolatban álló néhány ezer főt – egy demokratikus változás mellett mozgósítani. „Hogyan támaszthatók fel a megújulás erői is a megújulás retorikája mögé? Úgy látom, hogy ehhez a valamikori földosztással összemérhető nagyságrendű fejleményre van szükség az ország életében. Ebben a mindnyájunkat fuldoklásba szorító helyzetben szívesen nevezném ezt az óhajtott fejleményt első közelítéssel *levegőosztásnak* (kiemelés az eredetiben – P. I.)”¹⁴⁴ Csengey fontos dologra tapintott rá: 1945-ben is a hatalmas tömegeket megmozgató földosztás teremtette meg az esélyét annak, hogy egyáltalán bármilyen demokratikus fordulat elindulhasson. A parasztság jelentős része minőségi különbséget látott a Horthy-rendszer és az 1945-ben kezdődő világ között, egyszerűen azért, hogy egy rég áhított kívánságát elégítették ki. Csengey Dénes – alighanem Bibó nyomán – érezte, milyen fontos lenne a demokratikus fordulat mögé a nép jelentős részét felsorakoztatni. Ennek szükségét látta, az eszközét viszont nem: ezért használta a „levegőosztás” metaforát, amelynek tartalmát reménye szerint a „szakértelmiségek együttese” bontotta volna ki. Beszéde végén Csengey megemlíttette az 1946-os Erdei-Bibó-féle közigazgatási reformtervezetet, amely szerinte egy alulról építkező demokratikus rendszer alapjául szolgálhatna.

Érdemes összevetni Csengey Dénes hozzászólásának pozitív, néhol kifejezetten emelkedett hangnemét Csurka István végletes pesszimizmusával. Nem csupán az a különbség, hogy Csengey beszédében nem szerepeltek „idegen kozmopoliták”, sőt egyszerre beszélt a keleti hadszínterről vagy az Auschwitzból csodával határos módon hazatért magyarokról, hanem más is. Míg Csurka elsősorban a helyzetet értékelte, és ehhez közvetlenül alkalmazta a népi hagyomány egy részét, addig Csengey – ha

nem is teljes sikerrel – megpróbálta a korhoz igazítani, aktualizálni a népi hagyományt. Hivatkozásai – Illyés, Erdei, Bibó, Jászi, Károlyi, Tildy, Németh László – arról árulkodnak, hogy széles körben kereste egy új nemzeti színt és a társadalmi reform történelmi forrásait is.

A lakiteleki tanácskozáson felszólalók ennek ellenére inkább Csurka beszédére reagáltak – azt bírálták vagy méltatták. És bár másoknál is megjelent egy-egy hivatkozás erejéig Németh László, Bibó István vagy Szabó Dezső egy-egy gondolata, illetve felbukkant a népi kollégiumok pozitív példája is, Csurkán és Csengeyn kívül senki sem vállalkozott arra, hogy megpróbálja kibontani, mit is jelenthet 1987-ben a népi mozgalom hagyománya, mi hasznosítható belőle, min kellene változtatni, és mit lehet belőle folytatni. A délutáni órákban egyre inkább párhuzamos monológokká váló tanácskozásnak az adott jelentőséget, hogy Bíró Zoltán felvetette, hozzanak létre valamiféle fórumot, amely közvetítő szerepet játszhat a társadalom és az államhatalom között. A gondolat egyébiránt nem volt új: már Pozsgay Imre is kérte a résztvevőket, hogy támogassák politikáját, illetve a vele szövetséges Bihari Mihály is szorgalmazta valamilyen mozgalom létrehozását. (Sőt Gombár Csaba már a pártosodás távlati szükségességéről beszélt, de ez még akkoriban felettebb futurisztikus lehetőségnek tűnt.)

A lakiteleki találkozó végül egy közös nyilatkozat kiadásával zárult, amely szövegében a Csurka István által adott helyzetértékeléssel azonosult: „A magyarság történelmének egyik súlyos válságába sodródott. Népmozgalmi erejében megroppant, önhitében és tartásában megrendült, kohéziójának kapcsai tragikusan meglazultak, önismerte megdőbbszentően hiányos. Összeomlással fenyegető gazdasági válságnak néz elébe. A magyar etnikumot példátlan széttagoaltság sújtja. Nemzetünknek nincs közösen vállalható jövőképe.”¹⁴⁵ A jövőre vonatkozóan konkrét elképzeléseket ugyanakkor nem fogalmaztak meg, erre nyilvános formában akkor még nem nyílt lehetőség. Bejelentették vi-

¹⁴⁴ *A magyarság esélyei*. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Szerk.: Agócs Sándor–Medvigy Endre Antológia – Püski, Lakitelek, 1991, 67.

¹⁴⁵ *A magyarság esélyei*. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Szerk.: Agócs Sándor–Medvigy Endre Antológia – Püski, Lakitelek, 1991, 177.

szont a Magyar Demokrata Fórum megalapítását, amelyet a párbeszéd színhelyének szántak, „egyszerre demokratikus és nemzeti szellemű” érdeklődők számára.

Az 1987-es lakiteleki találkozó végül nem vált a nép-nemzeti értelmiség tisztázó fórumává. A széles körű kritikán kívül nem derült ki, milyen országot szeretnének, és ehhez hogyan kívánják felhasználni az általuk tisztelt és sokra tartott népi mozgalom alkotóit. Az idő viszont sürgetett: az 1988 tavaszától egyre gyorsuló ütemű kül- és belpolitikai változások miatt nem nagyon lehetett tovább halogatni az eszmei tisztázást. A nép-nemzeti tábornak több kérdést is el kellett döntenie: mikor válik az MDF önálló szervezetté; ellenzékben vagy Pozsgay Imre politikájának támogatójaként kívánnak-e politizálni; és végül, hogy mit értenek aktuálisan a „harmadik út” alatt. Az első kérdésre 1988 szeptemberében adták meg a választ, amikor a Magyar Demokrata Fórum „független mozgalommá” alakult, és kilenc főből álló ideiglenes elnökséget választott Bíró Zoltán, Csengey Dénes, Csoóri Sándor, Csurka István, Fekete Gyula, Für Lajos, Joó Rudolf, Kiss Gy. Csaba és Lezsák Sándor személyében. Az elnökség tagjai Joó Rudolf kivételével valamennyien a nép-nemzeti ellenzék meghatározó szereplői voltak, és 1989 márciusában közülük került ki az immár párttá váló Demokrata Fórum első elnöke is: Bíró Zoltán. Az ideiglenes elnökség tagjai közül eddig nem esett szó Kiss Gy. Csaba irodalomtörténészről, aki pedig a népi mozgalom egyik legfontosabb és legértékesebb hagyományának, a közép-európai népek együttműködéséről szóló gondolatnak a folytatója. Írásaiban már korábban és azóta is sokat tett a közép-európai nemzetek irodalmának, történelmének, hagyományvilágának és az egymás közötti multietnikus kapcsolatok szövevényes hálójának feltérképezéséért. Esetében nem csupán Szabó Dezső és Németh László szellemi örökségének ápolásáról, hanem ennek a hagyománynak szerves továbbviteléről is beszélhetünk.

A párttá válás útján mind jobban előrehaladó Magyar Demokrata Fórum sokáig nem rendezte az MSZMP reformszárnyához, személy szerint Pozsgay Imréhez fűződő viszonyát. Pedig ez az idő múltával egyre inkább támadási felületként szolgált, ahogy az is, hogy a lassacskán

erősödő antikommunista érzelmek közepette az MDF élén az MSZMP-ből 1988 áprilisában kizárt Bíró Zoltán állt. A helyzetet rendezni kellett, a dilemma egyre komolyabbnak tűnt: egy ellenzéki párt tartósan nem építhette politikáját egy reformkommunista politikusra. A helyzet feloldásában sokat segíthetett volna, ha a nép-nemzeti tábornak sikerül választ találnia arra, milyen ideológiát is kíván képviselni. A válaszdást legkomolyabb formában maga Bíró Zoltán kísérelte meg, aki 1988-ban *Saját út* címmel kiadott könyvében a Nemzeti Parasztpárt 1945 és 1948 közötti eszméit vizsgálta, de a történeti elemzés mellett nem kerülhet-e el az aktuális kérdéseket sem. A népi mozgalom gondolkodói közül Németh László, Illyés Gyula és Veres Péter személyét emelte ki, és úgy vélte: „ők mindvégig a *saját* magyar utat járták, azt építették konok következetességgel, és ez az út mindvégig a történelmi, vagyis a demokratikus »baloldalon« futott.” (kiemelés az eredetiben – P. I.)¹⁴⁶

Bíró történeti elemzése során mindenekelőtt Bibó István, Kovács Imre és Veres Péter 1945 és 1948 közötti tevékenységét értékelte. Monográfiájából azonban éppen az nem derült ki, hogy ezek a gondolkodók nem azonos úton mentek: Kovács Imre és Bibó István épp a demokráciához való ragaszkodása okán került szembe azzal a politikai rendszerrel, a kommunista diktatúrával, amelyet kisebb ingadozásokat követően Veres Péter elfogadott. Hármuk esetében 1947 után nem lehetett közös nevezőről beszélni, hiszen ekkor már csak két út maradt: a kiépülő diktatúra mellett vagy ellene lehetett csak állást foglalni. Bíró munkájának azonban nem a történeti analízis az igazán lényeges része, hanem az, hogy az 1988-as helyzetben ismét aktuálisnak látta a negyven évvel korábbi út folytatását. A szerző tartósan érezte az aktuális helyzetet: az állami és a szövetkezeti tulajdon együttes fennmaradásával, korlátozott politikai pluralizmussal, a kulturális élet növekvő szabadságával számolt, és azzal, hogy a Szovjetunió és az Egyesült Államok hosszú távon is ennek az átmeneti állapotnak a fennmaradásában érdekelt. Ezért zárta fejtegetéseit a következő gondolattal: „A »harmadik út« pedig

¹⁴⁶ Bíró Zoltán: *Saját út*. Eötvös, Budapest, 1988, 10.

alapgondolatában nem egyéb, mint radikális reform a magyarság sorskérdéseinek a megválaszolására, a *magunk útja* a magunk jövője felé, saját út Európa keleti és nyugati tömbje között, mely szerencsés esetben egyike lehet azoknak az utaknak, amelyek majd az európai egyesülés szolgalmi útjai lehetnek.”¹⁴⁷ (kiemelés az eredetiben – P. I.)

Mielőtt rátérnék történetünk utolsó fejezetére, érdemes választ adni arra a korábban feltett kérdésre, hogy a népi mozgalom és a nép-nemzeti irányzat egymáshoz való viszonyában inkább a folyamatosság vagy a megszakítottság volt-e meghatározó. Bár a szavak és nyilatkozatok szintjén, valamint bizonyos személyi kapcsolatok (Illyés Gyula, Püski Sándor, illetve kisebb mértékben a népi kollégista nemzedék egyes tagjai) miatt van átfedés a két csoportosulás között, politikai eszmevilágukat elemezve jelentős differencia tapasztalható köztük. A népi mozgalom legkiválóbb képviselői nagyszerűen ismerték fel a mozgolódó, helyét kereső paraszti társadalom dinamizálásában rejlő hatalmas lehetőségeket. A földosztással gazdaságilag megerősített, politikai szabadságjogokhoz juttatott magyar parasztság az ország egészét előrevihette volna a modernizáció útján. Emellett – a még manapság is felbukkanó állításokkal szemben – a népiek nem az államtól várták a megoldásokat, nem voltak etatisták, hanem az alulról jövő kezdeményezésekben bíztak, a szövetkezeti eszme térhódításában reménykedtek. Vagyis olyan pozitív, valóban a nagy társadalmi dilemmákra választ adó programot kínáltak, amely sok ember – nem utolsósorban sok fiatal értelmiségi – számára igen vonzónak tűnt. Ezzel szemben a Kádár-korszak nép-nemzeti ellenzékéhez tartozók köreiben hiányzott a társadalom bizonyos rétegeinek dinamizálásán alapuló, pozitív elgondolás. Nem ismerték fel az 1980-as években is jelen lévő vállalkozói energiákat, és a számos elemében igaz és találó diagnózison túl nem igazán fejtették ki, milyen Magyarországot is szeretnének. Természetesen más okok is hozzájárultak a nép-nemzeti ellenzék háttérbe szorulásához (amelyek közül em-

líthetjük a szimbolikus nyelvhasználat terhét, a nép-nemzeti táborból hiányzó Kovács Imre-típusú profi politikust, és a velük szemben álló Antall József bizonyos taktikai lépéseit), ám a lényeg mégis a jövőkép hiánya volt. Ezzel magyarázható az is, hogy a nép-nemzeti irányzat sosem tudta igazán magához vonzani a fiatal értelmiségieket sem.

Az 1989-es esztendőben viharos gyorsasággal változott meg az egyensúlyi helyzet: mind a Szovjetunió, mind a kelet-európai szocialista országok – így nem utolsósorban a magyar belpolitika is – alapvető átalakuláson ment át. Eltűnt, a múlt részévé vált az az állapot, amelyre a nép-nemzeti értelmiség képviselői felépítették politikai stratégiájukat. Magyarországon 1989 februárjától az ellenzéki pártok immár a Magyar Szocialista Munkáspárt által is hivatalosan elismert politikai tényezők lettek. Márciusban megalakult az Ellenzéki Kerekasztal, amelynek tagja lett az MDF is. A néhány hónap múlva meginduló kerekasztal-tárgyalások során felértékelődött a szakértők, elsősorban a jogtörténeti és alkotmányjogi ismeretekkel felvértezett politikusok szerepe. Így vált a Magyar Demokrata Fórum szakértőjéből a párt ismert politikusává Antall József, akit 1989 októberében a lemondott Bíró Zoltán helyébe hivatalosan is elnökké választottak. A személyi váltás egyben markáns politikai fordulatot is tükrözött: az MDF a reformkommunista Pozsgay Imrét támogató szervezetből egyértelműen ellenzéki párttá vált, amelynek karakterét a jobbközép, konzervatív eszmerendszer határozta meg. Ez ugyanakkor nem járt együtt a nép-nemzeti irányzat kiszorulásával, akiket Antall is a párt egyik meghatározó áramlatának nevezett. Bíró Zoltán és Fekete Gyula ugyan elhagyta a pártot, de Csoóri Sándor az elnökség tagja maradt. Kiss Gy. Csaba és Lezsák Sándor nem lépett ki, bár nem indultak az 1990-es választásokon sem.

1989 januárjában újabb párt tűnt fel a politikai arénában, amely szintén a népi mozgalom örökösének tüntette fel magát. A Veres Péter Társaságból alakult Magyar Néppárt, amely később a Nemzeti Parasztpárt nevét is felvette, kifejezetten a parasztpárti politizálást kívánta folytatni. Nem kizárólag az értelmiségre, hanem a régi, zömmel idős, egykori párttagokra, illetve az ekkor még termelőszövetkezetekben

¹⁴⁷ Bíró Zoltán: *Saját út*. Eötvös, Budapest, 1988, 94.

dolgozó parasztságra épített. Elnökévé az MDF-et elhagyó Fekete Gyulát választották, és az egykori ismertebb nép-nemzeti értelmiségiek közül Czine Mihály, illetve a Bethlen Gábor Alapítvány kuratóriumát elnöklő Márton János agrárközgazdász csatlakozott a párthoz – igaz, nem tagként, csupán képviselőjelöltként. A Nemzeti Kerekasztal tárgyalássorozatára a Magyar Néppárt is meghívást kapott, és ügyvezető titkára, Varga Csaba szociológus igen aktív szereplőnek bizonyult: többek között ő javasolta a Kereszténydemokrata Néppárt csatlakozását is. E nélkül alighanem sokkal nehezebben talált volna magára a politikai katolicizmus újjászületőben lévő pártja. Később aztán a Magyar Néppárt-Nemzeti Parasztpárt is homályos, nehezen kibogozható politikai küzdelmek áldozatává vált: sorsa több ponton hasonlított a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vergődéséhez.

Az 1990-es választásokhoz közeledve úgy tűnt, hogy a liberális politikai mezőben szerveződő erők is rokonszenvvel tekintenek a népi mozgalomra – legalábbis bizonyos képviselőire, áramlataira. Az 1988 novemberében megalakult Szabad Demokraták Szövetsége cszmei elődjei sorában a jelszavak szintjén nem csupán a XIX. századi nemzeti liberalizmus nagyjait és a polgári radikalizmus meghatározó képviselőit tartotta számon, hanem a népi mozgalom gondolkodói közül Bibó Istvánt és Szabó Zoltánt is. A Bibó István Szakkollégiumban, amely a népi kollégiumi mozgalom kései utódjaként jött létre az 1980-as években, szintén új politikai erő formálódott: a Fial Demokraták Szövetsége. Ez a fiatal, elsősorban jogász és közgazdász végzettségű értelmiségi nemzedék többek között azzal a szándékkal kezdett politizálni, hogy átlépje a magyar politikai életben sokáig lappangva jelen lévő, de az 1980-as években újra megerősödni látszó népi-urbánus törésvonalat. Szimbolikusan is kifejezésre jutatták szándékukat azzal, hogy a párthoz szorosan kötődő *Századvég* folyóirat címlapján Ady Endre, Bartók Béla, Szabó Dezső, Németh László, Szekfü Gyula, Babits Mihály, Jászi Oszkár és Bibó István arcképét helyezték el.

Az 1990 tavaszán rendezett országgyűlésiképviselő-választásokon a népi mozgalom örökségét valamilyen mértékben magukénak

valló politikai alakulatok eredményei vegyes képet mutattak. A belső konfliktusoktól megosztott Magyar Néppárt-Nemzeti Parasztpárt még a voksok 1%-át sem érte el, így lényegében eltűnt a politikai versengésből. A Magyar Demokrata Fórum képviselőjében többen is bekerültek a parlamentbe az egykori nép-nemzeti ellenzék meghatározó politikusai közül: így például Csengey Dénes, Csurka István vagy Für Lajos. Az utóbbi megkapta az Antall József vezette koalíciós kormány honvédelmi miniszteri posztját is, a művelődési és közoktatásügyi miniszteri bársonyszéket pedig a nép-nemzeti ellenzékhez közel álló Andrásfalvy Bertalan néprajztudós foglalhatta el. Az ellenzéki térfélen található pártok közül a Magyar Szocialista Párt frakcióját erősítette Pozsgay Imre és Kósa Ferenc filmrendező. Emellett a Független Kisgazdapártban és a Kereszténydemokrata Néppártban is voltak olyan képviselők (Vörös Vince vagy Karcsay Sándor), akik – elsősorban pályafutásuk első évtizedeiben – szimpatizáltak a népi mozgalom eszméivel. A szintén az egykori nép-nemzeti ellenzékhez tartozó, Sütő Andrásról monográfiát jegyző Bertha Zoltán irodalomtörténész pedig a Szabad Demokraták Szövetségének színeiben jutott be az országgyűlésbe.

Az 1990 tavaszán útjára induló magyar demokráciában tehát ott voltak, szerepet vállaltak az egykori népi mozgalommal rokonszenvező, bizonyos törekvéseiket folytatni, esetleg aktualizálni kívánó politikusok is. Ám hogy mi történt a népi mozgalom értékeivel, hogyan változott a népiség megítélése, és hogyan sáfarkodtak ezzel az örökséggel, az már nem ennek a könyvnek a tárgya. Talán egy másiké.

Bibliográfia

Általános irodalom:

Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom története*. Püski, New York, 1983.

Benkő Péter: *A magyar népi mozgalom almanachja*. Deák, Budapest, 1996.

1. fejezet

Hahner Péter: *Az Egyesült Államok elnökei*. Maecenas, Budapest, 1998.
Populizmus. A Friedrich Ebert Stiftung konferenciakötete. 2000. XI. 4.

Szerk.: Kiss Endre–Molnár János, Budapest, 2001. (Heiszler Vilmos, IIűlvely István, Molnár László tanulmányai)

Győri Gábor: *Populizmus és kormányzás*, Demos, Budapest, 2008.

Lackó Miklós: *Sziget és külvilág*, MTA TTI, Budapest, 1996. (A népiek tegnap és ma, 165–190.)

The peasant state. The state and rural questions in 20th century Finland.
Ed.: Leo Granberg and Jouko Nikula, University of Lapland, Róvaniemi, 1995.

John Lukacs: *Demokrácia és populizmus*. Fordította: Komáromy Rudolf, Európa, Budapest, 2008.

Theodore Saloutos – John D. Hicks: *Twentieth-century populism. Agricultural discontent in the Middle West 1900–1939*. University of Nebraska Press, Lincoln, 1951.

Gyurácz Ferenc: A „populizmus” külföldi értelmezéseiről. *Politikatudományi Szemle*, 1993/4, 96–101.

Bozóki András: Vázlat három populizmusról: Egyesült Államok, Argentína és Magyarország. *Politikatudományi Szemle* 1994/3, 35–68.

Kovács Gábor: A népi mozgalom helye a politikai eszmetörténetben. *Beszélő*, 2005/6.

Fricz Tamás: *A népi urbánus-vita tegnap és ma*. Napvilág, Budapest, 1997.

Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Új Mandátum, Budapest, 2010.

Font–Krausz–Niederhauser–Szvák: *Oroszország története*. Maecenas, Budapest, 1997.

2. fejezet

Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris, Budapest, 2001.

Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nacionalizmus és nemzeteszme története*. Osiris, Budapest, 2007.

Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. Auróra, München, 1966.

Juhász Géza: *Népi írók*. Magyar Élet, Budapest, 1943.

Nagy Péter: *Szabó Dezső*. Akadémiai, Budapest, 1979.

Péterfi Gábor: *Szabó Dezső és Féja Géza Trianon-reflexiója és külpolitikai nézetei*. Budapest, L'Harmattan, 2001.

Pomogáts Béla: A múlt birtokbavétele. A népi mozgalom és a magyar irodalmi hagyomány. In: *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. Szerk.: Sipos Levente–Tóth Pál Péter Napvilág, Budapest, 1997, 49–56.

Papp István: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig*. Napvilág, Budapest, 2008.

Szabó Miklós: Szabó Dezső, a politikai gondolkodó. In: Uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Atlantisz, Budapest, 1989, 209–216.

3. fejezet

Lackó Miklós: *Sziget és külvilág*. MTA TTI, Budapest, 1996, (Egy szerep története, A megrendítő rögeszme, Az új szellemi front történetéhez, 10–164.)

Szegedy-Maszák Mihály: *Konzervativizmus, modernség és népi mozgalom a magyar irodalomban*. nyitottegyetem.phil-inst/lit/konz.html

Sebestény Sándor: *A Bartha Miklós Társaság 1925–1933*. Kossuth, Budapest, 1981.

Vígh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre*. Szépirodalmi, Budapest, 1992.

B. Bernát István: Adalékok a népi ideológia előtörténetéhez. A Bartha Miklós Társaság előzményei. In: *A két világháború közötti Magyarországról*. Szerk.: Lackó Miklós, Kossuth, Budapest, 1984, 403–433.

Tóth Pál Péter: A népi mozgalom történelmi háttéréről. *Politikatudományi Szemle* 1993/4, 84–95.

L. Nagy Zsuzsa: *Magyarország története 1918–1945*. Multiplex Média, Debrecen, 1995.

Széchenyi Ágnes: „Sznobok és parasztok”. *Válasz 1934–1938*. Argumentum, Budapest, 1997.

In memoriam Németh László. *A minőség forradalmára* Vál., Szerk.: Monostori Imre, Nap, Budapest, 2001.

Babus Antal: *Tanulmányok Fülep Lajosról*. József Attila Megyei Könyvtár, Tatabánya, 2003.

4. fejezet

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 4.1. A-550 Fasiszta egyesületek és pártok szervezeti felépítésének kivonata.

Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Osiris, Budapest, 2005.

Lengyel András: *Útkeresések. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Magvető, Budapest, 1990. (A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának néhány sajátosságáról, Erdei Ferenc és a Szegedi Fiatalok, 209–216, 254–297).

Salamon Konrád: *A harmadik út kísérlete*. Eötvös, Budapest, 1989.
 Salamon Konrád: *A Márciusi Front*. Akadémiai, Budapest, 1980.
 Tóth Pál Péter: *Metszéspontok. A Turultól a Márciusi Frontig*. Akadémiai, Budapest, 1983.
A pátriárka. Veres Péter emlékezete. Vál., szerk.: Tükés Tibor, Nap, Budapest, 2002.
 Romány Pál: A tévelygő „apostol”. Matolcsy Mátyás és az elfelejtett agrárpolitika. In: *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században*. Napvilág, Budapest, 2010, 177–199.
 Némedi Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938*. Gondolat, Budapest, 1985.
 Huszár Tibor: *Beszélgetések*. Magvető, Budapest, 1983.
 Andrásfalvy Bertalan: Kiss Géza Ormánysága. In: Kiss Géza: *Ormányság*. Gondolat, Budapest, 1986, 5–24.

5. fejezet

ÁBTL 4.1. A-953 és A-953/1 A Magyar Közösség tagjainak névsora;
 3.1.5. O-14821/1 A Magyar Közösség tagjainak objektum dossziéja
 Lackó Miklós: A népi gondolat a Szárszók tükrében. In: *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. Szerk.: Sipos Levente–Tóth Pál Péter, Napvilág, Budapest, 1997. 49–56, 23–30.
 Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon*. Kossuth, Budapest, 1983. 108–135.
 Farkas Judit: Ars Hungarica. Bisztrai Farkas Ferenc és a két világháború közötti művészeti könyvkiadás. In: „*Aki nem ír, hanem úr*” Bisztrai Farkas Ferenc emlékezete. Szerk.: Farkas Judit, Ráció, Budapest, 2007. 24–82.
 Ständeisky Éva: Nemzetféltők. Írók, politikusok, katonák 1942-ben Lillafüreden. In: *Uő: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. 1956-os Intézet – ÁBTL, Budapest, 2005, 15–54.

Salamon Konrád: *A harmadik út kísérlete*. Eötvös, Budapest, 1989, 37–112.
 Papp István: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig*. Napvilág, Budapest, 2008.
 M. Kiss Sándor–Vitányi Iván: *A Magyar Diákok Szabadságfrontja*. Az Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága, Budapest, 1983.
 Gyurgyák János: Szélsőjobboldaliság a népi mozgalomban. In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk.: Romsics Ignác, Osiris, Budapest, 2009, 449–473.
 Cseke Péter: Az erdélyi falukutatás műhelyei a harmincas években. In: *A falukutatás fénykora*. Szerk.: Pölöskei Ferenc Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 2002, 224–237.
 Tverdota György: Márai Sándor és a népi mozgalom. In: „*De mi a népiesség*”. Szerk.: Sallai Éva, A Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány Kölcsey Intézete, Budapest, 2005, 121–132.
 Gergely András: Németh László vitája Szekfű Gyulával. In: *A mindentudás igézete*. Összeáll.: Szegedy-Maszák Mihály, Magvető, Budapest, 1985, 71–101.

6. fejezet

ÁBTL 2.1. VII/1. Veres Péter személyi dossziéja; 3.1.9. V-99102 Féja Tibor vizsgálati dossziéja; V-118738 Kádár Lajos és társai vizsgálati dossziéja; V-115669 Kárász József vizsgálati dossziéja
 Tóth István: *A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948*. Kossuth, Budapest, 1972.
 Salamon Konrád: *A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1947–1987*. Korona, Budapest, 2002.
 Fehér István: *Utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1950*. Kossuth, Budapest, 1993.

Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig 1945–1956. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Szerk.: Gunst Péter, Napvilág, Budapest, 1998. 285–343.

Érdekképviselő vagy pártpolitika? *Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez 1944–1953*. Összeáll.: Nagy Mihály Zoltán–Olti Ágoston, Pro-Print, Csíkszereda, 2009.

Papp István: A NÉKOSZ legendája és valósága. In: *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Szerk.: Romsics Ignác, Osiris, Budapest, 2002, 309–338.

Benkő Péter: A Nemzeti Parasztpárt az Ideiglenes Nemzetgyűlésben és a kormányban. In: *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944–1945*. Szerk.: Feitl István, Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1995, 171–179.

Ablonczy László: Koszorú és kereszt. Tamási Áron filmje: Mezei próféta. In: *Bartók Béla kertjében*. Püski, Budapest, 2003, 74–85.

Standeisky Éva: Bűnbocsánat. Erdélyi József pere és költői rehabilitálása. In: *Uő: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. 1956-os Intézet – ÁBTL, Budapest, 2005, 335–350.

7. fejezet

ÁBTL 3.1.5. O-14822/1 A Nemzeti Parasztpárt objektum dossziéja
3.1.5. O-9185 Sinka István személyi dossziéja

Rainer M. János: *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956*. Magvető, Budapest, 1990.

Csicskó Mária–Körösnéy András: Egy harmadikutas szocializmus – Utópia földközélen. *Századvég* 1989/1-2, 118–138.

Borbándi Gyula: *Nem élünk hiába. Az Új Látóhatár négy évtizede*. Európa, Budapest, 2000.

Pokolraszállás. Sarkadi Imre emlékezete. Vál., szerk.: Márkus Béla, Nap, Budapest, 2001.

Domokos Mátyás: *Leletmentés. Könyvek sorsa a „nemlétező” cenzúra korában*. Osiris, Budapest, 1996.

Czigány Lóránt: *Nézz vissza haraggal! Államosított irodalom Magyarországon 1946–1988*. Gondolat, Budapest, 1990.

Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. 1956-os Intézet, Budapest, 1996.

N. Pál József: A népi írókról szóló állásfoglalás és történeti-ideológiai háttere. In: *Válasz Évkönyv*. I. kötet, Szerk.: Medvigy Endre, Veres Péter Társaság – Püski, Budapest, 1989, 171–198.

Standeisky Éva: Üldözött értelmiségiek a kora Kádár-korszakban. Zsigmond Gyula, Püski Sándor és társaik pere. In: *Uő: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. 1956-os Intézet – ÁBTL, Budapest, 2005, 387–413.

Papp István: Kettős ügynök – Nagy Péter, Szabó Dezső és az állambiztonság. *Kommentár*, 2010/5, 18–29.

8. fejezet

Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010). I. kötet, Főszerk.: Vida István, Gondolat – MTA-ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Budapest, 2011, Magyar Néppárt-Nemzeti Parasztpárt címszó 407–408.

A Bethlen Gábor Alapítvány negyedszázada 1980–2005. Összeáll.: Bakos István, Püski – Bethlen Gábor Alapítvány, Budapest, 2005.

Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Rubicon, Budapest, 2003.

Pintér M. Lajos: *Ellenzékben. A Kádár-rendszer népi-nemzeti ellenzéke 1968–1987*. Antológia, Lakitelek, 2007.

Tőkés Rudolf: *A kialakított forradalom*. Kossuth, Budapest, 1998.

Görömbei András: *Csoóri Sándor*. Kalligram, Pozsony, 2003.

Salamon Konrád: *A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1947–1987*. Korona, Budapest, 2002. 273–343.

Borbándi Gyula: *Nem éltünk hiába. Az Új Látóhatár négy évtizede.*
Európa, Budapest, 2000.

„Xavier”, avagy a magyar politikai rendőrség Kovács Imre nyomában.
Bárka, 2011/6, 75–79. Varga Zsuzsanna: Erdei Ferenc és az agrár-
lobbi. In: *Magyar Agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században.*
Napvilág, Budapest, 2010, 223–247.

X 196591

JAFFA.HU

20-ban a magyar történelem egyik legsúlyosabb krízise érkezett. Nem csupán a történelmi Magyarország és hagyományos vezető rétegei találtattak könnyűnek: 1918 és 1919 forradalmaival együtt elbuktak a radikális reformokat szorgalmazó baloldali pártok. Közel hat év háborús pusztítás után gazdasági, szociális, külpolitikai és művelődési problémák sokasága halmozódott fel. Ekkor született meg a fiatal értelmiség reformok iránt elkötelezett széléből a magyar népi mozgalom. Az ő történetükről szól ez a könyv.

A magyar népi mozgalomról meglepően keveset tud a jelenkor. A népi mozgalomról, és ismereteink jó része is leginkább félreértésekből és elítélétekből táplálkozik. A népi mozgalom elitjéhez tartozók – Károlyi Mihálytól és Illyés Gyulától kezdve Veres Péteren és Kádár Imrén át egészen Bibó Istvánig – megpróbálták választ adni a Trianon utáni Magyarország legégetőbb kérdéseire, meggyőzően nem a hagyományos ideológiák mentén, hanem egy általuk „magyar armadik útnak” nevezett eszmeiség jegyében.

PAPP ISTVÁN kötete – amely harminc év óta az első modern népi mozgalomról szóló összefoglalása a témának – elsősorban azt kívánja megmutatni, hogyan és miért született meg a népi mozgalom, illetve hogy a legfontosabb tagjai milyen elgondolásokat fogalmaztak meg, milyen reformokat láttak szükségesnek 1945 előtt és után.

X 196591

943.9-19

P32

PAPP ISTVÁN A MAGYAR NÉPI MOZGALOM TÖRTÉNETE 1920-1990

